

INSTITUT ZA
SOCIOLOŠKA
ISTRAŽIVANJA

Stefan
Janković

**gradovi/
antropocen/
infrastrukture/**

o urbanoj ontologiji neizvesnosti

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu | 2024

1838

G

radovi, antropocen,
infrastruktura.

O urbanoj ontologiji neizvesnosti

Stefan Janković

Gradovi, antropocen, infrastrukture: o urbanoj ontologiji neizvesnosti
Stefan Janković
Prvo izdanje, Beograd 2024.

Izdavač

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja,
Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Danijel Sinani
dekan Filozofskog fakulteta u Beogradu

Recenzenti

Prof. dr Mina Petrović,
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Ana Nikezić,
Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu
Dr Srđan Prodanović,
Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu

Lektura i korektura

Jelena Lutrov

Dizajn korica

Ivana Zoranović

Priprema za štampu

Dosije studio, Beograd

Štampa

JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž

200

ISBN

978-86-6427-299-5

Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo
Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije
u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na
Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu
(broj ugovora 451-03-47/2023-01/ 200163).

Mojoj porodici

Sadržaj

9		Predgovor
13		Uvod
13		Urbicid i urbocen
19		Horizonti planetarne urbanizacije
22		Infrastrukture (ne)izvesnosti
25		Urbani phrónēsis: zajedničko – infrastrukture – neformalnost
33		Zajednička urbana dobra: ka pragmatičkom ekologizmu
33		Tragedija, ali kakva?
37		Iza tehnoracionalnosti: biotehnička paradigma
40		Autentičnost gradova: koprodukcija prostora i kulture
43		Razotuđivanje, svakodnevne prakse i upotrebna vrednost
46		Paradoks zajedničkog: Komonifikacija, potrošnja i atmosfere
52		Pragmatički ekologizam: Komonifikacija iza problema obima
55		Eksperti, nadležnosti i koalicije
58		Ka (bio)tehničkoj demokratiji?
61		Urbani metabolizmi, infrastrukture i selektivnost protoka
61		Šta cirkuliše?
65		Urbana politička ekologija i kapitalistički metabolizam
69		Iza kapitalističke ekomodernizacije: postkolonijalizam i svetovanje
73		Planeta, istorija i agensnost
77		Sastavljanje gradova: asemblaži
81		Mašinski grad: metabolizmi između infra-bivanja i infra-pravljenja

84		Metabolički urbanizmi: infrastrukture između selektivnosti i protoka
88		Politika skrivenog grada
91		Iza neformalnosti: svakodnevni urbanizmi i prilagodljivost
91		Na rubovima urbanog
95		(Ne)atraktivne distopije: Antinomije podređenih urbanizama
98		Aporije neformalnosti: u senci formalnog „drugog“
103		Neformalne morfologije i umeće adaptacije
106		Asemblaži i dinamičke metabolizacije neformalnosti: iza deficita i suficita
109		Svakodnevni urbanizmi i infrastrukture
113		Trajna privremenost: od infra-pravljenja do infra-bivanja
117		Žive infrastrukture, urbanizmi u nastajanju
119		Zaključak
127		Bibliografija
151		Beleška o autoru

Predgovor

Knjiga pred čitaocima počela je da dobija svoje prve obrise pre otprilike tri godine dok je pandemija i dalje bila u punom zamahu. Bez potrebe za bilo kakvom patetikom, neizvesnosti koje su se tada pomaljale svakodnevno su u određenom smislu pogurale da se upravo promisli ova- kva planetarna situacija, naročito, kao nova stvarnost gradova. Sama knji- ga je nastajala u talasima, ali su na njen sadržaj i formu presudno uticale recentne debate o antropocenu, koje u središte stavljaju pitanje neizvesne budućnosti. Isto tako, nipošto se nisu mogla zaobići pitanja koja izviru unutar urbanih studija, pre svega, ona povodom uloge infrastruktura i materijalnosti gradova, svakodnevice i sasvim novih obrazaca tzv. pla- netarne urbanizacije. U tom pogledu, centralna tema ove studije se sama nametnula: kako infrastrukture mogu pospešiti osetljivost za zaista krhke metaboličke procese u antropocenu? Vođeni ovim motivom i brojnim di- skusijama, koje su se odigrale u proteklih nekoliko godina u širem okviru urbanih studija, u knjizi se pretpostavlja da se postavljanje infrastruktura kao zajedničkih urbanih dobara može ne samo stvoriti odgovor na klimat- ske neizvesnosti. Na mnogo širem planu, usled njihove ključne uloge u or- ganizaciji svakodnevnog urbanog života, infrastrukture su sagledane i kao osnova za razvoj neformalnih i prilagodljivih oblika urbane solidarnosti. Najvažnije od svega, one se percipiraju i kao temelj za unapređenje onoga što popularno nazivamo ekološkom svesti.

Iako se tekst koji se nalazi pred čitaocima predstavlja prvi put, neki od argumenata u knjizi su bili prezentovani na nekolicini konferencija u protekle tri godine. Među značajnim jesu dve konferencije istraživačkog ogranka RC21 Međunarodne sociološke asocijacije (*International Socio- logical Association*) za Sociologiju urbanog i regionalnog razvoja, održane

2021. godine (*online* format) i 2022. godine u Atini. Učešće na potonjoj je naročito pomoglo da se neke od epistemoloških postavki korišćenih u knjizi kristalizuju. Od posebne pomoći ovde su bili razgovori i diskusije vođene povodom urbanih periferija, gde su protagonisti bili i dvojica autora na koje se često referiše u studiji – Kristijanom Šmidom (*Christian Schmid*) i Abdumalikom Simounom (*Abduomaliq Simone*). Ništa manje značajnim jeste i doktorski seminar RE-MHN PhD Talks, održan u maju 2022. godine na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, ali i učešće na godišnjoj konferenciji Asocijacije za regionalne studije (*Regional Studies Association*) u Ljubljani, juna 2023. godine. Konačno, uvodno predavanje održano u okviru 30. jubilarnog izdanja Međunarodnog seminara o urbanoj formi (*International Seminar of Urban Form – ISUF2023*), septembra 2023. godine u Beogradu, takođe je izuzetno pomoglo da se neke od perspektiva predstavljenih u knjizi jasnije formulišu i osvetle.

Premda su diskusije sa učesnicima ovih konferencija odista bile inspirativne i korisne, zahvalnost na prvom mestu ide recenzentima ove knjige, prof. dr Mini Petrović, prof. dr Ani Nikezić i dr Srđanu Prodanoviću. Izuzetna je čast imati vas sve ne samo kao recenzente koji ste utrošili vaše vreme čitajući ovaj rukopis, nego i biti vaš saradnik i kolega, imajući u vidu širinu vašeg znanja i ekspertize. Dugujem, naravno, i reči zahvalnosti mnogim koleginicama i kolegama, koji su manje ili više posredno vezani za ovu knjigu. Najpre, prof. dr Vladimiru Vuletiću i kolegi Zoranu Krstiću za izuzetnu saradnju u proteklih par godina. Posebno se moram zahvaliti Milici Vlajić za celokupnu pomoć i posredovanje u pripremi rukopisa. Isto tako, zahvalnost dugujem i mojim koleginicama i kolegama sa kojima sam, na neki način, ostvario zaista prijateljske odnose – Milici Resanović, Mileni Toković, Jovani Zafirović, Vladimiru Mentusu i Milanu Uroševiću. Veliku pomoć su pružile i moje kolege i prijatelji iz Holandije, po obrazovanju geografi i planeri, bez kojih ne bih verovatno bio upoznat sa mnoštvom savremenih debata u urbanoj teoriji – Jurnu Kulemaju (*Jorn Koelemajj*), Barendu Vindu (*Barend Wind*) i Kristijanu Lamkeru (*Christian Lamker*). Ništa manje, reči hvale idu i koleginicama i kolegama sa Arhitektonskog fakulteta – Aleksandri Milovanović, Aleksandri Đorđević, Mladenu Pešiću i Andreju Josifovskom – Pijanisti za sveukupnu pomoć u brojnim projektima, oko nastave, ali i za mnoge od poziva koji su mi bili upućeni. Moram se zahvaliti i nekolicini mojih bliskih prijatelja: Bojani Šuputu, Mihajlu Arsenijeviću, Urošu Tomiću, Dušanu Muciću i Vuku Saviću. Iako oni verovatno ne znaju, razgovori sa njima su uvek na više načina plodotvorni i inspirativni. Na samom kraju, ogromno hvala svim studentkinjama i studentima i sa Filozofskog i sa Arhitektonskog fakulteta

kojima sam imao zadovoljstvo da predajem u prethodne tri godine. Zaista, bez diskusija sa vama i vaše pronicljivosti, ova knjiga ne bi bila to što jeste.

Sveukupno, ova knjiga nastoji da kroz nekolicinu diskusija, uopšte potakne rekonceptualizaciju načina na koji percipiramo urbane stvarnosti, stavljajući pitanje kako je uopšte moguće promisliti urbane budućnosti u zaglavlje. Nadamo se da će takva „osvežena“ perspektiva otvoriti puteve ka dubljem razumevanju i ponuditi savitljiv okvir za tumačenje trenutne urbane situacije – i to ne samo vezane za klimatske promene, već promatranja složenosti planetarne urbanizacije. Isto tako, nadamo se da će knjiga ponuditi uvide u neke od diskusija o antropocenu, urbanim studijama i novim ontološkim tumačenjima, i nekako nadomestiti njihovo odsustvo u domaćoj literaturi. Ništa manje, postoji i nada da će diskusije o pitanjima pokrenutim u ovoj knjizi, podstaći druge diskusije.

U Beogradu, oktobra 2023.

Stefan Janković

Uvod

Gradovi predstavljaju društvene odnose, OK, to je toliko očigledno, jer je sve zasnovano na društvenim odnosima. Pa šta onda razlikuje gradove?

Razmišljajući, zaključili smo da je ključna reč za nas – intenzitet.

Gradovi su, zapravo, prostorne intenzivnosti društvenih odnosa, za razliku od manje intenzivnih područja van gradova. Sledeća bitna stvar: iako gradovi predstavljaju intenzitet društvenih odnosa, oni nisu zatvoreni. Ova intenzivnost se upravo konstruiše kroz odnose sa onim što je izvan, bilo da je to svet izvan grada ili drugi gradovi. Dakle, naš osnovni zaključak je da su gradovi otvorene intenzivnosti društvenih odnosa. Ono što smo odlučili da ne definišemo, jeste tačka na kojoj stvari postaju dovoljno intenzivne da bi se nazvale gradom – prosto, ne želimo da povlačimo takve granice jer nas to, do određene mere, i ne zanima. To je vrsta granične kategorije koja nas ne intrigira previše.

(Massey, 1999: 76–77)

Urbicid i urbocen

Dok se redovi koji se nalaze pred čitaocima polako sklapaju, jedan čitav grad je nestao sa lica zemlje. Nakon pucanja dveju brana koje su, paradoksalno, izgrađene od strane jugoslovenskog preduzeća *Hidrotehnika* tokom 1970-ih godina, u noći između 10. i 11. septembra 2023. godine, neverovatnih 30 miliona m³ vode se slilo u grad Dernu, na istoku Libije. Slike koje su se tih dana mogle videti, u najmanju ruku su bile apokaliptične: blato, mulj i očajni ljudi koji su pokušavali da se probiju kroz ruševine ne bi li eventualno spasili preživeli i sačuvali šta se moglo sačuvati od garderobe i pokućstva. Medijski izveštaji koji su se nizali bili su izuzetno

konfuzni, posebno povodom broja nastradalih. U trenutku kada ovaj tekst nastaje, pretpostavlja se da je broj nastradalih prešao cifru od 5000 – što je nešto više od 5% stanovništva ovog grada – dok se procenjuje da je taj broj i četvorostruko veći. Sa više od 40% zgrada koje su bile uništene i oko polovine stanovnika ovog grada koji su ubrzo postali izbeglice, usledio je i humanitarni kolaps: pomoć i spašavanje su kasnili, ostavljajući pogođeno stanovništvo gotovo bespomoćnim u ovoj tragediji. Slabašna reakcija vlasti se i ovde pokazala: očitim je postajalo da je sistem za upozoravanje isprva zakazao, a krhkosti inače nestabilnog libijskog režima odražavale su relikte građanskog rata od pre deset i više godina.

Slučaj Derne svakako može biti tumačen kao izuzetno specifičan splet okolnosti koji, kao u slučaju ove države, ophrvane geopolitičkim sukobima, predstavlja ogledalo političkog rivalizma koje vodi ka odsustvu adekvatnog održavanja vitalnih infrastrukture. Derna ipak nije jedinstven slučaj, iako potpada pod najsmrtonosnije događaje izazvane prirodnim katastrofama. Oluja *Daniel* zbog koje su ove dve brane kolabirale, kao i desetina drugih oluja, tutnjale su južnim Mediteranom tokom 2023. godine, izazivajući ogromnu štetu i drugde. Kao i mnogi drugi, ovakvi nepravilni vremenski obrasci se u proteklih par godina samo umnožavaju, postaju intenzivniji i učestaliji. Po svemu sudeći, ne deluje da će se oni zaustaviti u doglednoj budućnosti – što posebno važi za neslavnu titulu najtoplije godine od kada se vrše merenja: sva je prilika da ona ipak neće pripasti 2023. godini. Turobna stvarnost klimatskih promena je postala prisutna, intenzivna i osetna, osnovni parametar trenutne planetarne situacije koja izgleda ujedno bezizlazno i enigmatično. *Urbicid* koji se zbio u Derna stoga deluje samo kao ekstremni prikaz neizvesnosti vezanih za novi klimatski režim na koji se postupno navikavamo – spoznajući ujedno ovako apokaliptične scenarije, ali i njihovo poreklo.

Simptomi narušavanja planete su već tokom 20. veka bili očiti, ali tek odnedavno postaje jasno da su ljudski uticaji u korenu ovog problema. Ni ovo, naravno, ne prolazi bez sporenja. Kada je inicijalno predstavljena ranih 2000-ih godina od strane dvojice atmosfernih hemičara, Pola Kruce-na (*Paul Crutzen*) i Eugena Stormera (*Eugene Stoermer*), zamisao geološke epohe diktirane primarno ljudskim uticajima, indikativno nazvana *antropocen*, unekoliko bila kontroverzna. Ono što su Kručen i Stormer sporili, jeste da epoha holocena, odlikovana relativno stabilnim klimatskim uslovima, može biti dovoljno dobar imenitelj za situaciju u kojoj su ljudi postali glavni geološki agensi i ubedljivo najuticajnija makrofizička sila. Dokazi su bili očiti. Pre svega, emisije ugljen dioksida i metana su rasle, kako su i sami istakli, od pronalaska parne mašine. Posledice ovih antropogenih emisija gasova su doprinele da se uništavanje šuma rapidno poveća, uz

očite promene biohemijskog sastava vode i vazduha i, posledično, gubitka biodiverziteta (Crutzen, Stroemer, 2000; vid. i: Zalasiewicz, 2020).

Posredi je, dakle, bilo pitanje ocrtavanja nove hemijske, fizičke i biološke stvarnosti – one koju sve više možemo da osetimo. Oko opisa te stvarnosti, ali i ozvaničenja, još izranjaju brojna sporenja. Dok je *Radna grupa za antropocen (Anthropocene Working Group)* formirana još 2008. godine s ciljem formalizacije potencijalne epohe, različite geohronologije su pokazale da je periodizacija i jasno preuzimanje role glavnih geoloških agenasa od strane ljudi, komplikovano metodološko, ali i političko pitanje (upor. Steffen et al., 2015; Zalasiewicz et al., 2019). Nešto više jasnoće je postignuto početkom 2023. godine. Spram mogućih konkurenata, koji zahvataju enorman vremenski period od neolitske do industrijske revolucije, sva je prilika da će začetak nove epohe biti smešten u daleko skoriju istoriju. Stratigrafski dokazi prikupljeni u jezeru Krofod u Kanadi, odabranom da bude „zlatni šiljak“, odnosno globalni označitelj potencijalne geološke epohe, ukazali su na osobene obrasce sedimentacije od posleratnih godina koje su očito bile kolevka velikog optimizma, ali i velike opasnosti koja je očito antropogenog porekla. Simbolično, predloženi početak antropocena je smešten u rane 1950-te godine, jer je sedimentacija plutonijuma usled sve brojnijih nuklearnih detonacija, označila i začetak drugih naslaga rapidnog posleratnog razvoja (vid. Waters et al., 2023).

Dok ozvaničenje nove epohe biva diktirano dosta rigidnim disciplinarnim protokolima u slučaju geologije, antropocen je enormnom brzinom prispeo u središte akademskih, ali i popularnih debata, postajući moralna i politička alatka za razmeravanje porekla klimatskih promena i posledica antropogenog uništenja okruženja (upor. Simonetti, 2019; Szerszynski 2012). Atraktivnost antropocena u društvenoj teoriji je u protekloj deceniji napravila pravu malu revoluciju, ali istovremeno, generisala još dublje i delikatnije kontroverze povodom obima, implikacija i, pre svega, pojašnjenja ovako glomaznog planetarnog događaja kakve su klimatske promene (upor. Blok, Jensen 2019; Jensen 2022; Lövbrand et al., 2015; Pellizzoni, 2015). Odišta je teško popisati sva sporenja koja iskrsavaju oko ovog zbilja polisemičnog koncepta (vid. Sklair 2017) i približno 30 različitih auto-antonima (Bould, 2021). Lorimer (2017) primerice vidi da je antropocen ujedno direktno naučno pitanje koje okupira geologe i klimatologe, potom i intelektualni *zeitgeist* kroz koji se manifestuju jednako anksioznost kao i radoznalost spram „kraja prirode“, ali i alatka za razmontiranje ideološki zamagljenog porekla klimatskih promena – vezanog za istoriju kapitalizma i kolonijalnih ekspanzija (npr. Barry & Maslin 2016; Boscov-Allen 2020; Malm & Hornborg 2014; Moore, 2016; Shulz, 2017;

Swyngedouw, Ernston, 2018). Još više, antropocen je sagledan kao „zlatni šiljak“ koji obeležava kraj supremacije čoveka nad ne-ljudskim svetom, garantovane ontologijom modernosti koja po sebi iziskuje posebnu senzibilnost za više-nego-ljudske konfiguracije (npr. Charbonnier, 2021; Haraway, 2016; Latour, 1993; 2013; Savransky, 2021a; Povinelli, 2017a; Viveiros de Castro, 2015; 2019). Sa potonjim značenjem, međutim, antropocen se odmiče od pitanja geohronologije. Ovde, antropocen postaje ontološki alarm za preispitivanje ekopolitičke budućnosti u kojoj apokaliptična vizija „kraja sveta“, sa masovnim istrebljenjem, takođe figurira kao mogući scenario (Charbonnier 2017; Danowski, Viveiros de Castro 2017; Janković, 2022; Latour, 2017; Savransky 2021b; Szerszynski 2017).

Urbicid Derne potencijalno naslućuje turobna ostvarenja apokaliptičnih scenarija u urbanom okruženju; međutim, mesto gradova u ovom mozaiku klimatskih neizvesnosti daleko je zamršenije – u smislu *prošlosti, sadašnjosti i budućnosti antropocena*. U biti, antropocen jeste *urbicen* (Swyngedeouw, 2017): geohronologija kapitalne ljudske interferencije u planetarne sisteme, ne zbiva se naporedo, već *kroz* istoriju ekstenzivne urbanizacije. Od osvita industrijskog doba, uz aritmetički porast gustine ljudi i stvari u gradovima, ali i geometrijsko i topološko proširivanje urbanih mreža, urbanizacija je počivala na destruktivnim metaboličkim obrascima: crpljenju fosilnih goriva i poremećaju u ugljeničkim ciklusima, promeni sastavu zemljišta, problemu pohranjivanja otpada i konačno, umanjivanja biodiverziteta (upor. Clark, York, 2005; Foster, 1999; Gandy, 2018; Moore, 2016). Nakon Drugog svetskog rata, tokom čuvenog *Velikog ubrzanja* (*Great Acceleration*) koje se uopšte uzima kao bazična periodizacija antropocena usled naglog rasta upotrebe resursa ali sada na planetarnom planu, urbanizacija dobija vrtoglavi zamajac. Kako Doson (Dawson, 2017) prenosi, od početka 20. veka pa sve do pre 10 godina, urbana populacija je rasla disproporcionalno većom stopom nego svetska populacija. Naime, dok je svetska populacija porasla 4,5 puta, u istom periodu se urbana populacija povećala 16 puta – sa relativno skromnih 225 miliona 1900. godine, sada je dosegla 3,6 milijardi. U istom ovom periodu, izgledno je da je urbanizacija doprinela i enormnom povećanju upotrebe energije: tako je korišćenje fosilnih goriva poraslo 16 puta, a ljudska upotreba vode je porasla devet puta. Jasno, džinovski deo ovog vrtoglavog rasta potrošnje resursa i proizvodnje otpada nalazio se u gradovima, dovodeći do neviđenih razmera gubitka biodiverziteta, promenjenog hemijskog sastava zemljišta, okeana i atmosfere, ali potencijalno i masovnog istrebljenja drugih vrsta.

Urbicen, naravno, nije nipošto stvar prošlosti: urbanizacija se nastavlja vrtoglavim stopama, a u gradovima se sada troši oko 80% sveukupne energije i emituje 75% emisija CO₂. Veza antropocena i gradova zato postaje daleko delikatnija (a možda još i više apokaliptična), kada se konti-

nitet ekspanzivne planetarne urbanizacije promisli kroz prizmu rizika u urbanim okruženjima. Ako je degradacija okruženja primarno izazvana povećanjem urbane potrošnje u dugoj istorijskoj perspektivi, posredi je problem gde gradovi sami bivaju izloženi ekstremnim vremenskim uslovima, naglim poplavama i eroziji zemljišta, urušavanju infrastrukture, sve većem zagađenju i zagušenju, ali i rastu cena energije i hrane (Amin, 2013b). Kontinuirana demografska *implozija* i opšti trendovi kroz koje se čita nezaustavljiv rast gradova, pojačavaju ovaj pesimizam. Sa više od polovine planetarne populacije koja u ovom momentu nastanjuje gradove, predviđa se da će dodatnih 2,5 milijardi ljudi živeti u urbanim područjima širom sveta do 2050. godine, ostavljajući tek nešto manje od trećine izvan gradova. Uz ovaj rapidni demografski rast megalopolisa, pod ruku ide i stopa urbanog širenja. Kako horizontalno tako i vertikalno, urbana područja će porasti sa 0,5% na 1,5% ukupne površine zemlje do 2030. godine (ESPAS, 2019; Seto et al. 2012; UN Habitat, 2020; 2022).

Kontradiktorna uloga gradova u klimatskim transformacijama čini ih istovremeno glavnim protagonistima i agensima klimatskih promena, dok kao socio-prostorne formacije, gradovi postaju na određeni način pasivni i izloženi potencijalno ogromnoj klimatskoj ranjivosti. U mozaiku antropocena, međutim, gradovi postaju i središnji akteri potencijalnih klimatskih rešenja. Ovaj optimizam, gde se urbana otpornost i sveukupna rezilijentnost gradskih formacija posmatraju kao ključni odgovor na izazove antropocena, postaje sve izraženiji (Dixon et al., 2018; Johnson et al., 2019; Obringer, Nateghi, 2021; Pincetl, 2017; Thomson, Newman, 2016; Wissman-Weber, Levy, 2018). U svetlu alarmantnog stanja planete i ključnog uticaja urbanizacije na ovu socio-ekološku transformaciju, savremeni gradovi se često posmatraju kao laboratorije za razvijanje inovativnih odgovora koji bi mogli da preduprede potencijalne klimatske rizike. Takvi vidovi orijentisanja ka nepredvidivoj budućnosti, usled složenosti povezanih s hroničnim katastrofama koje proizlaze iz klimatskih kriza, na određen način postaje ključni parametar savremenog planiranja (Khakee, 2020; Van Zandt, 2019). Integracija neizvesnosti u planiranje, arhitekturu i javne politike se najčešće promovise kroz strategije koje obuhvataju regeneraciju, ublažavanje, pa čak i prihvatanje grešaka i rizika kao katalizatora za poboljšanje. No, da li ova teleologija rezilijentnosti, koja pretpostavlja da će urbana forma ostati nepromenjena, možda baštini preteran optimizam? Šta ako urbicen, manifestovan kroz nezaustavljiv tok planetarne urbanizacije, nastavi da progresivno stvara dalje rizike, dovodeći uostalom i do toga da urbicid Derne ne ostane izolovan slučaj?

Bilo bi zaista neumesno obeležiti antropocen kao doba urbicida; no, postoji mnogo nepoznatih u jednačini planetarne budućnosti koje iziskuju

da se barem eksperimentalno promisle. Iako površno usvajanje tehno-menažerskih rešenja, koja se odnose na otpornost gradova, donosi brojne rizike, stvarni problem je dublji. Sa određenom dozom opreza, Stefani Vejkfield (Wakefield, 2022: 930) upozorava da bez obzira na dobre namere i pokušaje da se kroz tehnike i politike gradovima omogući sposobnost prilagođavanja klimatskim promenama, neki od odgovora na klimatske izazove možda neće biti primenljivi. „Promenjivo okruženje 21. veka i adaptivni tehnopolitički odgovori mogu dovesti do rušenja naizgled nepomerljivih prostornih oblika poput gradova ili globalno povezane urbanizacije, stvarajući nove, prethodno nezamislive geografske oblike. Kao potencijalni tok suprotan urbanoj otpornosti, urbicidni antropocen bi mogao da uključuje snažno destruktivno delovanje ne-ljudskih sila.“ Vejkfield zato sugerise da u svetlu svih neizvesnosti donetih sa antropocenom, postoji potreba za konceptualnim, metodološkim i praktičnim eksperimentisanjem, ali i time da urbanizmi po sebi postanu prijemčivi za nove urbane forme. Naprosto, izgleda da prostorne konfiguracije i strategije koje se materijalizuju na tromeđi urbanizacije, klimatskih promena i prilagođavanja, iziskuju da se gradovi počnu gledati u novoj vizuri antropocena.

Brzopleta rešenja i instant koncepti nemaju više validnost, ali ni promišljanje gradova ne sme ostati u pređašnjim okvirima, stvaranim tokovima urbicena: urbane ontologije postaju prepune neizvesnosti koje se kao takve moraju uvažiti. Najdžel Trift ima prava kada na neumoljivost ovih izazova, sa mnogo nepoznatih u antropocenskoj jednačini, pridodaje sasvim pragmatičnu dilemu: „možemo li ikada napraviti skup agenasa da urade ono što je potrebno uraditi da bi se sprečili najgori efekti na gradove – koji su i sami stvorili najveći deo problema?“ (Thrift, 2021: 41). Očito, Trift ovo pitanje valjano privezuje kako za nesrazmerno gigantski obim ovog problema, tako i za ocrtavanje srazmera potencijalnog rešenja. Za preko 7,7 milijardi ljudi na planeti, od kojih dve trećine već međusobno deli vlastitu egzistenciju i sudbinu u gradovima, instant rešenja nisu moguća, ističe Trift. Kada se na sve to pridodaju vrtoglave projekcije povećanja planetarne populacije na preko 10 milijardi ljudi do 2050. godine, perspektive sveobuhvatnih politika, deluju doista bledunjava. Na njih nade mogu polagati samo revolucionarni sanjari, ukazuje on. Za antropocen, takva situaciona složenost nalaže novu podelu rada – posebno u *energetskom* smislu. Naizgled, kada se pitanje energije pokrene, kao po pravilu se misli na naš komfor i bezbednost. Međutim, Trift ističe da je ovo krajnje atrofično gledište, posebno imajući u vidu da se u gradovima energija neutaživo konzumira i da naše urbane navike po ovom pitanju ostaju kratkovide. Potrebno je zato preokrenuti ovu metaboličku asimetriju. Prvi korak svakako jeste prihvatanje neizvesnosti: očito, moramo izgraditi

suživot sa njome, ma koliko to bilo nelagodno: urbicen mora računati i na ekstremni scenario urbicida. Trift to slikovito opisuje.

„Drugim rečima, postali smo veštici. Poput savremene verzije Šekspirove tri čudne sestre koje su namerno mutile vetrove i podizale oluje, nanoseći opštu štetu i ljudima i životinjama, tako smo i mi kroz naše postupke naučili radošti zagađivanja i paljenja, podizanja nivoa mora, povećanja učestalosti i brzine ciklonskih vetrova, izazivanja poplava i klizišta, ponekad radeći to samo da bi bili zločesti – ili bar to tako ponekad izgleda. Ali, zauzvrat, mi nenamerno prizivamo duhove. Sada smo pod kišom uništenja planete i njenih stanovnika – svih njenih stanovnika – što dovodi nas u opasnost. Čarolije odlaze u strašno pogrešnom pravcu. One ne mogu biti zaustavljene“ (ibid: 62).

Horizonti planetarne urbanizacije

Umetanje klimatske neizvesnosti otuda zahteva podešavanje optike, jer očito, sada imamo posla sa sasvim drugačijim vidovima *intenziteta* od onih isticanih kroz nasleđe tzv. prostornog zaokreta (Giddens, 1984; Harvey, 1996; Lefebvre, 1991; Massey, 2005; videti i: Agnew, 2011; Shields, 2013). Štaviše, tačka u kojoj se mogu odrediti gradovi je ontološki do te mere zamučena, jer kompleks biotehnologija, algoritama i više-nego-ljudskih asemblaža (Åsberg & Braidotti 2018; Gandy, 2023; Grusin 2017; Whatmore, 2002) intenzivno učestvuje u kompoziciji gradova. Sve ovo je dosta delikatnije od antropocentričnih vizija „proizvodnje prostora“ i simboličkih ekonomija koje se odnose na relativno uske fenomene označavanja (npr. Harvey, 1989; 2005; Zukin, 1995; 2011). Ni metrika globalizacije, reskaliranja ili tokova kapitala nije od preterane pomoći (npr. Cox, 2013; Peck, 2015). Optika svetske ekonomije, makroekonomskih propisa i fleksibilizacije proizvodnje, kako su skoro prigovorili Džabarin i Ajzenberg (Jabareen, Eizenberg, 2021), predstavlja isključivo nezgrapne *relacionalnosti velikih obima*; po sebi, one malo šta govore o kontingentnosti urbanih formi. Za klimatske nestabilnosti antropocena, a posebno, za kapitalni problem ponovne izgradnje *nastanjivosti* (upor. Chakrabarty 2014; 2019; 2021; Latour, Chakrabarty 2020), neophodno je podesiti optiku tako da se transakcioni aranžmani, koji tvore urbane prostore, tesno uvežu sa *planetarnim procesima*. Upravo to predstavlja snažan motiv koji će se protezati u redovima pred čitaocima. Razmotrimo поблиže ove pozicije kroz nekoliko preliminarnih teorijskih refleksija.

Prvo, *urbana forma gubi jasne konture*. Otkako je pre otprilike deceniju dobila osnovne obrise, čuvena teza o *planetarnoj urbanizaciji* je u prvi plan stavila epistemološku neodređenost urbane forme. Brener i

Šmid (Brenner, 2014; Brenner, Schmid, 2014; 2015; vid. i: Nüssli, Schmid, 2016; Schmid, 2014; 2018) uverljivo pojašnjavaju da su forme urbanizacije sa osvitom 21. veka prošle kroz radikalnu rekonfiguraciju, usled dramatičnih, ekstenzivnih demografskih i prostornih ekspanzija urbanih regiona. Naprosto, urbana forma je izgubila raniju stabilnost, a nova *geoistorijska* situacija iziskuje da se nasleđe konvencionalnih, kartografskih metoda, nastalih krajem 19. i početkom 20. veka, temeljno preispita. Gradovi više nemaju konstitutivnu, ne-urbanu drugost. „Urbane galaksije“ poprimaju nesagledive obime, kako se urbanizovane međuzavisnosti, kroz socioekonomske i političke veze, protežu daleko izvan granica metropolskih područja, ali i nacionalnih granica. Morfološke strukture urbanih područja su takođe izložene rapidnoj reteritorijalizaciji. Urbani ishodi postaju sve više polimorfni, gubeći jasnu dihotomiju između centara i periferija. Tradicionalno centralne urbane funkcije, poput tržnih centara, korporativnih čvorišta, akademskih institucija, kulturnih znamenitosti i sofisticiranih arhitektonskih dostignuća, sada se sve više udaljavaju od centara gradova. Postajući deo urbanih ekspanzija, nekadašnje *periferije* postaju nova čvorišta za različite aktivnosti poput proizvodnje, poljoprivrede, proizvodnje energije i logistike. Najznačajnim, međutim, deluje integracija nekada netaknutih „divljina“ u urbane socioekološke mreže. Bilo da su u pitanju okeani, planine, kišne šume, pustinje pa čak i atmosfera, svaki kutak planete je sada duboko ukotvljen i izložen ekspanzivnim metaboličkim procesima koncentrisanim u gradovima (Brenner & Katsikis, 2020).

Drugo, *urbane trajektorije su duboko ukotvljene u planetarne mobilnosti*. Skora promatranja iz perspektive planetarne sociologije (npr. Clark, 2022; Clark & Szerszynski, 2021; Clark & Yusoff, 2017; vid. i: Grosz, Yusoff & Clark 2017; Palsson & Swanson 2016; Povinelli, 2016; 2017a; 2017b; Szerszynski, 2016, 2018; 2019), ukazuju na kontinuirano oblikovanje gradova kroz dinamiku Zemlje i široki spektar fizike abiotičkih i biotičkih kretanja. Spram uobičajenih pogleda na gradove i ljudske kolektive kao plod evolutivnog uklapanja u pasivno shvaćeno okruženje, planetarni sociolozi insistiraju na tome da urbane strukture zavise upravo od dinamičkih interakcija sa naslagama (stratumima) Zemlje, uključujući razmenu resursa poput goriva, hrane i građevinskih materijala. Kako Klark ilustrativno navodi (Clark, 2022), gradovi su više *sedimentarni* nego sedentarni, jer predstavljaju mesta transformacije geoloških elemenata u zamršene mešavine minerala i kamenja, uključujući i čelik, plastiku, beton i keramiku. Istovrsno, urbani metabolizmi predstavljaju svakodnevne mobilnosti koji su stabilizovane putem vitalnih tokova poput izvora hrane i energije, ali i puteva i infrastruktura koje urbanim rezidentima omogućavaju uopšte spektar aktivnosti. U ovoj perspektivi, jednako ekstenzivni i intenzivni aspekti urbanizacije moraju biti shvaćeni kroz delikatnu matricu planetar-

nih, *metaboličkih protoka* koji se obavljaju ne samo preko Zemljine površine, već i kroz njene slojeve, kao izuzetno zamršena i gusta amalgamacija planetarne morfološke dinamike. Ova perspektiva nas poziva da posmatramo gradove kao epicentre u kojima zemaljski procesi dostižu neviđeni nivo složenosti i intenziteta (vid. Clark, Szerszynski, 2021).

Treće, *urbane forme se moraju privezati za svakodnevne urbanizme*. Planetarne epistemologije nalažu da se, izvan stereotipnih, selektivnih prikaza urbanizacije koji se koncentrišu na geografije centralnosti i čvorišta globalne ekonomije, istaknu rutinski, svakodnevni urbanizmi (upor: Leitner, Sheppard, 2016; Robinson, 2016; Robinson, Roy, 2016; Simone, 2004). Kao što je Eš Amin (2013a), u svom čuvenom članku o tzv. *teleskopskom urbanizmu* kao implikaciji političko-ekonomskih pristupa, ukazao fokus na tzv. avangardnoj ekonomiji, najčešće smeštenoj u centralnim poslovnim zonama, zanemaruje ili čak ograničava ostatak raznolike urbane ekonomije i još više, kompleksnih urbanih pejzaža. No, ovi često zanemareni delovi grada, uprkos suštinskom doprinosu karakteru i funkcionalnosti metropole, ostaju u senci, u diskursu o urbanom razvoju i kapitalističkoj akumulaciji, prosperitetu ili dinamičnom kulturnom životu. Uz to, većinsko stanovništvo je potisnuto na periferiju urbanog predstavljanja, jer uostalom, ekonomska i politička čvorišta, paradoksalno dobijaju toliki značaj u leksikonu urbanih pokreta kao mesta i simboli otpora. Gubitak performativnosti svakodnevne metabolike je očit. Teorijski, zadatak zato postaje predstavljanje *urbanih većina*: načini na koje se divergentne ekonomske prakse, svakodnevne taktike, oblici prostorne organizacije stapaju u trajne kulture nastanjivanja (Simone, 2017), gde infrastrukturni, više-nego-ljudski aranžmani igraju posebnu ulogu. Postavljanje urbanih većina u fokus, izvan brojnih pristrasnosti urbane teorije, nije nikakav populistički čin: naprotiv, agensnost urbanih većina je možda i najbitnija za razumevanje i *artikulisanje planetarne metabolike u antropocenu*.

Iza ove tri ugrubo opisane tačke, planetarne epistemologije se okupljaju oko antiistoricističke, prostorno polimorfne i, pre svega, vitalne ontologije gde urbani metabolizmi postaju fokalna tačka – u smislu njihovih efekata i ustrojstva. Ovaj metabolički momenat planetarne urbanizacije se čini suštinskim, ali ne u ispraznim terminima relacionalnosti – koncepta koji se sasvim neoprezno primenjuje kao ontologija *ama-baš-svega*. Urbane ontologije poprimaju neizvesnost upravo zato što su *nerelacione*: događaji kakve danas produkuju klimatske promene su rezultanta interakcija između objekata, daleko izvan ljudske kontrole (vid. Bryant 2014; Harman 2016; 2018; Morton 2013; 2016; 2018). U takvim nerelacionim okvirima potrebno je upravo iznova praviti gradove, podešavati ih fino, jer se horizonti stvarnosti menjaju, te su i novi iskustveni okviri više nego

nužni. Uopšte, kako mnogi autori u diskusijama o antropocenu naglašavaju, ta neizvesnost i nerelaciona udaljenost planetarnih, metaboličkih procesa mora biti iznova i iznova naslućivana, načinjena osetnom i što je više moguće pristupačnom ne samo kroz etički superiornu poziciju „ekološke svesti“, nego kroz svakodnevne aparate, rutine i estetiku gradova (vid. Chandler, 2018; 2020; Wakefield et al. 2020). Upravo zato valja promisliti kako se ontologije infrastrukture ovde mogu uzeti kao okvir jednako *metaboličkih prenosa i svakodnevnog održavanja*, ali i kao *neformalni osnov solidarnosti i suštinski zajedničko urbano dobro* u antropocenu.

Infrastrukture (ne)izvesnosti

U sasvim osobenom pogledu, upravo se infrastrukture počinju sagledavati kao čvorište moguće ontološke tranzicije i platforma za novo ustanovljenje metaboličkih cirkulacija, ali i potencijalnu transformaciju urbanih formi. Pristižući u središte rasprava o trenutnim tokovima urbanizacije, u proteklih nekoliko godina infrastrukture su ujedno počele da budu prikazivane daleko šire od uobičajeno pojednostavljenih slika energetske mreže ili transportnih ruta i, često, empirijski neutemeljenog pogleda prema kome one imaju isključivu funkciju resursa u neoliberalnoj privatizaciji. Disperzovana, mobilna i fragilna matrica infrastrukture prikazuje složene i emergentne ontologije koje nisu vezane isključivo za premošćavanje geografskih distanci i, kako se uskogrudo misli, pospešivanje ekonomskog prosperiteta. Bez obzira na to što često očito i perpetuiraju sociopolitičke razlike – kroz (ne)pristupačnost i selektivnost, infrastrukture su osnovni urbani egzoskelet putem kog se konfiguriraju svakodnevne relacije i omogućavaju rutinske aktivnosti (upor. Amin, 2015; Graham et al., 2013; Harvey, Knox, 2012; Marvin, Graham, 2022; Simone, 2015; Thrift, 2014). Infrastrukture stoga igraju vitalnu ulogu za suplementaciju ljudskog života u biofizičkom i sociotehničkom smislu. Još više, kao što Timoti Mičel (Mitchell, 2014) naglašava, na tom planu infrastrukture omogućavaju i *recipročnu metaboličku komunikaciju*. Infrastrukture iz ovih razloga, postaju jedno od sinergetskih čvorišta za promišljanje, ali i odgovaranje na izazove antropocena. Međutim, šta tačno implicira ontologija infrastrukture?

Larkin (2013: 329) daje na ovom mestu izuzetno uputno i obuhvatno shvatanje infrastrukture. Kako napominje, one su „materija koja omogućava kretanje druge materije. Njihova osobena ontologija leži u činjenici da su one najpre stvari, ali i odnos između stvari. Kao stvari, one su prisutne u čulima, ali su takođe izmeštene sa vidika u odnosu na materiju koju

premeštaju sa mesta na mesto. Često vidimo kompjutere, ali ne i kablove, svetlo, ali ne i struju, slavine i vodu, ali ne i cevi i kanalizaciju.“ No, Larkin upozorava da dualni karakter infrastruktura zahteva daleko više promišljenosti kada se u obzir uzima njihovo ustrojstvo i efekti, jer se međupovezanost, ulančanost i združeno delovanje kroz infrastrukture pomera od inače pojednostavljenog i ontološki upitnog shvatanja pasivnih objekta. Dalje, Larkin će zato istaći da „[o]no što infrastrukturu razlikuje od tehnologije je to što je ona objekt koji stvara osnove na kojima drugi objekti rade, a kada to rade, funkcionišu kao sistemi.“ Tumačenje infrastrukture stoga prevazilazi čisto fizičke komponente kao što su putevi, žice i cevi, a isto tako, nedostatnim se čini pre naglašavanje njihovih tehničkih aspekata – ma koliko mi bili ponekad zadivljeni umećima inženjeringa. Infrastrukture su ponajpre, „oblici odvojeni od njihovog čisto tehničkog funkcionisanja, te ih je potrebno analizirati kao konkretne semiotičke i estetske prenosnike“ (ibid.). Rečju, infrastrukture su i cevi i žice i asfalt, ali one zahvataju i živahne aranžmane sa duboko društvenim, političkim i ekološkim implikacijama.

Larkinova refleksija upućuje na jedan od temeljnih izazova u tumačenju infrastruktura – tzv. *infrastrukturnu inverziju*, odnosno dilemu kako pospešiti njihovu primetnost i suprotstaviti se tendenciji da se one zadrže u pozadini društvenih aktivnosti. U skorije vreme, upućuju Penelope Harvi i dr. (Harvey et al., 2017), bez obzira na veće interesovanje za infrastrukture, one se najčešće dešifruju tek površinski, kroz interese ili ideologije koje su ih oblikovale. Sa takvim pristupom, tvrde oni, infrastrukture obično ostaju *neprimetne* u smislu upotrebe i iskustva, dok se istovrsno, njihova materijalnost otkriva tek u slučaju kvarova. No, kako je ova „nevidljivost“ unekoliko podrazumevana kada infrastrukture besprekorno funkcionišu, sama inverzija kao proces „otkrivanja“ relacija koje infrastrukture obezbeđuju, prema njihovom mišljenju ostaje negativno shvaćena iz dva glavna razloga: infrastrukture bivaju primećene tek kada su na „ivici“ ispravnosti i njihov rad je prikazan najčešće tek kroz vizuru stručnjaka. Koliko je postizanje besprekornog funkcionisanja delikatno dostignuće, toliko su i događaji „otkrivanja“ infrastruktura retki. Stoga, ključni metodološki i konceptualni pristup infrastrukturama podrazumeva otkrivanje „skrivenih“ odnosa na kojima nesmetana cirkulacija počiva. Stavljanjem infrastrukturnih cirkulacija u prvi plan, naime, olakšava se razumevanje kako zamršene mreže materijalnih odnosa preoblikuju tela, društva, znanje i diskurs na često skrajnute načine. Inverzija zato poziva na poseban oprez kada je reč o neupadljivom radu infrastruktura – što ih, na zaista svojevrsan način, čini mogućno i ključnim ontološkim čvorištima za antropocen i okolnosti planetarne urbanizacije.

Da je ova inverzija infrastruktura po sebi kontroverzna, nema sumnje. Kako Vejkfield (Wakefield, 2018) primećuje, dok je nezajažljiv optimizam da će infrastruktura po sebi doneti red i progres još od 19. veka hranio političke ambicije brojnih, ideološki suprotstavljenih gledišta, antropocen je pridodao vrtoglavu složenost ovim perspektivama. Pre svega, infrastruktura se prikazuje *ranjivim*, potom *rezilijentnim*, ali suštinski, kao stvar *bazičnog opstanka*. Još od slavnih dana studija nauke i tehnologije, prva od ovih varijacija je naročito bila istaknuta: sačinjene od brojnih (ne-ljudskih) aktanata, mreže u svakom trenutku mogu biti destabilizovane (upor. Callon, 1987; Latour 1987; 1999; Law 1999; 2004; 2011; Stengers 2010). Ranjivost i rezilijentnost, međutim, poprimaju novo značenje pred očitim implikacijama tzv. *Velikog ubrzanja*: enormnim populacionim uzletom nakon Drugog svetskog rata i porastom životnog standarda, koji su omogućeni upotrebom fosilnih goriva, pesticida, petrohemikalija i sl. (upor. Asher, Wainwright, 2018). Ovaj *kompleks vrsta-tehnologije*, kako ga Čakrabarti naziva, jeste nesumnjivo pružio neverovatne boljitke i to upravo kroz stabilizaciju infrastruktura. No, istovremeno zbivale su se i kapitalne distorzije u interakciji ljudi i planetarnih sistema (upor. Chakrabarty, 2018; 2021). Zagonetka koja ovde nastaje je dvojaka. Ako su infrastruktura „produktivne“ u biopolitičkom smislu, omogućavajući najpre biološku vitalnost i bazični opstanak, kako onda pospešiti prostorne i vremenske reciprocitete koje se kroz njih mogu ostvariti – ne zaustavljajući pitanje opstanka samo na ljudima? To zahvata ne samo smanjivanje ugljeničnog otiska i postizanje kurentnih ekoloških imperativa putem unapređivanja infrastruktura, već i za posve *ageličku* funkciju koje infrastruktura mogu obaviti – *okupljajući kolektive* i pospešujući senzibilnost za „nevidljive“ druge koje stavlja u pokret. Simoun (Simone, 2019b: 39) to izuzetno slikovito ocrtava.

„Pitanje preživljavanja obuhvata koga i gde. Šta je to što preživljava i po kojoj ceni? Šta čini preživljavanje sveobuhvatnim imperativom ili etičkim razmatranjem? Preživljavanje se može postići s određenim ciljem, za ljudskog stanovnika određenog grada ili za neko mesto unutar njega, ali kakve posledice takvo preživljavanje ima za skupine ‘neodređenih drugih’, koji se ponekad ne priznaju ili čak ne vide? Dok praktičnost reprodukcije zahteva procenu resursa i uslova koji omogućavaju ili otežavaju preživljavanje u određenim okruženjima, nadležnostima i analitičkim okvirima, preživljavanje zavisi od artikulacija i veza za koje je nemoguće odrediti jasne granice ili ograničenja.“

Potonja refleksija, u izvesnom smislu, jeste valjana dijagnoza urbična i posve dualnog karaktera infrastruktura. Simoun (Simone, 2015) naglašava neumitnu ontogenetsku ulogu infrastruktura jednostavnom formulom: ljudi ne naseljavaju gradove pasivno; gradovi takođe naseljavaju

njih. U urbanim sredinama, akteri su duboko integrisani u dinamičnu mrežu infrastrukture, tehničkih sistema i specifičnih domena zanimanja i sredstava za život. Kako infrastruktura postaje ključna za svakodnevicu gradskih stanovnika, njen značaj se ne svodi samo na funkcionalnost. Ona postaje i sredstvo *izraza* i *mogućnosti*, predstavljajući medijum koji gradski stanovnici treba da interpretiraju i prema kojem se orijentišu. Sojer (Sawyer, 2019) naglašava da svaka infrastruktura neizbežno sa sobom nosi određeni „jezik“, reflektujući ambicije i potencijale ukorenjene u materijalnom tkivu grada. Interakcije proizašle iz ovog čitanja materijalnosti urbanog infrastrukturnog prostora pokazuju se kao ključni aspekt ljudskog iskustva (upor. Kaker, 2019; Silver, 2014; Trovalla & Trovalla, 2015). Infrastrukture su, stoga, na više načina povezujuće. Čak i u situacijama gde je urbana infrastruktura nepovezana ili fragmentirana, akteri kroz mreže, saradnju i mobilnost često preuzimaju ulogu fizičke infrastrukture. Na sličan način, *ad hoc* tehnološka rešenja i uobičajene metode sakupljanja i raspodele resursa u neformalnim gradskim prostorima reflektuju iste tendencije. U suštini, infrastrukture predstavljaju proširene materijalne aranžmane koji proizvode efekte i organizuju društvene odnose, bilo putem namernog, planski i namenski kreiranog inženjeringa ili nenamernog nastanka, vezanog za neplanirane i spontane aktivnosti. Ali povrh svega, konektivnost infrastrukture na određen način omogućava *estetski pristup* ne-ljudskim entitetima odgovornim za funkcionisanje gradova – potencijalno kreirajući i nove oblike senzibiliteta prema drugim formama života. Drugim rečima, infrastrukture pokazuju dualnu relaciju prirodu, obeleženu unutrašnjom mnogostrukošću i spoljnim kapacitetima povezivanja istovremeno. Zbog toga, one i jesu vezivno tkivo za promišljanje antropocena i dinamike planetarne urbanizacije.

Urbani *phrónēsis*: zajedničko – infrastrukture – neformalnost

Centralno mesto infrastruktura u ovoj studiji, otuda ovaploćuje poziv da se usvoji više nego nužni urbani *phrónēsis*, čiji osnovni imperativ upravo jeste izgradnja *neposrednih* i *dinamičnih* oblika znanja pred planetarnim mobilnostima u ključu metodološkog kosmopolitizma (upor. Tyfield, Blok, 2016). Osnovna zamisao knjige jeste *istraživanje načina na koje infrastrukture mogu promovisati osetljivost prema krhkim metaboličkim procesima u antropocenu*. Naša pretpostavka jeste da je uspostavljanje neformalnih i prilagodljivih oblika udruživanja i svakodnevnih solidarnosti, kako među ljudima, tako i između ljudi i ne-ljudskih entiteta,

moгуćno posredstvom infrastruktura kao zajedničkih urbanih dobara. Ovi segmenti su, pak, posebno tretirani i razmatrani u studiji. Najpre, posebna pažnja je posvećena novom razumevanju zajedničkih urbanih dobara. Centralni argument ovog dela jeste potreba za redefinicijom komonifikacije, koja se oslobađa tradicionalnog okvira aproprijacije, ističući vitalnu ulogu infrastrukture i ne-ljudskih entiteta. Ti entiteti, prema tome, mogu delovati kao katalizatori za politički angažman, participaciju i, naročito, za jačanje senzitivnosti prema osnovnim elementima na kojima gradovi počivaju. Osnova ovog pristupa leži u novom senzibilitetu pospešenom kroz postkolonijalnu i teoriju asemblaža. Umesto da se isključivo fokusira na makrostrukturne analize, knjiga prepoznaje važnost sociotehničkih i „mašinskih“ aspekata svakodnevnog gradskog života omogućenog kroz infrastrukturu. Ovo nas, naposletku, usmerava ka sveobuhvatnom razumevanju kako urbani dizajn može biti „kalibriran“ kako bi bolje odražavao i podržavao ove dinamične i relacione aranžmane. Analizirajući ovu temu, naglasak je stavljen na pozitivan potencijal neformalnosti kao odraz svakodnevnih urbanističkih praksi i mogućnost za stvaranje novih, inovativnih oblika kolektivnog života u urbanom okruženju. No, razjasnimo detaljnije ovaj trougao zajedničko-infrastruktura-neformalnost i pokušajmo da izložimo ključne motive i argumente koji su obuhvaćeni u knjizi.

Pre svega, zajednička urbana dobra imaju nemerljivu važnost u ovoj raspravi, kako posredstvom njih nastojimo da ispitamo nove načine pravljenja urbane koegzistencije, sa infrastrukturnama u zaglavlju. Takva motivacija ipak iziskuje posebnu podozrivost prema konvencionalnim koncepcijama zajedničkih urbanih dobara. Kako ćemo detaljnije raspraviti u prvom poglavlju, mnoštvo pogleda na zajednička urbana dobra počiva na oštroj i, ponekad, preteranoj kritici standardne planerske prakse, s ciljem da se režimi upotrebe urbanih prostora što je više moguće oslobode od striktnog diktata predodređenih funkcija prostora. Takođe, ono što ova gledišta postuliraju, jeste vizija pravičnije urbane politike, koja je zasnovana na širokom pristupu urbanim resursima i oblicima zajedničke kontrole koji se opiru komodifikaciji i diktatu tržišta i privatne svojine. Svakako da je važnost ovakvih gledišta ogromna: ona se oslikava kroz delikatne dileme urbicena vezane za organizaciju prostora u gradovima koji rapidno rastu, diferenciraju se i uklapaju kroz mozaike divergentnih kultura. Nevolja, međutim, nastaje jer ovako ekspanzivna politika aproprijacije pravi nešto što ćemo nazvati *paradoks zajedničkog*: deevaluaciju dobra koje je posredi. Uz često idealističko kandidovanje mahom aktivističkih pokreta kao ekskluzivnih nosilaca pozajedničenja, možda i značajniji problem jeste taj što se na ovaj način ne obezbeđuje šira i inkluzivnija platforma za ekološku koegzistenciju, niti se stvaraju pragmatički vidovi za vođenje urbane politike.

Radikalni klimatski izazovi antropocena temeljno narušavaju utopi-
stičke zamisli koje ipak multiplikuju antropocentrizam. Diskrepancija zato
nije u gubitku „zajedničke“ suštine dobara i resursa, nego mogućnosti
nestanka ovih dobara. To zahteva kapitalan iskorak. Pozivajući se na rad
Andi Đon i njenu inovativnu strategiju pragmatičkog ekologizma, prema
kojoj bi zajednička urbana dobra ne bi bila prisvojene usluge, stvari ili be-
nefiti, nego naprotiv, sitni, lokalizovani, materijalni entiteti koji ne dovode
do polarizacije, već do širih *koalicija* i *sinergija*. Pozajedničenje otuda tre-
ba da pridobije daleko više uravnotežen smisao, gde bi pravljenje atmos-
fera, kako Mecger (Metzger, 2015) ukazuje, zaobišlo uobičajene trope u
raspravama povodom zajedničkih urbanih dobara: tradicionalno razdva-
janje „korisnika“ zajedničkog dobra i samog „zajedničkog dobra“. Ovaj
dualizam svakako ukazuje na duboko antropocentričnu perspektivu, gde
su gradovi sagledani gotovo isključivo kao ostrva emancipacije i progressa
humanih „korisnika“, koji uživaju izobilje „resursa“, „prirode“, „okruže-
nja“ i sl. „Takav novi pristup ‘urbanim stvarima‘“, tvrdi Mecger, „mogao bi
da posluži kao osnova za novu opštu ekološku osetljivost koja bi, kako se
može tvrditi, činila ključnu komponentu buduće strategije preživljavanja
za našu vrstu koja se brzo urbanizuje, ali je trenutno i veoma autodestruk-
tivna. U vezi sa konceptom urbanog zajedničkog dobra, ovo je posebno
važno, budući da se dominantne društveno-naučne teorije o upravljanju
zajedničkim dobrima trenutno široko smatraju rešenjima za našu, sve više
izraženu ekološku krizu“ (ibid.: 25).

Dosta važnim za našu raspravu ovde deluje i pitanje veze laičkog i
stručnog znanja. U salvi kritika iznetih kroz ove konvencionalne pristupe,
koncipiranje zajedničkih urbanih dobara ostaje gotovo striktno ple-
biscitarno. Takva matrica iskustvom pokrenutih inicijativa nipošto nije
zanemarljiva. Kroz nju, mistični veo ekspertize se barem delom razrešava
rigidnosti i distance prema praktičnim svetovima. Koliko god ove per-
spektive delovale otrežnjujuće pred zamislama unapred definisanih ek-
spertskih nadležnosti, međutim, one postaju unekoliko rizične – ako ne i
naivne, jer obim infrastruktura i njihovog sociotehničkog održavanja teško
da može biti čisto stvar lokalnog aktivizma. Uostalom, predstava gra-
đanina kao budnog stražara obično ne demontira autoritet i superiornost
specijalističkog znanja, već ga naprotiv iznova hermetički zatvara. S tim u
vezi i jeste često isprazan jezik koji poturanjem termina kakvi su „javno
dobro“ ili „javni interes“, odigrava samo juridički jezik etatizma – ili bliže,
primenjuje i unekoliko konzervira kategorijalne aparate zapadne države
kao univerzalne, bez njihovog kritičkog propitivanja. S obzirom na brojne
izazove koje gradovi trenutno doživljavaju, imperativi koncipiranja zajed-
ničkih urbanih dobara nalažu da, upravo na tragu rasprava pokrenutih od

strane teoretičara aktera-mreže, nezaobilazno mora težiti ka simetrizaciji laičkog znanja i ekspertize. U nedostatku sažetijeg opisa, ovo se može zamisliti kao pragmatična politička strategija usredsređena na angažovane urbane zajednice i njihovu povezanost sa socio-tehničkim urbanističkim ekspertima. Takva perspektiva naglašava stratešku sinergiju isprepletanog sadejstva koja bi utrla put ka biotehničkoj demokratiji sa infrastrukturama u središtu.

Motivi nalik ovima su utkani i u raspravu ponuđenu u drugom poglavlju. Doduše, ovde se fokus premešta na promatranje infrastrukture sa akcentom na urbanim metaboličkim procesima. Naša pažnja je najpre usmerena ka shvatanju urbanih metabolizama ponuđenih od strane urbane političke ekologije (UPE). Iako je koncept urbanih metabolizama u različitim varijantama kooptirao sa brojnim pristupima u urbanoj teoriji, UPE je naročito akcentovala hibridni karakter gradova koji upravo počiva na *neprekidnim socio-ekološkim transformacijama materijala* iz „prirode“. Na metodološkom planu, intervencije UPE su dalekosežne: one ponajpre govore o istoriji urbanih metabolizama kroz progresivnu apropijaciju, a potom i o neprekidnoj transformaciji vitalnih ne-ljudskih elemenata za potrebe kapitalističkog metabolizma proizvodnje i potrošnje. Ipak, UPE ostaje tvrdoglavo vezana za tezu prema kojoj su metabolički procesi u gradovima, koji inače doprinose ekološkoj destrukciji velikih razmera, rezultanta striktno kapitalističkih procesa akumulacije. Na više načina, takvo gledište je sporno – ponajpre zbog toga suptilni svakodnevni metabolički procesi koji se protežu kroz infrastrukture, ne moraju uopšte biti diktirani principima akumulacije, niti su one deo prostodušne, sveprisutne istorije ekomodernizacije koja je razvojem gradova podredila „prirodu“.

Zamršenost pitanja urbanih metabolizama u antropocenu zahteva daleko više sofisticiran pristup. Pre svega, gledano iz ugla postkolonijalne teorije, inicijalno iznedrene kroz snažnu kritiku političko-ekonomske paradigme u urbanoj teoriji, koja inače stoji i u osnovi UPE, teza o kapitalističkoj ekomodernizaciji predstavlja samo mali, čak i fragmentaran deo metaboličkih mozaika. Sa naročitim akcentom stavljenim na zaobilaženje duboko etnocentričnih kategorija, vezanih za uske ekonomske parametre „razvoja“ koji su diktirani prema modelu gradova Zapada, postkolonijalni pristup dovodi u pitanje zamisli prema kojima su metaboličke relacije i infrastrukturni aranžmani orkestrirani unitarnom logikom kapitala. Naprotiv, oni ishode iz divergentnih urbanih trajektorija i često su rezultanta *ad hoc* sastavljanja. Međutim, još relevantnijim deluje to što se urbani metabolizmi nužno moraju sagledati kao nizovi delikatnih razmena ostvarenih upravo kroz planetarne mobilnosti. Dok UPE promatra ne-ljudske agense kao podređene antropocentričnoj istoriji kapitala, sagledavajući isključivo momente ekološke degradacije, debate o antropocenu kazuju drugačiju

ontološku priču, gde metabolička dinamika nužno ishodi iz dinamičkih relacija sa potencijalima planete. Naime, urbani metabolizmi počivaju na različitim temporalnostima i na neki način su umetnuti u relativno autonomne, geofizičke i biohemijske procese planete, vezane za dugu istoriju sedimentacije ili razvoj drugih formi života, koje spram teze o podređivanju, imaju unekoliko ključnu ulogu u održavanju urbane vitalnosti.

Ontologije infrastruktura je zato potrebno dublje promisliti i naša diskusija je naveliko usmerena na često pogrešno tumačenu teoriju asemblaža (upor. Farías, Blok, 2016a; Law, 2015), usled inovativnih momenata koji govore o isprepletanom i istinski kompleksnom ustrojstvu urbanih metabolizama. Distinktivnost ove teorije se pre svega očitava kroz jedinstven pogled na urbanizaciju, s fokusom na horizontalne, heterogene i hibridne veze između ljudi i ne-ljudi, posebno uzimajući u obzir metaboličke urbanizme oblikovane kroz obezbeđujuće infrastrukture. Posebno značajnim za teoriju asemblaža deluje to kako objekti konfiguriraju svakodnevicu i tvore nešto što se tradicionalno smatralo sferom ljudske subjektivnosti. Predmet našeg interesovanja je, međutim, pogled na infrastrukture kao metaboličkog sistema snabdevanja. Ideja mašinskog grada je ovde višestruko značajna i to ne samo zato što izaziva tradicionalnu podelu između artificijelnog i prirodnog, ukazujući da se gradovi kroz tehnički karakter infrastrukturnih sklopova ujedno omogućava da elementi vezani za prirodu stupe u cirkulaciju. Mašinski grad takođe povlači ideju da postoji niz agenasa koji učestvuju u metaboličkim procesima: stručnjaci, cevi, inženjeri, pumpe, veštačka inteligencija, političari, merači – rečju, čitava hibridna mreža koja je izuzetno krhka i otuda zahteva da bude *održana* i *održavana*. Dok su ove sociotehničke karakteristike infrastruktura prepune neizvesnosti, jer u ogromnim prostornim i vremenskim zahvatima metabolizma postoji mnoštvo sekvenci, operacija i procesa, za antropocen postoje još dva značajna problema na koje želimo da ukažemo. Naime, infrastrukture su duboko *selektivne*: one su nepristupačne mnogim stanovnicima gradova, ali one i neretko eliminišu sa vidika ne-urbanu drugost i ne-ljudske entitete čija dejstvenost jeste suštinska za održavanje urbane vitalnosti. No, infrastrukture su i *protočne*. Upravo ovde izvire njihov nemerljiv značaj za antropocen koji želimo da istaknemo. Politika infrastruktura jeste politika selektivnosti; ali još više, ona nalaže da se upravo zbog efekata koje čine, naprave više vidljivim i poroznim, kako bi se probudio senzibilitet za ove, ispostaviće se, vitalne bio-socio-tehničke tvorevine u antropocenu.

Na dosta čudan način, svetovi neformalnih urbanizama otelovljuju go-renavedene osobenosti politika infrastruktura. Koncept neformalnosti je, međutim, neophodno valjano promisliti. Imajući u vidu brojne negativne konotacije, otelovljene u suštoj aberaciji ili odsustvu regulativnih okvira,

kao i posve distopične prikaze neformalnih naselja, neformalnost na prvi pogled ne deluje nimalo atraktivno. Ipak, u trećem poglavlju, ukazaćemo na niz alternativnih čitanja neformalnosti i razmotriti kako se ovaj inače ozloglašeni koncept i skup praksi, mogu razumeti afirmativno, kao svakodnevnim urbanizmi koji potencijalno kreiraju različite vidove sinergija, samoorganizacije i prilagodljivosti – naročito, vezanih za infrastrukture. Tumačenje poput ovog nikako nije spekulativni eksperiment i za cilj nema opravdavanje neretko turobnih životnih uslova vezanih za neformalnost. Naprotiv, ono je izvedeno iz zavidnog korpusa preispitivanja ontologija neformalnosti pod okriljem postkolonijalne teorije koja je učinila dakako upitnom vrtlog negativnih karakterizacija neformalnosti. Rigidna, etnocentrična matrica „nedovoljnog razvoja“ je mnoge urbane prostore i prakse – naročito ispod ekvatora – vezala za „dijagnostički“ pristup koji treba da ublaži siromaštvo, ekološke probleme i bolesti. Stereotipizacija ponekad apokaliptičnih i distopijskih narativa, međutim, zamućuje perspektive neformalnosti: ne samo da one nisu ekskluzivno vezane za siromašni jug i područja koja doživljavaju brzi rast stanovništva ili nedostatak stambenog prostora zbog kog eksponencijalno rastu neovlašćeni načini naseljavanja, nego i njihov zamršeni karakter ostaje nedovoljno istražen.

Ontologije neformalnosti su zato najčešće krivo shvatane: one su, kako ćemo detaljnije ukazati, rezultat neumoljive „spoljašnje“ epistemologije koja neformalnost postavlja kao remetilački činilac umesto posebno da se razmotre vidovi mahom nezvaničnih, inkrementalnih morfologija koje su, uostalom, produkt urbanih većina. Morfološki zapečak je stvoren time što se neformalnost uzima kroz čudnovati kontinuum *deficita* i *suficita*: ili postoji imanentni manjak, poput zemljišta i infrastruktura ili pak, postoji navodni višak, posebno, populacioni. Dauvi (Dovey, 2010) prigovara da ovakvo negativno polazište, ne samo da prenebregava činjenicu da ove formacije nipošto nisu privremena aberacija graditeljskih standarda i propisa, nastalih odsustvom „adekvatnog“ projektovanja. To stanovište takođe izuzima da su se mnoge od ovih urbanih formacija postepeno razvile u dobro opslužena naselja: ona nisu više „slamovi“ već sada poseduju različite stepene zauzetosti i formalnosti. Kontinuirana unapređenja u smislu javnih površina ili infrastruktura, navodi Dauvi, stalna su praksa u neformalnim naseljima. Ipak, dok ima puno saznanja o različitim vidovima unapređenja, ono se uglavnom sprovodi kao proces odozgo prema dole, bez sagledavanja kako se pretpostavljeni deficiti kompenzuju i nadomešćuju vernakularnim putem. Mada je vezivanje neformalnosti za sliku udžerica, slamova i nespretne gradnje izvan propisa, unutar kojih se smeštaju uglavnom niskoprihodovne grupe i u kojima cvetaju slabo artikulisane ekonomske aktivnosti, u velikoj meri osporene, pospešivanje

stvaranja gramatika koje bi bile sposobne da shvate promene u sferi stanovanja, rada, planiranja i svakodnevnih urbanih praksi, ostaje umnogome zagonetno. To, kako Kamalipur primećuje (Kamalipour, 2022: 88), naročito zahvata urbani dizajn.

„Budući da neformalna naselja često nastaju kroz generativne procese samoorganizacije i postaju konsolidovana tokom vremena kroz adaptivne i inkrementalne procese promene, mnogo se može naučiti iz analize kako se urbane morfologije, adaptacije i neformalni kodovi odigravaju u ovim naseljima. Potonje je posebno značajno, imajući u vidu da su određene prakse nadogradnje nekompatibilne sa adaptivnim oblicima urbanizma. Učenje iz onoga što funkcioniše u neformalnim naseljima je ključ za ponovno promišljanje o tome kako se budućnost gradova može zamisliti pružanjem nijansiranog razumevanja povezanih generativnih procesa i kodova.“

Promisliti neformalnost na alternativni način, utoliko smeru ka propitivanju kako ove prilagodljive morfologije, svakodnevni urbanizmi i njihov „narodski“ karakter u konačnici mogu biti viđene kao više nego nužni odgovor na neizvesnosti antropocena. Oprez prema distopiji povezanoj sa neformalnim naseljima, kao i prema zaista perverznom posmatranju ontologija neformalnosti kroz prizmu snalažljivih pojedinaca, koji vlastitim pregnućem uspevaju da se istrgnu iz siromaštva, svakako je neophodan. No, kako ćemo detaljnije pokazati, neformalnost jeste zamršen koncept, posebno zbog činjenice da je neprekidno u senci formalnog „drugog“. Tendenciozno podređivanje neformalnosti je, međutim, naveliko osporeno u mnogim raspravama vođenim u proteklih nekoliko godina. Pre svega, to se odnosi na istančanije razumevanje neformalnih morfologija i unapređivanje tipologija tzv. neformalnih naselja. Uopšteno govoreći, takve intervencije su prikazale da je neformalnost otvoren skup sekvenci vernakularne gradnje, koji je ujedno dinamičan, počiva na samoorganizaciji i infrastrukturnom opremanju korak po korak. Brojna istraživanja afirmišu ovakve tipologije. Iako logika deficita najčešće provejava u promišljanju neformalnosti, ona se suprotno tome, manifestuje kao svakodnevni urbanizam u kojem se neposredna materijalnost neprestano prepravlja i nadomešćuje kroz tzv. socijalne infrastrukture: pregovaranja, koalicije i sinergije. Sveukupno, neformalnost izražava pragmatiku prilagodljivosti; uz zadržke koje su nužne, tzv. „trajna privremenost“ na paradoksalan način pokazuje korist neformalnih urbanizama, kao fleksibilnih urbanih formi, uperenih ka razvijanju infrastrukture kao zajedničkih dobara i ponajpre, iniciranju kolektivnih akcija koje imaju objekte u središtu.

U zaključku, nameće se potreba da se ova razmatranja dodatno uvežu sa arhitektonskom i planerskom praksom i to insistiranjem na fleksibilnom urbanom dizajnu. Kako Elizabet Groš (Grosz, 2013) ističe, antropocen

iziskuje radikalnu transformaciju arhitekture i urbanog planiranja, u svetlu izmenjene fenomenologije temporalnosti. Drastične promene pejzaža, usled geoloških, klimatskih i bioloških promena, nameću izazove savremenoj arhitekturi. Da bi bila efikasna u ovakvom kontekstu, arhitektura mora preći granice tradicionalno postavljenih akademskih i inženjerskih okvira i uputiti sa ka dinamičkim relacijama sa planetarnim procesima. To podrazumeva sinergijski odnos s fluktuacijama poput temperaturnih promena, energetskih tokova i svojstava građevinskih materijala. Mnoge od recentnih rasprava u planerskoj teoriji istovrsno ukazuju da je neophodno prigrлити neizvesnost kao takvu – koristeći je kao osnov fleksibilnijih i više introspektivnih pristupa. Izvan konvencionalnih okvira uređenog, fiksnog i krutog dizajna nametnutog kroz modernističko planiranje, ova nova filozofija planiranja favorizuje prilagodljivost, neformalnost, nered i orijentaciju ka fronetičkim institucijama koje, kroz praksu, uče iz neprekidne neizvesnosti i aktivno koriste participaciju (Fusco et al., 2017; Tyfield, Yullie, 2022; Zapata, Kaza, 2015). U osnovi, takav pristup je već prigrljen od strane mnogih savremenih planerskih škola, kakve su adaptivni urbanizam (Ahern et al., 2014; Birkmann et al., 2014; Wissman-Weber, Levy, 2017), taktički urbanizam (Silva, 2016; Webb, 2018; Wohl, 2017), anti-fragilno planiranje (Blečić, Cecchini, 2017; 2019; Sartorio et al., 2021) i, neizbežno, pristupe koji zagovaraju urbanu otpornost (Crowe et al., 2016; Davoudi, 2012, 2016; Davoudi et al., 2013; Meerow et al., 2016).

Sledeći ovakve pretpostavke, u zaključku se ispituje kako pospešiti „savitljivost“ infrastruktura i obaviti gorespomenutu inverziju. Konkretno, ono što je važno podvući jeste da se razmatrani problemi u ovoj studiji moraju shvatiti pre kao pravo na infrastrukturu nego pravo na grad. Imajući u vidu da antropocen po sebi nalaže osoben vid senzibilnosti, ono što se ovde umeće jeste koncept posthumanog planiranja – kao pristupa koji artikuliše izvanljudske aspekte urbanih metabolizama i infrastruktura. Ništa manje značajnim se čini kako potencijalno izvoditi ove intervencije u postojećim urbanim konfiguracijama. Oslanjajući se na raspravu pokrenutu od strane Pabla Sendre (*Pablo Sendra*) i Ričarda Seneta (*Richard Sennet*), na samom kraju razmatramo kako se politika pravljenja infrastruktura zajedničkim dobrima može pospešiti estetskim „otvaranjem“ infrastruktura: kroz neformalnu, biotehničku sinergiju laika i eksperata.

Zajednička urbana dobra: ka pragmatičkom ekologizmu

Zajednička dobra se često opisuju kao drama, pa čak i kao „tragedija“. Njihova sudbina i budućnost, s obzirom na klimatske promene, rast stanovništva i konkurenciju za ograničene resurse, izgleda da ugrožavaju i našu najdragoceniju zajedničku imovinu – samu planetu. Dok se nekad smatralo da je njihova prisvajanje kraj zajedničkog dobra, neki danas zagovaraju privatizaciju kao jedini način zaštite vrednih sredina koje su u egzistencijalnoj opasnosti. Istovremeno, podstaknuti sveopštom anksioznošću da su prirodna, društvena i politička zajednička dobra ugrožena ekspanzijom kapitalizma, prekomernom potrošnjom i korporativističkom politikom, kritičari traže novi narativ, predlažući globalno zajedničko dobro kao jedino rešenje za naše urgentne globalne izazove. Stoga, umesto da se marginalizuju i svedu na puki status „javnih dobara“, zajednička dobra ostaju ključna u materijalnim borbama i vizijama kolektivnog blagostanja, sada i u bliskoj budućnosti. Zajednička dobra su mrtva: živela zajednička dobra!

(Amin, Howell, 2016: 1)

Tragedija, ali kakva?

Zajednička dobra su izgleda na rubu do sada neviđene tragedije. Ona je sasvim drugačijeg lika nego ona koju je ekolog Geret Hardin (*Garrett Hardin*) turbulentne 1968. godine opisao u eseju krajnje pesimističnog naziva (*Hardin, 1968*). Naime, u „Tragediji zajedničkih dobara“, Hardin ističe da će svaka vrsta zajedničkih dobara – bilo da je reč o pašnjacima ili vazduhu, neminovno biti izložena degradaciji i propadanju. U nesporno neomaltuzijan-

skom duhu, Hardin pristupa problemu sa stanovišta gotovo fatalnog ishoda koji proizlazi, s jedne strane iz populacione dinamike, a s druge, iz upravljanja zajedničkim dobrima. Hardin, naime, vidi da za beznadežnu situaciju izazvanu porastom stanovništva i bezizlaznim iscrpljivanjem okruženja, tehnološki progres i inovacije malo kako mogu biti od pomoći. „Ograničeni svet može podržati samo ograničenu populaciju; rast stanovništva stoga mora biti jednak nuli“ (ibid: 1243), decidno ukazuje. Sa postojećim institucionalnim okvirima, zasnovanim na pojedinačnim pravima i suverenim nacionalnim državama, taj imperativ postaje dodatno neostvariv. Hardin zato kao rešenje bira ništa manje moralno-filozofsko rešenje: kapitalnu promenu vrednosti, koja bi optimalno gledano, smanjila utilizaciju resursa. Hardinova centralna teza se, paradoksalno, zadržava na ideji destimulisanja kako bi se osiguralo očuvanje vitalnih zajedničkih dobara. Jer, posredi je očito pitanje *obima*: što su više dostupna, zajednička dobra se više koriste, a to na koncu čini da njihova dostupnost za druge postaje manja.

Hardinov rad je naišao na zbilja čudnu recepciju: uz neverovatnih 54000 citata od kada je objavljen prema podacima sa *Jstor* baze, „Tragedija zajedničkih dobara“ se očito prolongirano umeće u raspravama povodom komonifikacije i to posebno kao tačka kritičke analize. Tako je i čuveni odgovor Elinor Ostrom (1990) izložen u studiji *Upravljanje zajedničkim dobrima: evolucija institucija za kolektivno delovanje*, udahnuo novi život Hardinovu eseju, ali i uputio inače zamršenu problematiku zajedničkih dobara na nov kolosek. Gledano iz neoinstitucionalne perspektive, koju Ostromova sledi, sumorni scenariji iscrpljivanja resursa, naročito u ekološkom pogledu, deluju malo verovatnim. Štaviše, detaljna analiza Ostromove ukazuje da je moralna infrastruktura, pretpostavljena od strane Hardina, već na delu. Fokusirajući se na lokalizovane aranžmane upravljanja prirodnim resursima manjeg i srednjeg obima, poput pašnjaka, ribolovnih područja i vodenih resursa, ona analizira brojne primere ovakvih aranžmana upravljanja, izlistavajući i principe koji bi, idealno, osigurali trajnost. Ostromova će, između ostalog, ograničiti i *lokalizovati obim* kontrole nad resursima. Pretpostavljajući da lokalno zasnovana pravila u vezi sa resursima omogućavaju neprekidno praćenje upotrebe od strane korisnika – gde su, uzgred govoreći, sankcije za prekršioce podrazumevane, Ostromova govori o institucionalnoj potentnosti za rešavanje mogućih konflikata na lokalnom planu. Sa definisanom socijalnom geografijom, zajednica polaže pravo na samoorganizaciju, a to recipročno, onemogućava individualnu zloupotrebu zajedničkih resursa. Sumirajući ove principe, Ostromova ističe da „[k]ada su pojedincima predstavljena ova pravila koja prate navedene kriterijume, može se napraviti sigurna, korisna i kredibilna povezanost“ (ibid: 186).

Oprečni, pa čak i duboko antagonizovani stavovi, proistekli iz tzv. Hardin-Ostrom debate, pokazaće se izuzetno žilavim, te će i njihov eho

duboko ostati utkan u dalja promatranja zajedničkih dobara. Duboko polarizujući karakter ove debate nije lako ukloniti. U njoj, pre svega, odjekuju dva sukobljena shvatanja ljudskih figura – jedno koje poseduje čak i samo-uništavajuću „prirodu“ i ono koje uspeva da pronade formulu društvenosti. Oba shvatanja, pak, imaju temeljno etičku notu, ali skup vrednosti koje promovišu, očito su povezane sa različitim razumevanjima *obima*: dok Hardin govori o opštem „naprezanju“ planetarnih resursa, posebno izraženom kroz urbicen, Ostromova potencira na rezilijentnim i solidarnim okvirima koji su lokalnog karaktera. Tu, ova debata deluje bezizlazno, jer i da se prihvati delimično optimističan scenario Ostromove, prema kome se zajednička dobra fundiraju preko lokalnih, institucionalnih aranžmana, mnoštvo njih ostaje izvan neposredne kontrole i posve neprimetno, dok je njihova vitalnost neprekidno ugrožena. Alhemija zajedničkih dobara zaista deluje enigmatski. Ali, ova rasprava je na čudan način anticipirala trenutno stanje stvari u antropocenu. Sa ovom tvrdnjom, pak, ne želimo da zagovaramo ni u korist Hardina, ali ni u korist Ostromove. Naprotiv, ovaj motiv ekopolitike i etosa koji potencijalno treba izgraditi kako bi se sprečilo uništavanje životne sredine, a time i kolaps ljudskih kolektiva, jeste na određen način tragedija zajedničkih dobara – ali jedna koju bi valjalo čim pre zaobići.

Čak i bez eksplicitnog pozivanja, nevolje izrasle u ovoj debati imaju zaista dugu povest u promišljanju zajedničkih urbanih dobara. Istovrsno, glavne koordinate u ovim raspravama su, s jedne strane smanjenje prekomernog, ekscesivnog i partikularnog korišćenja blagodeti koje gradovi potencijalno mogu pružiti, a s druge, jačanje pravednijeg i dostupnijeg upravljanja i distribucije urbanog bogatstva. Komodifikacija je ovde možda i glavni motiv, jer služi kao ključni antipod pretpostavljenoj viziji zajednice, postajući time kritički okvir za razmatranje potencijalnih urbanih topologija. U tom pogledu, osnovna zagonetka se tiče destimulisanja stvaranja viška vrednosti poteklog od crpljenja resursa u zajedničkom vlasništvu, posebno u svetlu neoliberalne deregulacije (npr. Lee, Webster, 2006; Parr, 2015). Takve intervencije posebno ciljaju na disparatnu logiku akumulacije, koja pospešuje različite vidove nejednakosti (npr. Conroy, 2019) ili dovodi do socio-prostornih asimetrija (Łapniewska, 2017). Otuda je momenat brige i odgovornosti sagledan kao protivteža – kako kroz kolektivne prakse i ekonomiju solidarnosti (Colding, Barthel, 2013; Morrow, Parker, 2020; Williams, 2018), tako i kroz nužnost održavanja kulturnog i biološkog diverziteta gradova (Knibbe, Horstman, 2022). Ipak, koordinantni sistem razmatranja zajedničkih urbanih dobara neumoljivo reflektuje slične probleme koji su se protezali i u Hardin-Ostrom debati. Osim toga, sam proces komodifikacije neretko ostaje stopljen sa pitanjem primitivne akumulacije, pri čemu se suštinski okcidentalna matrica prava i vlasništva ne razmatra dovoljno duboko (vid. Eidelman, Safransky, 2020).

U tom svetlu, Amin i Huel (Amin, Howell, 2016) imaju mnogo prava kada nastoje da pomere raspravu o zajedničkim dobrima iz navodno očitih alternativa, koje se isuviše olako smeštaju u vokabular brojnih aktivističkih grupa i kritičkih teoretičara. Ako na jednoj strani stoje korporacije, komodifikacija i *razmenska vrednost*, a na drugoj zajednice i zajednička *upotrebna vrednost*, malo šta može dovesti do istinske revitalizacije novih, produktivnijih vidova izgradnje kolektivne budućnosti. Svakako, ovo nipošto ne znači olako prihvatanje mantri održivosti, razvoja ili inovacija. Ni romansirani prikazi otpora i aktivističkog pregnuća po sebi nisu dovoljni. U (ne)prilikama antropocena gde obim planetarnih procesa nadilazi mogućnosti suverene ljudske kontrole, zajednički jezik koji se koristi u ovim sporovima oko zajedničkih urbanih dobara – poput „javnog interesa“ ili „solidarnosti“, zahteva temeljnu reviziju, navode oni. Reč je o osobenoj enigmi. Ono što se događa u antropocenu jeste radikalna inverzija ontoloških pozicija koji čine da ranjivost leži u obrascima ljudskog postojanja. Iako je neosporno da različite vrste i ekosistemi trpe štetne posledice, planeta može ostati ravnodušna prema opstanku ili istrebljenju ljudi – uostalom, kao što smo već istakli, ona može biti i *urbicidna*. S obzirom na ove složenosti, postaje provokativno konceptualizovati zajedničko dobro kao uranjanje u *zajedničko postojanje* i složenosti svih životnih oblika, umesto da se one, po dobro uhodanom antropocentričnom scenariju, jednostavno koncipiraju kao akt zajedničkog vlasništva ili javna dobra. Da bismo istinski odgovorili na opsežne izazove zajedničke ekološke krize, prakse zajedničkog korišćenja moraju evoluirati ne samo da bi se kapitalistička paradigma dobara prevazišla, nego i da se druge vrste uključe u tesnu kooptaciju. Paradoks zajedničkih dobara u antropocenu može se stoga tumačiti kao *metabolički* po karakteru: kako da se vitalne infrastrukture, objekti i ne-ljudska bića ne shvate kao pasivni nosioci, nego smeste u mozaik zajedničke saradnje u proizvodnji urbanog?

Potonje refleksije prave smer argumentacije u ovom poglavlju, kroz koje ćemo pokušati da iniciramo diskusiju o mogućim karakterizacijama zajedničkih urbanih dobara, kako bismo postavili temelje za dalja promatranja infrastruktura i neformalnosti. Najpre, naša pažnja će biti usmerena ka gledištima Luisa Mumforda (*Lewis Mumford*), Džejn Džejkobs (*Jane Jacobs*) i Anrija Lefevra (*Henri Lefebvre*). Bez obzira na istaknute razlike među njima, ove preteče urbane komonifikacije će skupa obilovati motivima kakvi su kritika sterilnog racionalizma planiranja, političke i ekonomske dominacije, koji kao takvi treba da budu uklonjeni, da bi se smanjila urbana otuđenost i pospešila spontana upotreba prostora, kao osnova pozajedničenja. No, kao što ćemo ukazati, ova tri gledišta će zapasti u *paradoks zajedničkog*, koji je povezan sa određivanjem obima, sadržaja i vrednosti zajedničkih dobara. Naime, kod sva tri gledišta interpretacija

komonifikacije će striktno biti uokvirena širenjem prava na korišćenje i pristup urbanim resursima, te potpuno zanemariti karakter, distribuciju i različite vrednosti koje zajednički resursi mogu posedovati. Kao reakcija na ovaj paradoks, gledišta Dejvida Harvija (*David Harvey*), kao i Kristijana Borča (*Christian Borch*) i Martina Kornbergera (*Martin Kornberger*) strateški će se opredeliti za dva momenta: prvi je da se značaj i vrednost zajedničkih dobara određuje relaciono, a drugi je da njihova vrednost ne opada, već naprotiv raste sa potrošnjom. Istovrsno kao i kod prva tri gledišta, tvrdimo da se i ovde pronalazi logika koja rekurzivno vraća pitanje zajedničkih dobara na momente pravednog korišćenja.

Shodno gore istaknutim pozicijama, naša debata se naveliko orijentiraše ka zamislama *pragmatičkog ekologizma* koju je relativno skoro ponudila Anđi Đon (*Ihnji Jon*). Đonova vrlo vešto uspeva da izbegne zamku obima, tako što pre svega koncepciju zajedničkih urbanih dobara preusmerava ka *neposrednoj koristi koju ne-ljudski elementi imaju*. Komonifikacija, prema njenom tumačenju, može biti karakterisana težnjom da se nadmaši uskost antropocentričnog jezika resursa u korist dubljeg uključivanja ne-ljudskih faktora i konkretnog značaja *uobičajenih objekata* kakve su uostalom i infrastrukture u urbanoj svakodnevici. Umesto da se energija ulaže u često neplodne pokušaje dominacije jedne ideologije nad drugom, oblikovanje svakodnevnog prostora treba da se fokusira na konkretizaciju materijalnih elemenata čiji karakter nije sporan, niti može postati predmet aproprijacije. Vrednost zajedničkih dobara nije nužno u njihovoj direktnoj upotrebnoj vrednosti, već u njihovoj sposobnosti da povezuju i kreiraju značenja, fokusirajući se pritom na materijale, objekte i ne-ljudske entitete koji imaju direktan uticaj na svakodnevno iskustvo. Razmatranja Anđi Đon pružaju još jedan važan korektiv goreopisanih gledišta. Prototip solidarnosti, sinergija i saradnje za Đonovu, treba da oživi pluralističke demokratske principe koji kombinuju mišljenja i veštine „običnih ljudi“ sa stručnjacima. Konačno, to podrazumeva viziju zajedničkih urbanih dobara koja se odmiče od perspektive prisvajanja, ka fronetičkoj razboritosti koja podrazumeva raznolike adaptivne sinergije, posebno uperene ka pragmatičkom stavu prema neizvesnosti.

Iza tehnoracionalnosti: biotehnička paradigma

Rad Luisa Mamforda, a naročito njegova voluminozna studija *Kultura gradova* (Mumford, [1938] 1970) predstavlja čudno genealoško polazište za sva dalja promatranja zajedničkih urbanih dobara. Premda je ovaj odista eruditski spis oblikovan kao istoriografski prikaz morfogeneze gradova, Mamfordov osnovni motiv postaje razlučivanje nastanka savremene

metropole. Za američkog historičara, bez obzira na fascinantne rezultate u fizičkoj organizaciji gradova, morfologiji, tehnici i materijalima gradnje, tehno-racionalizam stvoren sa industrijalizacijom je ostavio nepobitno haotičan efekat na društveni život. „Naš kapacitet za efikasnu fizičku organizaciju se enormno povećao“, ukazaće on. „Ali, naša sposobnost da se stvori harmonična protivteža ovim spoljašnjim (...) nije išla u korak sa ovim mehaničkim trijumfima“ (ibid: 7). Mamford identifikuje niz posledica koje proizlaze iz novog „urbanog haosa“. Gradovi su se pretvorili u lavirinte sirotinjskih naselja i industrijskih četvrti, dok se širenjem prema prigradskim oblastima i industrijskim centrima povećavao obim društvene dezorganizacije. Kako su gradovi rasli, infrastrukturni razvoj je počeo da guši građanski identitet. Ova promena stvorila je situaciju u kojoj su se ljudi, uprkos tome što su bili sve više povezani na ekonomskom nivou, osećali sve otuđenijima kao građani. Paradoksalno, industrije, koje su bile primarni pokretači ovakvog haotičnog urbanog razvoja, suočavale su se sa izazovima efikasnosti. Naprosto, industrije nisu uspele da stvore urbanistički model koji bi optimalno podržao njihove složene operative potrebe. Rastuće gradsko stanovništvo suočilo se s nedostatkom osnovnih životnih uslova, kao što su pristup sunčevoj svetlosti i svežem vazduhu, a potencijal za razvijanje bogatog društvenog života postao je zanemaren. Stoga, primećuje on kasnije u knjizi, „[o]d zajednice prošlosti, stvorili smo nezgrapnu fizičku ljušturu: ono što nam treba u budućnosti nije toliko školjka, koliko životna sredina, organsko telo sposobno za cirkulaciju i popravku i obnavljanje svakog organa, člana i tkiva. Zaštitna funkcija grada, koja je utilitarna strana ovih metafizičkih koncepata fiksnosti i postojanosti, je preterana. Za živa bića, jedina prava zaštita dolazi kroz rast, obnovu i reprodukciju – procese koji su upravo suprotni okamenjenosti“ (ibid: 442–3).

Ovaj odlomak ukazuje na jedan od osnovnih motiva koji su prisutni u *Kulturi gradova* – usvajanju određene *biotehničke* paradigme. S jedne strane, Mamford se nipošto ne odriče mogućih boljitaka koje tehnika donosi – ali samo pod uslovom da se ona manje koristi tehno-utopijski, a više u zajedničke svrhe. Biotehnička ekonomija stoga jeste usmerena ka očuvanju i obogaćivanju života, posebno u *kvalitativnom* smislu. Suštinski vitalistički koreni biotehničke paradigme, na drugoj strani, ukazuju na to da budući oblik gradova zahteva adekvatniju „organsku“ integraciju u okruženje, radi uspešnijeg manevrisanja „ekonomijom života“. Pod „životom“, Mamford direktno podrazumeva biološke procese rađanja i odgajanja, ljudskog zdravlja i blagostanja, ali i one sociokulturne, poput usavršavanja prirodnog i društvenog okruženja kao platforme za sve ove procese. Arhitektura, u kontekstu ovih relacija, ima neizmerno značajnu ulogu kao

centralna tačka biotehnike. Kroz sposobnost obnove, ona treba da podstiče vitalne procese, slično onome kako to čini organska arhitektura Frenka Lojda Rajta prema tumačenju Mamforda. Drugim rečima, neophodno je kretati se prema uravnoteženom i rezilijentnom (otpornom) planiranju, upravo iz moralnih razloga: da bi se suprotstavili destruktivnoj logici profita, njenim navodnim *kvantitativnim* postignućima i „efikasnosti“. Ulogu tehničke racionalnosti u stvaranju zajednica, Mamford ne osporava; međutim, ona mora biti uravnotežena.

„Najvažnija činjenica o kolektivnom životu danas nije prodornost mašine preko naših mehaničkih uređaja za presavijanje, snimanje i prenošenje njenih znakova i simbola: važna poenta je da nasleđe koje se tako prenosi postaje suštinski nefunkcionalno i besmisleno, osim ako ga ne prati ponovno buđenje svrsishodnog kolektivnog života. Za grad, da bi delovao kao deo grada, to je polje za interakciju ‘vremenskih i duhovnih sila’ kako bi rekao Kont: to je koncentrisano, socijalizovano okruženje, gde administratori i energizatori, asimilatori i stvaraoci, mogu reagovati jedni na druge u zajedničkoj sferi. Zajednica koja ne planira i ne gradi potrebne strukture za zajednički život, ostaće pod stalnim teretom i sa hendikepom: neboderi se u toj zajednici mogu uzdizati u visine, ali njihov stvarni društveni status može biti manji nego u pristojnom gradiću, ako je izmeren efektivnim postignućem“ (ibid: 471).

Mamfordov rad će na čudan način govoriti o urbicenu i ceni koju gradovi, sa sve većim metaboličkim jazom, plaćaju. No, ta linija biotehničke misli će paradoksalno nestati sa vidika. U fokusu će ostati druga pitanja relevantna za suštinsko razumevanje urbanog pozajedničenja, a koja je Mamford u svom opusu otvorio, uključujući moralne imperitive širenja blagostanja, etičke obaveze stručnjaka, kao i prilagodljivost urbanog dizajna. Posebno u pogledu potonjeg, zamisao relativno demokratske i otvorene perspektive imaće veliki značaj. Prema Mamfordu, pravilno planiranje otuda traži ravnotežu, težeći okruženju u kojem sloboda nije sinonim za kaos, a disciplina ne znači gušenje kontrole. „Danas, uz naš ogroman pristup energiji, uz naše obilne kolektivne resurse, imamo priliku da održimo ove principe, ali ne zarad oligarhije, nego za dobrobit svakog člana zajednice. Osnova mora biti generička, ujednačena, standardizovana, zajednička; pojava mora biti specifična, nestandardizovana, individualna, aristokratska; diferencirane grupe, diferencirani pojedinci, diferencirane regionalne i građanske zajednice.“ (ibid: 458). Mada je uloga tehničke racionalnosti u njegovom radu delimično nejasna, Mamfordova zabrinutost zbog bezličnosti megapolisa sugeriše da je primena odgovarajuće mere tehničke racionalnosti u urbanom dizajnu ključna, naročito kada se teži postizanju opšte dobrobiti u složenim urbanim uslovima. Ovo je

posebno važno jer tehnoracionalnost često može biti u suprotnosti s pojmom zajedničkog delanja i, uostalom, protivrečiti upravo pozivu da se autentičnost i šarolikost urbanih zajednica zadrži. Ove teme će kasnije biti produbljene u radu Džejn Džejkobs, između ostalog, kroz snažan otpor sterilnom pristupu urbanom planiranju i isticanje daleko dinamičnijeg i spontanijeg vida pozajedničenja.

Autentičnost gradova: koprodukcija prostora i kulture

Slično kao Mamford, Džejkobsova u svom delu *Smrt i život velikih američkih gradova* (Jacobs, 1961) takođe oslikava rapidno urbano propadanje koje, paradoksalno, traje tokom perioda posleratnog ekonomskog prosperiteta u SAD. Posebno ilustrativna ovde je planerska filozofija Roberta Mozesa, čije nasleđe prema Džejkobsvoj, odražava nadasve krnji prosperitet američkih gradova.¹ Mozes, naime, promoviše urbanističke strategije koje favorizuju povećanu gustinu stanovanja, centriraju se oko automobilske mobilnosti i, povrh svega, umeću megalomanske projekate, čija je gradnja dovela do urušavanja tradicionalnih susedstava. Prema tumačenju Džejkobsove, ovakav pristup planiranju, posebno u Njujorku tokom prve polovine 20. veka, rezultat je manipulacije javnim sredstvima i suzbijanje potencijalnih političkih otpora. Iza fasade organizovanog i racionalnog planiranja, Džejkobsova prepoznaje raspadanje društvene strukture grada i duboku otuđenost. Posebno istaknut primer ovde jeste tzv. „uklanjanja slama“, koji je doveo ne samo do urušavanja starih zajednica, poput onih u

---

1 Mozesovo nasleđe je bilo predmet brojnih kritičkih preispitivanja, naročito zbog načina kako se percepcija i valorizacija prostora menja kroz različite diskurse, koalicije i sociopolitičke pritiske. Ovo je naročito izraženo u studijama koje se bave fenomenom suburbanizacije, koja je često okarakterisana kao idealizovan „američki san“. Pored toga, Mozes je naročito kritikovan zbog promocije grandioznosti i masivnih struktura kao osnovnog principa urbanog planiranja, naročito iz geopolitičkih razloga. Robert Fič (*Robert Fitch*) u svojim radovima izuzetno precizno ilustruje transformaciju Njujorka u posleratnom periodu. Posebno se osvrće na Menhetn, gde je od četrdesetih godina prošlog veka, dominirao trend izgradnje monumentalnih građevina. Ova urbanistička promena je u velikoj meri bila podstaknuta spekulativnim praksama, gde su određene bogate fondacije i porodični klanovi direktno uticali na prostornu politiku grada (Fitch, 1993; 1994). Semjuel Zip (*Samuel Zipp*), u svojoj studiji „Projekat Menhetn“, detaljno analizira evoluciju prostornog oblika Njujorka tokom 20. veka. Osim dominacije monumentalne arhitekture i centralnosti u unutrašnjim delovima grada, postoji i naglašena spekulativnost u rezidencijalnoj politici. Razvoj velikih predgrađa, uzdignut je kao kulminacija „američkog sna“. Istovremeno, ovakva urbanistička dinamika je pratila i promenu diskursa o centralnim zonama, koje su sve više posmatrane kroz prizmu moralne i socioekonomske degradacije (Zipp, 2010).

Harlemu, već i do propasti socijalnih i ekonomskih veza koje su bile temelji tih zajednica – posebno sitnih preduzetničkih aktivnosti. Džejkobsova stoga insistira na kritičkom preispitivanju otuđenja koje izaziva sterilni racionalizam u urbanom planiranju. No, za razliku od Mamfordove holističke perspektive i nadasve pesimističkih predviđanja o budućnosti megapolisa, Džejkobsova naprotiv nalazi rešenje u haotičnom i spontanom urbanom okruženju kao osnovi za *autentičnu regeneraciju grada*.

Gradski prostori u viziji Džejn Džejkobs, suočavaju se sa mnoštvom problema: nedostaje im bezbednost, demarkacija između privatnog i javnog neretko je zamagljena, a povrh svega, oni sprečavaju da se relativno spontanom upotrebom i razvojem podstaknu znatno trajnije veze među rezidentima. Najčešće se radi o odsustvu mreže međusobne *podrške* u lokalnim zajednicama, što je ključno za prosperitetno urbano okruženje. U tom svetlu, urbanističko planiranje i dizajn trebalo bi da se fokusiraju na podsticanje i negovanje ovih vidova *međusobne ispomoci*, ne bi li se upravo pronašla adekvatnija svrha i forma urbanim prostorima, objektima i formacijama, poput trotoara, parkova i susedstava. Nasuprot očite ideološke odrođenosti planiranja, Džejkobsova fokus smešta na uobičajene, svakodnevne stvari. „Pseudonauka o planiranju grada i njen pratilac, umetnost gradskog dizajna, još nisu raskinuli sa prividnom udobnošću želja, poznatih sujeverja, pojednostavljenja i simbola, i još se nisu upustili u avanturu istraživanja stvarnog sveta“ (ibid: 13).

Ortodoksija utkana u planiranje, nije samo udaljena od urbane svakodnevice: ona prevashodno sprečava neophodnu fleksibilnost, koja bi podržala procvat različitosti kroz spontano korišćenje prostora i fluidne funkcije lokaliteta. Džejkobsova, naime, u središte postavlja pitanje kako mobilisati što veću urbanu raznolikost koja se zatiče u megapolisima, kao generatora spontane saradnje i sadejstva koje, pretpostavlja se, vode ka urbanom rastu i regeneraciji gradova. Rečju, što se manje strogo definiše korišćenje prostora i preplitanje različitih značenja čije je sapostojanje imanentno u složenim uslovima metropolskog kulturnog života, urbana vitalnost se dodatno osnažuje. Kako ističe, „[š]to grad uspešnije meša svakodnevnu raznolikost korišćenja i korisnika na svojim ulicama, to uspešnije, uzročno (i ekonomski) njegovi ljudi oživljavaju i održavaju dobro locirane parkove koji na taj način mogu da vrate gracioznost i užitak u svoj kvart umesto praznine“ (ibid: 111). Svakako, raznolikost predstavlja mrtav resurs ukoliko nije pravilno usmeren. Neretko, postoji izuzetna neujednačenost u načinu na koji gradovi podstiču raznolikost. Nasuprot tome, Džejkobsova ističe važnost *međuzavisnosti*. Kako su veliki gradovi osnovni lokusi šarolikih ekonomskih, društvenih i kulturnih aktivnosti, oni su potencijalno i glavni katalizatori raznolikosti, jer ove aktivnosti,

kada su adekvatno diferencirane, omogućavaju druge aktivnosti i podržavaju nove vidove kolektivnog života. Međutim, ova diferencijacija funkcija i aktivnosti, malo toga zajedničkog ima sa postulatima klasičnog urbanizma: Džekobsova striktno insistira na tome da se, pre nego što budu odvojene male firme, klubovi, pozorišta, parkovi, moraju biti ujedinjeni unutar susedstva. Prostice, monofunkcionalnu diferencijaciju prostora treba umanjiti u korist višenamenskih lokacija.²

No, ovaj motiv nije iscrpljen u integraciji ljudi unutar lokalnih zajednica kroz osobeno jukstapoziranje prostora, umesto striktno diferencijacije, kombinovanjem stambenih, industrijskih i poslovnih prostora, zajedno uz muzeje i biblioteke, umesto veštačkog zoniranja. Očito je da *zajedničku dobrobit* nije moguće unapred programirati: ona je dinamična, te vitalnost grada može biti podstaknuta samo promovisanjem ovih uslova. Sami ti uslovi ne mogu biti realizovani kao dobra volja urbanista ili dizajnersko umeće arhitekata. Naprotiv, reč je o tome da se *taktički* iskoristi mozaik multikulturne populacije, čime se promoviše inovativan i unekoliko nepredvidljiv razvoj upotrebe prostora, koji omogućava vitalnost i regeneraciju grada. Imajući to u vidu, Džekobsova smatra urbanu raznolikost esencijalnim elementom za podsticanje vitalnosti gradova i kao katalizator za primenu prilagodljivih filozofija prema dinamičkim urbanim sredinama. Komonifikacija stoga podrazumeva mnogostrukost specifičnih, idiosinkratičnih načina korišćenja prostora, što potencijalno stvara zajednička dobra i kulturu prožetu razumevanjem. Zato će ona podsetiti na sledeće:

„Javna i kvazi-javna tela su svakako odgovorna za neka od preduzeća koja pomažu da se podstakne raznolikost grada – na primer, parkovi, muzeji, škole, sale, bolnice, kancelarije, stanove. Međutim, najveći deo gradske raznolikosti je sadržan u povezivanju neverovatnog broja različitih ljudi i različitih privatnih organizacija, sa veoma različitim idejama i ciljevima, planirajući i osmišljavajući van formalnih okvira javnog delovanja. Glavna odgovornost

---

2 Džekobs identifikuje četiri ključna uslova neophodna za stvaranje kvalitetnih urbanih prostora i raznolikosti gradova. Prvo, ističe se potreba za mešovitom primarnom upotrebom. Džekobs naglašava važnost susedstava koje služe više od jedne osnovne funkcije. Uključivanjem različitih funkcija, kao što su kancelarije, stanovi, mesta za zabavu i obrazovanje, gradovi postaju živopisniji. Međutim, dodavanje sekundarne upotrebe može povećati urbanu vitalnost, dovodeći ljude na ulice u različito vreme. Drugo, postoji i potreba za malim blokovima. Veći gradski blokovi mogu dovesti do monotonije, dok manji blokovi pružaju raznovrsne puteve, promovišući više interakcija i vitalnosti. Stare zgrade čine treći uslov. Za Džekobs, očuvanje starih zgrada je od ekonomske i socijalne važnosti. Stare zgrade pružaju prostor za male preduzetnike i pristupačno stanovanje, čime se podstiče raznolikost i inovacije. Četvrto, potreba za koncentracijom. Džekobs tvrdi da je dovoljno gusta koncentracija stanovništva ključna za jačanje gradske raznolikosti. Mesta sa visokom gustom stanovništva prirodno generišu više interakcija i raznovrsnih aktivnosti (Jacobs, 1961).

za planiranje i projektovanje grada tek treba da se razvije – ukoliko to javna politika i dizajn budu činili – jer su gradovi pogodna mesta za procvat ovako velikog raspona nezvaničnih planova, ideja i prilika, što bi dovelo i do procvata javnih preduzeća.“ (ibid: 241).

Vitalnost koja se ovde pretpostavlja, malo toga ima zajedničkog sa bi-omorfim pristupima očuvanja urbanih sredina, kao što je slučaj s Mamfordovim pristupom. Umesto toga, naglasak koji Džekobsova stavlja na isprepletanu i recipročnu koprodukciju prostora i kulture, pri čemu spontani oblici upotrebe deluju kao kontrapunkt sterilnoj dominaciji političkih i ekonomskih interesa, pokazaće se dalekosežnim. Naime, ovaj obrt u shvatanju zajedničkih dobara postaće od suštinskog značaja za dalje razumevanje koncepta komonifikacije – kao temelja za proširivanje prava na upotrebu i dostupnost urbanih resursa uopšte, posebno u kontekstu praktičnog i svakodnevnog vrednovanja urbanih prostora. Na osnovu ovog pristupa, pozajedničenje će u svojoj suštini, podrazumevati da svakodnevno i rutinsko korišćenje prostora služi kao osnova za spontano kolektivno (samo)razumevanje. Jedan od najupečatljivijih predstavnika ovakvog shvatanja, koji je svojim radom uneo i radikalnu političku dimenziju u ovu problematiku, svakako je Anri Lefevr.

Razotuđivanje, svakodnevne prakse i upotrebna vrednost

Premda se zamisli Mamforda i Džekobsove na kraju razlikuju prema formuli komonifikacije, kod oboje se pronalaze ozbiljne kritike otuđujućih efekata planiranja, a ideja zajedničkog svodi se na viziju koja pospešuje urbano blagostanje kroz reorganizaciju prostora. Kod Lefevra, ova logika će biti dodatno zaoštrena. Rad francuskog sociologa i filozofa umnogome će se pokazati revolucionarnim kako za urbane studije i opštu teoriju prostora, tako i za fundiranje radikalne urbane politike u kojoj autentičnost društvenih odnosa i individualna kreativnost postaju antipod olakoj komodifikaciji i birokratizaciji, koje dominantni urbanizam nekritički inkorporira. Značaj ovog metodološkog pristupa, pre svega, a zatim i angažovane politike koja svakodnevne „rupture“ u korišćenju prostora postavlja kao izvor „negativne konkretne utopije“, proteže se kroz niz Lefevrovih publikacija (upor. Lefebvre, 1991; 1992). Temelji ovih ideja, pak, postavljene su u ranoj fazi Lefevrovog opusa – *Urbanjoj revoluciji* (Lefebvre, [1970] 2003), ali pre svega, studiji *Pravo na grad* (Lefebvre, [1968] 1996), koja će unekoliko postati idejna kičma zamislama komonifikacije. Mada Lefevr gotovo da uopšte ne razmatra urbana pitanja kroz prizmu zajedničkih

dobara, oslobođena od juridičkih značenja, koncepcija prava ovde reflektuje čak i invazivno nastojanje da se urbane privilegije osvoje. „Pred ovim pseudopravom, pravo na grad je kao vapaj i zahtev“ (ibid: 158), navešće on, i to za mogućnošću uživanja u blagodatima urbanog života, ali najpre, jagma za aproprijacijom prostora koja otelovljuje aktivan i kreativan odnos prema gradu, kroz raznovrsne namene.

Važnu tačku ovde odigrava koncept svakodnevnog života. Jedna od osobenosti Lefevrove kritičke analize jeste temeljno preispitivanje koncepcije prostornih nivoa i, povrh svega, izdvajanje mikronivoa svakodnevice kao centralne tačke proučavanja urbanog prostora. Ovaj momenat, kog recimo Lefevr u *Urbanog revoluciji* (Lefebvre, 2003) naziva „sintetičkim lokusom“, predstavlja esencijalno polazište kako za akademsku analizu, tako i za političko delanje. Prema Lefevru, svakodnevne aktivnosti koje okupiraju određeni prostor, poput stanovanja, ne bi trebalo da budu podređene ili ugušene predefinisanim „funkcijama“ ili tržišnim vrednostima. Slično kao i Džejkobs, Lefevr će kritiku urbanog planiranja postaviti tako što je poima kao isuviše opštu, apstraktnu i udaljenu upravo od „istinskog“ domena stvarnosti: svakodnevne upotrebe prostora. Na jednom mestu, on će zato postaviti sledeće pitanje. „Kako možemo stati na put ovoj ideo-logici supstitucije, skrivene ispod tehničkih argumenata, opravdavane profesionalnim veštinama, bez pobune živog iskustva, svakodnevice, prakse?“ (ibid: 183). Dajući prednost svakodnevnim praksama, rutinama, interakcijama i borbama običnih građana koje daju život i značenje urbanom prostoru, jeste polazna tačka od koje treba postaviti rešenja za eksplozivan rast gradova, njihovu slabršnu koheziju i očigledni nastanak nejednakosti.

Pre nego da ona budu izvedena iz grandioznih urbanističkih projekata i etatističkih inicijativa koji su sve više podređene logici tržišta i kapitala, polazeći od svakodnevice Lefevr koncipira pozajedničenje kroz deljena značenja privezana za prostor. Kao poligoni za oblikovanje i redefinisane društvenih odnosa, konkretno gradovi, kroz razvoj povlače zaoštavanje suprotnosti između *razmenske* i *upotrebne* vrednosti prostora. U *Pravu na grad* (Lefebvre, 1996) Lefevr svakako vidi da početno raskošno nasleđe posleratne obnove i povećanja opšteg blagostanja polako klizi ka masovnoj komodifikaciji gradskih prostora, pri čemu tržište i razmenjivanje vrednosti služe kao glavni katalizator urbanih transformacija. Sve dok su pod diktatom privatne svojine, urbani prostori su vođeni potrebama vlasnika nekretnina, dok se planiranje umeće kao navodno racionalno i efikasno, razdvaja namene na posebne zone stvaranjem detaljnih planova za korišćenje zemljišta. Dok razmenska vrednost podrazumeva ekonomske vrednosti koje se pripisuju prostoru na tržištu, upotrebna vrednost se odnosi na stvarnu, svakodnevnu korist koju prostor pruža ljudima koji

ga koriste. Otuda, slično Džejkobsvoj, i Lefevr uviđa da podela rada – naročito ona u kapitalizmu – za posledicu ima preteranu specijalizaciju i segmentaciju, a time i usitnjavanje interesa i mogućnosti kolektivne akcije. U svetu gde su tržišne sile često dominantne, Lefevr je upravo bio zabrinut da komodifikacija vodi ka fragmentaciji gradskih prostora, stvarajući izolovane i anonimne enklave koje su lišene stvarnog smisla zajednice i povezanosti.

Kapitalni izazov, otuda postaje *smanjenje segregacije* – naročito, one nastale deprivilegovanjem određenih klasa i grupa u korišćenju prostora. Očito, dogmatski formalizam najpre treba napustiti. Najčešće narušena integracija i učešće stanovnika u ponovnom koncipiranju upotrebne vrednosti prostora, teško se može efikasno obnoviti autoritarnim merama, administrativnim direktivama ili intervencijama stručnjaka. U prostornom smislu, to podrazumeva novo definisanje *centralnosti* – dakle, pristupa urbanim blagodetima. Taktički gledano, ono bi trebalo da predstavi nove tačke aproprijacije vremena i prostora i omogućavanja *novih formi reciprociteta* među korisnicima prostora. Drugim rečima, oslobađanje od podređenosti silama komodifikacije i posledične fragmentacije prostora, treba postići tako što će u prvi plan biti istaknuto praktično korišćenje prostora, fiktivni i simbolički elementi, kojima stanovnici rutinski (ali i ludički) pridaju značaj, neizbežno praveći *utopiju*. Prema Lefevru, ključni izazov ovde predstavlja kreiranje *novih urbanih utopija*, u kojima umetnost i nauka postaju instrumenti za izgradnju istinske demokratije, kreativnosti i kolektivnog zajedništva.

„Drugim rečima, rast mora biti vođen. Veoma uobičajene formulacije koji se smatraju demokratskim (rast, blagostanje za sve, opšti interes) gube smisao i odnose se prevashodno na liberalizam kao ekonomsku ideologiju, koliko i na centralizovano državno planiranje. Takva ideologija, bez obzira da li je perspektivna ili ne, umanjuje značaj pitanja kao što su povećanje plata i bolje raspodele nacionalnog dohotka, ili čak o kontroli i usklađivanju odnosa između kapitala i rada. Usmeravajući rast ka razvoju, dakle ka urbanom društvu, znači najpre tražiti nove potrebe, znajući da se takve potrebe otkrivaju tokom njihovog nastajanja i u toku njihovog traženja.“ (ibid: 164–5).

Lefevr će tako dodati novu nit u problematizaciji komonifikacije. Iako će se unekoliko nastaviti na ideju spontano nastalog poretka, u kome iskusvenost upotrebe prostora biva naglašena kao jezgro zajedničkog delanja, Lefevr će daleko više naglasiti *antagonističku ulogu urbanih pokreta* u propitivanju nejednake raspodele urbanih blagodeti. Možda je i to razlog zašto bi Lefevr najverovatnije pitanje adaptibilnosti urbanog dizajna i arhitekture radije ustupio *pristupačnosti* materijalnih i nematerijalnih resursa gradova, te bi i razvoj urbane morfologije dinamički oslikao antagonizme

koji izbijaju povodom njihove raspodele i, uopšte, prisvajanja prostora. Ali, kao sinonim za pristupačnost i distribuciju zajedničkih urbanih dobara čiji oblik zavisi pre svega od političkog angažmana, a delom i senzibiliteta stručnjaka za pospešivanje urbanog prosperiteta i vitalnosti, koncept prava na grad će istovrsno signalizirati i kapitalne probleme u pretpostavljenom proširivanju urbanih dobara. Radi se iznova o dilemama poteklim iz Hardin-Ostrom debate. Naime, aproprijacija i samoupravljanje koje Lefevr pretpostavlja pseudopravnom koncepcijom prava na grad, po sebi podrazumevaju intenzivno korišćenje resursa, što može odvesti do njihove degradacije, a ne pravičnije upotrebe. Još značajnije, vrednosti, obim i institucionalni aranžmani prikazani uz zajednička urbana dobra mogu varirati.

Paradoks zajedničkog: Komonifikacija, potrošnja i atmosfere

Jasno je da ova tri gledišta umnogome nastaju kao reakcija na kaskadu distinktivnih izazova sa kojima su se gradovi istorijski suočavali kroz rapidnu industrijsku urbanizaciju: porast nejednakosti i siromaštva, urbano propadanje i manjak socijalne integracije. U isticanju nužnosti da se pristupačnost zajedničkim dobrima omogući kroz dinamičke aranžmane koji uključuju ekspertsku fleksibilnost i izgradnju kolektivnih vidova podrške i saradnje kao antipoda rasparčanim interesima, međutim, nameću se dve ozbiljne prepreke. Najpre, iako retke, neke debate povodom komonifikacije će na videlo isterati raznolike aspekte *paradoksa zajedničkog*: pitanje obima (ali i karaktera) dobara koja se smatraju zajedničkim, a potom i vrednosti i važnosti dobara. Gledano uopšteno, razumevanje komonifikacije kao osnove za proširivanje prava na upotrebu i dostupnost urbanih resursa, koje naveliko provejava u svim gledištima razmatranim iznad, skoro da uopšte ne prepoznaje kvalitet, raspodelu, ali i različite vrednosti koje zajednička dobra mogu imati. Paradoks zajedničkog otuda se ne odnosi isključivo na mehanizme i principe, posredstvom kojih se stvaraju zajednički senzibilitet i etos, nego na forsiranje perspektive prema kojoj urbana dobra ostaju objekti koji imaju gotovo neiscrpnu pristupačnost. Neka od novijih tumačenja komonifikacije, kako ćemo uskoro videti, uistinu prepoznaju reperkusije potekle od ovakvog shvatanja zajedničkih dobara. Iako je problematika zajedničkog i gradova često ostajala uskraćenom za ozbiljniju teorijsku elaboraciju, ti pogledi na zajednička dobra su naveliko nastajali kao odraz čuvene Hardin-Ostrom debate, centrirane oko stepena i obima korišćenja zajedničkih resursa. Ništa manje, pokušaji

Dejvida Harvija, ali i Kristijana Borča i Martina Kornbergera, u odgovoru na paradoks zajedničkog, ekstrapoliraće rešenja iz Lefevrovog rada – daljem insistiranju na antagonističkim shvatanjima ili pak, potenciranjem potrošnje kao osnovnog svojstva zajedništva.

Harvijevi *Pobunjeni gradovi: od prava na grad ka urbanoj revoluciji* (Harvey, 2012) na taj način će se direktno nastaviti na Lefevrovu koncepciju prava na grad, stavljajući naglasak na značaj urbanih pokreta i njihovu ulogu u radikalnom preispitivanju politika koje okružuju urbane prostore. Prema Harviju, Lefevrova „situaciona polemika“ se dodatno intenzivira u savremenom svetu i neprekidno ostaje atraktivna za mnoge zagovornike revolucionarnog, pre nego reformističkog pristupa. U većem delu razvijenog kapitalističkog sveta, fabrike su ili nestale ili su toliko smanjene da su uništile klasičnu industrijsku radničku klasu. Nadasve intenzivan rad na stvaranju i održavanju urbanog života sve više obavljaju nesigurni, često honorarni i neorganizovani radnici sa niskim platama. No, iako je takozvani prekarijat zamenio tradicionalni proleterijat, ekstenzivna urbanizacija je nepobitno dalje pomagala izvlačenju i apsorpciji viška vrednosti – morfološki modifikujući gradove u mrežu lokacija na kojima se događa intenzivna oplodnja kapitala. Rečju, proces urbanog razvoja je nesumnjivo igrao ključnu ulogu u apsorpciji viška kapitala, proširujući njegov uticaj na šire geografske oblasti, ali i postavljajući gradove kao najznačajnije lokuse potrošnje. Međutim, ova ekspanzija je pratila rastući trend transformacionih poremećaja, što je dovelo do lišavanja urbanog stanovništva njihovog osnovnog prava na gradske prostore i daljeg smanjivanja urbanog blagostanja, usled privatizacije, prostornih regulativa, povećanja nadzora i sl.

Upravo zato prema Harviju, neophodno je i suštinski važno ispitati mogućnosti razvijanja urbanih pokreta, kao glavnih aktera u pospešivanju opšte dobrobiti. Dok je Lefevrova kritika naglašavala pravo na grad kao opštu koncepciju dostupnosti zajedničkih dobara, Harvi dodatno produbljuje ovu ideju kroz koncept komonifikacije, akcentujući upravo dejstvenost urbanih pokreta i grupa kao brane neutaživoj maksimizaciji profita. Suštinski, za Harvija, pitanje komonifikacije je nadsve delikatno. Mnogobrojni javni projekti su rezultat složenih interakcija između građana, investitora i šireg društveno-ekonomskog sistema, iako se nominalno smatraju da imaju zajednički karakter jer su političkim dekretima proglašeni takvim. Često, ističe on, ovo je zamka i postoji potreba zaštite ovih javnih dobara od predatora – poput velikih investitora ili elitnih klasa čije potrošačke prakse često oblikuju urbane prostore na načine koji ne služe većini. S jasnim normativnim stavom, Harvi upozorava da se isto tako inspirativne urbane vizije različitih lokalnih aktivističkih pokreta ne smeju kapitalizovati ili biti preuzete od strane moćnih entiteta, poput investitora

ili viših društvenih klasa, koji su vođeni halapljivim potrošačkim tendencijama. Fokalna tačka njegove argumentacije je ideja da urbana komodifikacija – proces prema kojem se gradski prostori i resursi tretiraju kao roba na tržištu – ne bi trebala da dovede do toga da se javna dobra automatski tretiraju kao zajednička. Harvi (Harvey, 2012: 79) će zato istaći sledeće:

„Kako se onda proizvode, organizuju i koriste urbana zajednička dobra prisvojena u čitavom gradskom području? Kako zajedničko može raditi na nivou lokalnog susedstva je relativno jasno. Ono uključuje mešavinu pojedinačnih i privatnih inicijativa za organizovanje i obuzdavanje efekata eksternosti, dok se izvesni okolinski efekti stavljaju izvan tržišta. Lokalna država je uključena kroz propise, kodekse, standarde i javne investicije, zajedno sa neformalnim i formalnim susedskim organizacijama (na primer, udruženje zajednice koje može ali ne mora biti politički aktivno i militantno, u zavisnosti od okolnosti). Mnogo je slučajeva u kojima teritorijalne strategije i ograđeni prostori u urbanom miljeu mogu postati sredstvo za promovisanje političke levice i njenih principa.“

Harvi je zato mišljenja da se dekomodifikacija mora ne samo osporiti putem *antipredatorskog angažmana aktivističkih grupacija*, nego i svesti na daleko manji obim dobara o kojima je reč. Ispostavlja se da je ovo ključna razlika koja odvaja njegov rad od gorerazmatranih. Dok Lefevrova koncepcija prava na grad ostaje duboko stopljena sa pitanjem pristupačnosti urbanih dobara, Harvi ide korak dalje, ističući potrebu za aktivnim, kritičkim angažovanjem građana i aktivističkih grupa u oblikovanju gradova i preraspodeli urbanih resursa. Harvi time želi i da ode korak dalje od zapečka u koji je Hardin-Ostrom debata odvela: javna dobra nemaju jednaku važnost i značaj, jer je njihova valorizacija često *predmet spora*. Najznačajnijim se stoga čini potreba za redefinisanjem načina na koji razmišljamo o vrednosti urbanog prostora. Umesto da se oslanjaju samo na tržišne mehanizme, građani bi trebalo da vrednuju svoje gradove na osnovu *onoga što je stvarno važno za njih na lokalnom planu* – bilo da je to kvalitet komšijskih odnosa, kulturno i istorijsko nasleđe ili prirodni resursi poput reka. Ovaj poziv za dubljom, komunitarnom valorizacijom urbanog prostora nije samo teorijski; on predstavlja i ključnu komponentu Harvijevog poziva za radikalnim urbanim pokretima koji traže „pravednije“ i „inkluzivnije“ gradove. Nade koje Harvi polaže u moralni autoritet ovih pokreta, često i na uštrb ekspertskeg znanja, izviru kao pokušaj da se Hardin-Ostrom dileme stave postrance. No, Harvi će i sam naslutiti da paradoks zajedničkog ostaje neumoljiv: u najboljem slučaju, takva antagonistička perspektiva će, ontološki gledano, ostati na istom koloseku kao i kod Lefevra – jer, pitanje ko, kada i kako raspoláže određenom količinom resursa uvek iznova povlači logiku neograničenih prava raspolaganja, sve

dok se ona kroz vizuru partikularnih interesa proklamuju kao dobra važna borbe i aprijacije.³

Još jedan zaista interesantan odgovor na Hardin-Ostrom debatu, uz posrednu evokaciju Lefevrovih teza, pronalazi se u studiji *Urbana dobra: promišljanje grada* koju su priredili Kornberger i Borč (Kornberger & Borch, 2015). Za ovu dvojicu sociologa, shvatanje zajedničkih dobara kao „bazena zajedničkih resursa“ (*common-pool resources – CPR*), blisko je i Hardinu i Ostromovoj; ali, takva vizija suštinski odvlači pažnju na to ko i uolikoj meri koristi resurse. Primer takvih „bazena“ su područja za ribarstvo, baseni podzemnih voda, sistemi za navodnjavanje, šume, pašnjaci i drugi sistemi prirodnih resursa. Njihovo korišćenje, pak, sučeljava se sa dva oprečna momenta – onemogućavanjem pristupa potencijalnim korisnicima, što ujedno čini njihovu upotrebu „rivalskom“ – odnosno, da korišćenje jedne strane smanjuje njihovu dostupnost za druge. Osnovna briga ovde je rešavanje tzv. problema slobodnih vozača (*free-rider problem*), jer njihova potrošnja neizbežno obezvređuje „bazen zajedničkih resursa“. Kornberger i Borč, pak, ističu da se ova perspektiva slepo primenjuje na urbane studije. Oni naglašavaju da, iako delovi grada mogu izgledati kao resursi koji se oduzimaju, grad, u suštini, napreduje putem *aktivnog korišćenja* od strane njegovih stanovnika. Neka urbana područja, poput parkova ili komercijalnih prostora, mogu čak dobiti na vrednosti sa većom upotrebom, izazivajući tradicionalni pogled na „resurse koji se mogu oduzimati“. Oni stoga sugerisu da u urbanom kontekstu čin *konzumiranja* može, paradoksalno, povećati *vrednost*.

Strah da bi veća potrošnja zajedničkih resursa, dovela na do posve rizične situacije u kojoj oni gube svoju zajedničku suštinu, prema Kornbergeru i Borču, jeste neutemeljen. Kako navode, suština i vrednost ur-

---

3 Štaviše, Harvi će i sam ostati nedorečen povodom ovog paradoksa, dajući isuviše uopštenu opasku o tome kako su zajednička dobra predmet sporova. „Pitanja o zajedničkim dobrima, moramo zaključiti, su kontradiktorna i stoga uvek sporna. (...) Na kraju svega, analitičaru često ostaje jednostavna odluka: Na čijoj ste strani, čije zajedničke interese nastojite zaštititi i kojim sredstvima? Bogataši imaju naviku, na primer, da se izoluju u ograđenim zajednicama unutar kojih se definišu isključivi zajednički prostori. To u principu nije ništa drugačije od pedeset korisnika koji raspoređuju zajedničke vodene resurse među sobom bez obzira na druge. Bogataši čak imaju i drskost da svoje isključive gradske prostore predstavljaju kao tradicionalnu seosku zajednicu, kao što je slučaj s *Kierland Commons* u Finiksu, Arizona, koji je opisan kao ‘urbano selo s prostorom za maloprodaju, restorane, kancelarije’ i slično. Radikalne grupe takođe mogu nabaviti prostore (ponekad kroz primenu prava privatne svojine, kao kada kolektivno kupe zgradu za neku progresivnu svrhu) iz kojih mogu dalje unapređivati politiku zajedničke akcije. Ili mogu osnovati komunu ili sovjat unutar nekog zaštićenog prostora. Politički aktivne ‘kuće naroda’ koje Margaret Kon opisuje kao ključne za političku akciju u Italiji početkom dvadesetog veka, bile su upravo takve“ (Harvey, 2012: 71).

banog zemljišta i struktura proističu prvenstveno iz ljudskih aktivnosti. To znači ujedno da paradigmu stvaranja vrednosti treba pomeriti podalje od tradicionalnih Lokovih pogleda, pretpostavljajući da urbana vrednost izvire iz faktora odnosa kao što su *blizina* i *gustina*. U suštini, urbana zajednička dobra, kao što artikulišu Kornberger i Borč, nisu izolovani entitet već duboko međusobno povezan fenomen. Konvencionalna ideja o samostalnom zajedničkom dobru se ne uklapa sasvim u urbani narativ. Suprotno paradoksu zajedničkog, veće korišćenje zajedničkih urbanih dobara, ne čini nužno da se njihov zajednički karakter smanjuje. Iako se odnos između urbane potrošnje i zajedničkih dobara dodatno usložnjava, oni sugerišu da bi sama potrošnja grada mogla biti njegov najsloženiji oblik očuvanja. Kako ističu, „[u] gradu je uobičajeno zajedničko relacioni fenomen. To implicira da se gradsko zajedničko ne vrti oko problema ‘slobodne vožnje’. Umesto toga, upotreba i prakse potrošnje su sastavni deo proizvodnje urbanih dobara: zapravo, konzumiranje grada nije ništa drugo do njegov najsuptilniji oblik proizvodnje“ (ibid: 7–8).

Naglašavajući potrebu za povećanom urbanom potrošnjom, Kornberger i Borč na teorijskom planu ostaju na istoj liniji sa Lefevrom i njegovim „otkrićem“ potrošnje kao izvora urbane vitalnosti i razvoja gradova. Dok će u *Urbanoj revoluciji* i *Pravu na grad* „potrošačko društvo“ biti izuzetno oštro osporavano kao katalizator razmenske logike, koja guši potencijalnu upotrebnu vrednost prostora, sam Lefevr će vrlo brzo „isturiti“ potrošnju kao protivtežu eksploataciji i dominaciji idejama „produktivnosti“. Tek relativno skoro objavljeni pod naslovom *Ka arhitekturi uživanja* (Lefebvre, 2014), spisi slavnog Francuza mahom nastali ranih 1970-ih godina, oslikavaju doista neobičnu vezu između dokolice, potrošnje i arhitekture. U njegovoj vizuri, ova druga pospešuje opštu komodifikaciju prostora, čineći njegovu upotrebu ekskluzivnom. No, princip za koji se Lefevr zalaže, sada premošćuje isključivo prisvajanje sredstava za proizvodnju: naprotiv, radi se pospešivanju dokolice i potrošnje kao protivteže komodifikaciji – a time donekle i „slobodnih vozača“. Dokolicu Lefevr shvata ne samo kao antipod radu, proizvodnji i akumulaciji; dokolica je ujedno platforma za stvaranje materijalne, diskurzivne pa i imaginativne podloge svakodnevice, ali pre svega za drugačije korišćenje prostora. Dok arhitektura ovde igra možda i ključnu ulogu u omogućavanju trenutnih uživanja i ostvarivanja žudnji, prisvajanje sredstava potrošnje predstavlja osnov za svako zajedničko dobro. Tim činom, zajedničko dobro se neprekidno redefiniše, postaje dinamički okvir urbanog razvoja ali, čak i antagonistički, sa mnoštvom suprotstavljenih kolektiviteta i načina upotrebe prostora – naročito, na nivou svakodnevice i stanovanja.⁴

4 Lefevr će zato upućenost ka arhitekturi nastanjivanja – otvorenoj ka svakodnevicu tako da tretira prostor kao artikulaciju više nivoa, počev od organizacije teritorije,

Kornberger i Borč razmatraju pojedinačne „komune“ konzumenata i njihova specifična nastojanja da kroz potrošnju izgrade solidarnost i daju novo značenje dobrima, koristeći koncept *atmosfera*. Preuzet iz filozofije Petera Sloterdajka, koncept atmosfera ima posebnu težinu. Sloterdajk ističe da je naše društveno postojanje ukorenjeno u određenim prostornim aranžmanima koje on opisuje kao „sfere“. Te sfere deluju kao kulturno utemeljeni režimi razmena, kako materijalnih, tako i nematerijalnih po karakteru (Sloterdajk, 2010). Zanimljivo je da ove zajedničke atmosfere ocrtavaju granice, praveći razliku između insajdera i outsajdera. Dinamika uključenosti i isključenosti u urbanim zajedničkim dobrima jeste nešto što Kornberger i Borč posebno ističu kao dva vitalna aspekta u Sloterdajkovoj analizi. Prvo, tu je primer nijansiranog shvatanja vazduha kao urbanog dobra. Dok tradicionalno, vazduh simbolizuje zajednički resurs, Sloterdajk se bavi političkim posledicama manipulisanja atmosferskim uslovima, odnosno koncepcijom neretko suprotstavljenih načina poimanja zajedničkog. Njegova druga ključna tačka otuda sugerise da gradovi predstavljaju „makropenu“ bezbrojnih „mehurića“ društvenosti. Takvo shvatanje promovise koncept „poliatmosferskog“ grada, u kome se prava urbana zajednička dobra definišu ne samo zajedničkim fizičkim prostorom, već i preplitanjem više manjih zajedničkih dobara koja postoje unutar grada. Te mikrozajednice ukazuju na određene ambijente koji nas podstiču da razmišljamo ne samo o resursima, već i o povezanosti i interakcijama među ljudima, objektima i idejama.

„Urbana atmosfera je zajedničko dobro koje ne podleže individualnoj prekomernoj upotrebi, a samim tim i problemima dileme zatvorenika. Naravno, određene atmosfere mogu biti uništene, npr. kroz urbano planiranje (ili nedostatak istog), ali ne postoji ništa svojstveno urbanoj atmosferi što ih čini

---

preko urbanističkog plana, sve do arhitektonskog projekta, tj. stanovanja. „Na ovaj način, uživanje može biti konkretno ostvareno. Ono čini da arhitektura uključuje prostore kao manje ili više analogno celokupnom telu. Naročito, ovo znači da arhitekta ne koristi telo kao model (ono ne može biti modelirano pošto je neistražena celina, delom znana, delom neznan). Arhitekta takođe ne želi da ga simbolizuje niti da ga označi. Arhitektura i arhitektonski efekat proizvodnje prostora nemaju uživanje za cilj – shvaćen kao nešto što je označeno simbolima; naprotiv, oni uživanje dopuštaju, dovode do njega, pripremaju ga (...) Arhitekta će ceniti multifunkcionalno i transfunkcionalno pre nego nešto samo funkcionalno. Prestaće da fetišizira (odvojene) oblike, funkcije i strukture kao označitelje prostora. Umesto formalne, tačnije formalističke ideje savršenstva, arhitekta će zameniti ovo za nepotpuno savršenstvo (za kojim se inače teži u praksi) ili još poželjnije, savršenu nedovršenost koja otkriva trenutak u životu (očekivanje, predosećaj, nostalgiju) pružajući tom trenutku izraz i čineći taj trenutak ključnim principom za ‘konstrukciju ambijenta’ (...). Arhitekta stoga ne utiče na društvenu praksu putem forme već putem sadržaja – slično kao dizajner u procesu dizajniranja“ (Lefebvre, 2014: 151).

podložnim prekomernoj upotrebi. Umesto toga, potrošnja grada je suptilan oblik proizvodnje urbanih zajedničkih dobara. Štaviše, i za razliku od Hardina, urbana atmosfera obično ima koristi od gustine naseljenosti. Zaista, gustina je sastavni deo mnogih urbanih atmosfera“ (Kornberger & Borch, 2015: 11).

Uzimanjem potrošnje i potenciranjem „atmosferske“ solidarnosti kao osnove za komonifikaciju, Kornberger i Borč se nesumnjivo smeštaju među antagonističke mislioce. Slično Harviju, kao i savremenim pristalicama odrasta, oni zamišljaju solidarne zajednice koje se formiraju oko određenih dobara. Čini se da, čak i kada se uvode različite procene i predstavljaju pluralni i prilagodljivi načini upotrebe, rešenje za dileme zajedničkog i dalje slede logiku široke upotrebe urbanih dobara. Štaviše, ova promena perspektive u vezi sa komonifikacijom, posebno kroz fokusiranje na potrošnju, ni na koji način ne napušta ideju postizanja maksimalne dobrobiti uz toleranciju prema fleksibilnim životnim stilovima. Međutim, takve zamisli izobilja dodaju još jedan paradoks na Hardin-Ostrom debatu: naime, ratifikovanjem principa potrošnje ili prava na grad, nimalo se ne sprečava problem ekcesivnog korišćenja dobara, jer se naivno podrazumeva da *više solidarnosti potiče od veće aproprijacije dobara*. Biofizičke, metaboličke mreže u kojima su gradovi smešteni ovde se razmatraju prilično suženo: njihova uloga se transformiše u urbane infrastrukture koje se intenzivno koriste, s ciljem da se *utopijski ideal blagostanja* što pre ostvari, bez promišljanja *ekstenzivnih efekata* – posebno, ekološke degradacije.

Pragmatički ekologizam: Komonifikacija iza problema obima

Paradoks zajedničkog u antropocenu biva dodatno zaoštren, a apori- je nastale u debati Hardin-Ostrom, naročito njihova ekološka dimenzija, deluju na prvi pogled bezizlazno. No, izvan analitičkih ćorsokaka koji se gomilaju u gore razmatranim pristupima, osobena alternativa se javlja u skoro publikovanoj studiji Andi Đon, *Gradovi u antropocenu: nova ekolo- gija i urbana politika* (Jon, 2021). Mada i Đonova posredno govori jezikom zajedničkih urbanih dobara, ona se na tragu projekata Done Haravej (Haraway, 2016) i Bruna Latura (Latour, 2017) zanima za tešnju inkorporaciju ne-ljudskih entiteta u političkim i, ponajpre, urbanim konstelacijama. Inte- resujući se direktno za pitanje urbane vitalnosti u okolnostima antropoce- na, Đon izvan bilo kakvih utopijskih perspektiva pokušava da razluči duboku zavisnost urbanog života od funkcija ekosistema i mnogih ne-ljudskih „predaka“ koji omogućavaju postojanje našeg materijalnog sveta. Njeno promatranje komonifikacije otuda je karakterisano nekolicinom relevan-

tnih tačaka. Najpre, Donova pitanje obima vidi rastegljivim. Zatim, sam sadržaj i vrednost zajedničkih dobara je diktiran ne toliko upotrebom, nego *vezivnom vrednosti*: materijalima, objektima i ne-ljudskim entitetima koji jesu bliski iskustvu, a nemaju ni nužno razmensku niti upotrebnu vrednost. To, naposletku, pravi nove vidove solidarnosti u ključu pragmatičkog ekologizma, kao široke koalicije vođene principima pluralne demokratije, gde postoji neumitna sinergija „običnih ljudi“ i stručnjaka.

Mada ne referiše direktno na Hardin-Ostrom debatu, Donova takođe prepoznaje enigmatičnost obima. Konkretno, ona vidi da komplikovani ekološki aranžmani, kao bazični izvor urbane vitalnosti, po sebi iziskuju sofisticiran tretman, ne bi li bili komonifikovani. Svakako, kada je posredi ekološka degradacija, obim transcendirana fenomene kontrole, manipulacije ili iscrpljivanja resursa. Većina tih problema su, kako ona navodi, teritorijalnog karaktera i ona su dobro poznata u geopolitičkoj literaturi (upor. Dalby, 2013; 2014; 2015; Janković, 2023b). Prvi među njima jeste „prelivanje“, odnosno događaji u kojima ekološki akcidenti ili promene u ekosistemima nadilaze političke granice. Drugi izazov je direktno vezan za „tragediju zajedničkih dobara“ – onda kada funkcionisanje ekosistema biva nenameravano kompromitovano delovanjem suverenih država, odnosno kada degradacija tih „resursa“ nastaje ekscesivnom upotrebom.

Definisanje odgovarajućeg obima za političko rešavanje planetarne ekološke degradacije je, ukazuje Donova, neprekidno u živi debate. Dok se, površinski gledano ekološka problematika rutinski može smestiti u kontinuum lokalno-globalno, precizno teritorijalno razgraničenje se dakako usložnjava kada su gradovi u fokusu, jednako na teorijskom i na političkom planu. Anđi Don na teorijskom planu vidi da preterana zavisnost od metodologije teorije aktera-mreže sa savitljivim pristupom fluktuirajućim relacionalnostima, uistinu teško razume realne granice koje osiguravaju kontinuitet teritorijalnih interesa. U suprotnosti s tim, radikalno kosmopolitski pristup takođe može postati odvojen od teritorijalnih markera, čija je uloga ponekad ključna za izgradnju kolektivne solidarnosti. Kada se bavimo ne samo složenostima ekološke degradacije, nego uopšte, inkluzijom i revitalizacijom ne-ljudskih entiteta u sastavljanju gradova, obim pridobija značaj kao relativno porozni marker, čiji fluidni karakter svakako zaobilazi administrativne i geopolitičke granice. Zauzimajući jasno izraženu emergentističku poziciju, Donova predlaže da se umesto ponekad suvoparnih akademskih rasprava o problemu obima, prihvate daleko operativnije definicije i krene pragmatičkim putem, posebno u planiranju gradova.

Govoreći bliže, Donova nastoji da se odmakne od inače nezgrapnih alternativa kada određivanje obima iskrasne – bilo da je reč o zauzimanju fatalističkog stanovišta o neumitnom iscrpljivanju resursa ili romantičnih

prikaza aktivističke solidarnosti. Kako naglašava, nužna je mnogo sofisticiranija pragmatika u odnosu na trenutno veoma rasprostranjenu ideju zaštite životne sredine, koju promovišu ekološki i drugi urbani pokreti. Ovi pokreti često slede jednostavnu mantru koja podseća na Hardinovu pesimističku neomaltuzijansku viziju „tragedije“ zajedničkih dobara: „neoliberalni kapitalizam je svuda“, resursi se iscrpljuju i koriste izvan opšte dobrobiti. Interesantno, Đonova upravo postavlja početak epohe antropocena kao izvor novih mogućnosti u koncipiranju zajedničkih dobara, bez obzira na inherentnu neizvesnost novog klimatskog režima. Prihvatanje ove inherentne neizvesnosti i nemogućnost predviđanja moguće budućnosti, postaje standardni aspekt našeg egzistencijalnog okvira; ali kao takvo, ono podstiče smelost da se upustimo u *izvodljive intervencije*, te da alternative postanu svakodnevne, neposredne materijalnosti. Rečju, one izoštravaju percepciju, podstičući akciju zasnovanu na sadašnjim resursima. Unutar takvog okvira, obim nije samo vezan za dinamiku neoliberalnog kapitalizma, već služi i kao ključna arena u kojoj politički naponi pronalaze snagu. Ali još važnije je to što Đonova, barem posredno govoreći o zajedničkim dobrima, njih koncipira ne kao antagonizmom definisan rezervoar resursa, različitih i često suprotstavljenih valorizacija; naprotiv, njena ideja jeste da upravo materijalne objekte *depolitizuje*, odnosno da ih izbavi iz često zamornih političkih trvenja i uzdigne kao vrhunske entitete čija uloga postaje neosporna u tvorenju urbanih konstelacija.

Dosta interesantno, vokabular i metodologija pragmatički nastrojenih ekologa se spram ovih aporija pokazuju kao vodilja i potencijalna platforma za ekstenzivne vidove urbanih komonifikacija, prilagođenih turbulentnim antropocenskim prilikama. Anđi Đon posebno pronalazi pragmatički ekologizam kao izlaz iz često zamornih diskusija o politikama vezanim za ekologiju ili klimatske promene, koje se pretapaju u polarizovane debate, ukorenjene u ideološki obojenim konotacijama, a bez neposrednih praktičnih rešenja. Novina sa pragmatičkim ekologizmom, jeste formulisanje ciljeva kroz prizmu *uobičajenih urbanih elemenata* i to na što je više moguće neutralan način. Ova taktika postala je očigledna u metropolskim zonama Tulse (SAD) i Darvina (Australija), gde se regionalne ekonomije u velikoj meri oslanjaju na industrije poput nafte i ekstrakcije prirodnog gasa. Iako su postojali pokreti koji su se eksplicitno suprotstavljali takvim industrijama, ekološki pragmatisti su, navodi Đonova, izbegavali uobičajenu terminologiju poput „klimatskih promena“, „ekologije“ ili „životne sredine“. Razlog je, navodi ona, u tome što su takvi termini obično proizvodili konfliktnu reakciju, zbog njihovih inherentnih normativnih konotacija. Umesto toga, rečnik ovih pokreta je mobilizovao termine koji oslikavaju opipljiva, svakodnevna iskustva i predmete – kvalitet vazduha, troškova za komunalije ili izgled ulica. Đonova (Jon, 2021: 43, kurziv dodat) to valjano opisuje.

„Pragmatični ekologizam se usredsređuje na razgovor o svakodnevniim koristima specifičnih materijalnih objekata. Glavna strategija je da se, umesto razgovora o apstraktnom pojmu ‘životne sredine’, angažuje javnost kroz *zajedničke objekte*, poput vode, vazduha, riba, leptira, poplava, računa za energiju i drveća, podstičući ljude da misle da su ekološki prihvatljivi izbori zapravo pragmatično ‘dobri’ izbori koji su korisni (ili ekonomični) u njihovim životima. Takav pristup odstupa od normativnog ili osuđujućeg tona prema kome bi trebalo da ‘radimo pravu stvar’. Prema mišljenju pragmatičnih ekologa, takav stav samo privlači kritike ili ideološke razgovore koji često vode do neslaganja i neaktivnosti. Pragmatični ekolozi se usredsređuju na pronalaženje *zajedničkih ciljeva* i jezika koji mogu povezati što širu javnost.“

Za Đonovu, zadatak inkorporacije ne-ljudskih entiteta, postavljen od strane pragmatičkih ekologa, na određen način govori i o permanentnoj repopulaciji urbanih atmosfera. Predložena pragmatika svakako ostaje na tragu solidarizma, zadržavajući aktivistički element u praksama pozajedničenja; ali, sadržinski gledano, ta počiva na etici centriranoj povodom *više-nego-ljudskog senzibiliteta* koja se pomera od svih gledišta koja su striktno izvedena iz pitanja upotrebne vrednosti. Ali u svojoj srži, ona počiva na konkretnom angažmanu koji, namesto subordinacije ne-ljudskih entiteta i njihovog sekundarnog ontološkog značaja, pažljivo animira njihovu *produktivnu*, a time i *političku relevantnost*, te koncipiranje zajedničkih urbanih dobara ovde postaje daleko bliže vitalističkim, pa čak i biotehničkim pogledima. Uz to, ona će ovu komonifikaciju paradigmatički odrediti težnjom da se prevladaju ograničenja sumornog, antropocentričnog jezika resursa zarad valjanije integracije ne-ljudskih entiteta i posledično, opipljivih efekata koje ostavljaju na svakodnevni urbani život. Komonifikacija se zato transformiše u vrstu *spekulativne nade*. Pre nego da se delanje uperi ka obično jalovim perspektivama nadmoći jedne ideologije nad drugom, oblikovanje svakodnevnog okruženja trebalo bi da se pre svega unapredi kroz artikulaciju opipljivih materijalnih objekata; i umesto razmišljanja u često nestabilnim okvirima obima, neposredne dobrobiti koje se mogu izvući iz neposrednih koristi, imaju daleko veće izgleda da obezbede okvire za zajedničku budućnost. Najvažnijim se čini to što Đonova ovaj solidarizam vidi kao platformu za redefinisavanje odnosa između *laika* i *stručnjaka*.

Eksperti, nadležnosti i koalicije

Izuzimajući Mamforda, svi pogledi na komonifikaciju ostaju u *populističkom ključu*, gotovo filistarski tvrdeći da planerska praksa sa sterilnom prostornom distribucijom onemogućava autentičnost življenja. Đonova uopšte ne deli ovakva gledišta. Međutim, naglašavajući neposredne

koristi, njeno stanovište stoji na razmeđi laičkog angažmana „običnih ljudi“ i stručnih znanja planera i arhitekata. Donova će naime, na tragu pragmatičke filozofije Džona Djuija (*John Dewey*) i njegovih antifundacionalističkih pozicija, suštinski zagovarati iskustvenost nasuprot suvoparnih i često autoritativno nametnutih principa. Dajući prioritet svakodnevnim životnim iskustvima, Djuj je predvideo demokratsku konstrukciju znanja koja nije ograničena na privilegovane pojedince. Ova filozofija, iako se može činiti postepenom i manje agresivnom, osigurava da javna mišljenja nisu zapostavljena kao puki odraz „neobrazovane mase“. Umesto toga, ona promovira evoluciju društvenih normi odozdo prema gore, obezbeđujući sveobuhvatniji i holistički pristup donošenju odluka. Međutim, Donova je obazriva kada je reč o konceptu „običnih ljudi“ i to ne zbog njihovih „naivnih“ životnih pogleda, već zbog toga što pragmatika inicijativa koje dolaze odozgo često ostaje ograničena. Pozivajući se na brojne debate, ona naglašava da za mnoge ekološki ideali mogu biti percipirani kao luksuz, budući da prevlast imaju ekonomski problemi, te da oni neretko zasenjuju grandiozne vizije ekologije. Donova je ipak mišljenja da se komonifikacija ne može obaviti bez *pluralne demokratije*. Isto tako, ustanovljenje zajedničkih urbanih dobara ostaje jalovo ukoliko ne sadrži momente ekspertize, ali ne kao unapred zagarantovane, nego kao procesualne, fluidne i podložne pregovaranju, dakle sa novim *konceptijama nadležnosti i odgovornosti*.

Neke sociološke diskusije o profesijama ovde mogu biti uzete i kao bitan korektiv uverenjima o unapred zagarantovanom statusu ekspertize i kao podsetnik na istinski fluktuirajuću prirodu objekata i domena rada koji potpadaju pod određene profesije. U sada već klasičnom delu o podeli ekspertskog rada, Endrju Ebot (*Andrew Abbott*) (Abbott, 1988) izvrsno ukazuje da je opseg i uticaj profesionalnih grupa kao *kolektivnih aktera* prvenstveno zavisao od utvrđenih načina na koji je njihov rad prezentovan i integrisan unutar različitih institucionalnih okvira. Predmet Ebotove istorijsko-sociološke studije konkretno jesu mehanizmi posredstvom kojih su, recimo, advokati i pravnici, ali i medicinski stručnjaci postepeno sticali ingerencije i profesionalni autoritet od 19. veka u SAD. Za Ebotu, međutim, profesije nisu naprosto strukturni izraz monopolizacije određenih zanimanja. Naprotiv, profesije se najpre grade *sticanjem jurisdikcija*, a potom i sociokulturnim i etičkim oblikovanjem profesionalnog rada. To podrazumeva ponajpre postupnu standardizaciju praksi, ali i škola mišljenja, a potom i razvoj čitavih institucionalnih aranžmana kroz koje se ove jurisdikcije rutinski obavljaju. Istovremeno, nadležnosti su duboko relacije i podrazumevaju niz operacija koje je potrebno iznova utvrđivati.

Potonji aspekt profesija na koje Ebot, ali i neki drugi istraživači ukazuju, uistinu je interesantan za naša razmatranja, kako upućuje na brojne

sporove povodom nadležnosti, kroz koje se protežu pitanja prestiža, opsega i uokviravanja domena koji svaka profesija zauzima. Još značajnim se čini to što su granice profesija fluktuirajuće, odnosno zavisne kako od brojnih konkurenata, tako i od fenomena koji se odnosi na kontinuirani *granični rad* (*boundary work*). Ebot tako posebno ističe da se „[p]rofesije takmiče unutar ovog sistema, a uspeh profesije odražava se jednako na situaciju njenih konkurenata i strukturu sistema koliko i na sopstvene napore profesije. Periodično, zadaci se stvaraju, ukidaju ili menjaju pod uticajem spoljnih faktora, što dovodi do trzavica i prilagođavanja unutar sistema profesija“ (ibid: 43). Potonje je posebno istaknuto u transnacionalnim okvirima. Mnogi istraživači na Ebotovom tragu su podvukli da granični rad u transnacionalnim okvirima uključuje daleko složenije institucionalne aranžmane, prostorne okvire i obim nadležnosti. Za mnoge od profesija, ovo ujedno postaje poligon za sporove, ali i potencijalne *koalicije* (npr. Blok, 2020; 2022).

Tako široke alijanse u uslovima klimatskih promena i sve neizvesnijeg profesionalnog angažmana, već poprimaju istorijski nove obrise u ocrtavanju nadležnosti. Kolaborativne sinergije su dakako prisutne u slučajevima upravljanja vodama ili rizicima stvorenim usled ekstremnih nepogoda (Blok, et al., 2018; Blok, et al., 2019). U prvom slučaju, sinergija među opštinskim planerima, vodovodnim službama i profesionalcima iz oblasti inženjeringa, pejzažne arhitekture, istraživanja i administracije, omogućila je kreiranje adaptivne i dinamičke strategija za rešavanje odvođenja viška kišnice u urbanim područjima. Govoreći bliže, posredi je bilo urušavanje ustaljenih okvira upravljanja urbanim površinskim vodama, dotad držanih mahom u rukama inženjera, u korist daleko adaptibilnije, međuprofesionalne koordinacije. Isto tako, i u drugom slučaju, epizode kišnih poplava i drugih rizika po urbanu sredinu su unekoliko srušile striktno razlikovanje između normativnih okvira za procenu rizika, proširujući operativni prostor za međuprofesionalno delanje. Iako te epizode ekstremnih klimatskih događaja nisu izmenile formalne tehnike procene rizika, profesionalno delovanje unutar proširene institucionalne perspektive, oblikovale su nove pravce za inovacije i, posledično, integrisale javnu i političku percepciju rizika.

Donova (Jon, 2021a; 2021b) pronalazi slične vidove sinergija koje, usled antropocenskih (ne)prilika, redefinišu ranije okvire nadležnosti, posebno kroz rastući značaj odgovornosti eksperata – čak i u legalnom smislu. S obzirom na njihove specijalizovane uloge u vezi sa posledicama klimatskih promena, planerima je sada poveren prošireni pravni mandat: od njih se očekuje ne samo da svoj dizajn orijentišu ka budućnosti, već i da vode širi dijalog oko ovih adaptivnih mera. Pritom, takve sinergije nadilaze

konvencionalne modele saradnje između lokalne zajednice i stručnjaka s ciljem unapređenja zaštite gradova. Sa takvim modelom, kazuje Đonova, građani se percipiraju kao odgovorni i proaktivni akteri koji prate i signaliziraju anomalije u funkcionisanju javnih institucija. Ipak, problem sa ovom idealizovanom slikom građanina kao budnog čuvara, nadležnosti i superiornost stručnog znanja ostaju netaknuti i samim time, hermetično zatvoreni u striktno standarde. Imajući u vidu mnoštvo izazova, s kojima se gradovi suočavaju, neophodno je angažovati sve učesnike, uključujući i tehnološke, u kooperativnom i integrativnom procesu. Ova promena odgovornosti, zaključuje Đonova, simbol je šireg priznanja da su naše antropogene aktivnosti uvele epohu u kojoj ekološka svest prelazi iz etičkog izbora u *praktičnu neophodnost za opstanak* – koja se mora postignuti tehničkim sredstvima i kroz materijalno učešće. Đonova (Jon, 2021: 52) vrlo prigodno to sumira u sledećim rečenicama.

„Briga o prirodi više nije viteška moralna obaveza, već strategija preživljavanja koja je nerazdvojna od naših svakodnevnih socioekonomskih aktivnosti (...) Profesionalna odgovornost arhitekata i planera posebno pokazuje koliko je klimatska promena bliska našoj stvarnosti i kako oblikuje okruženja čak i onih koji se ne slažu sa idejom o njoj. Istovremeno, takođe pokazuje pragmatičnu prednost stavljanja naglaska na materijalne aspekte praksi koje su u korist životne sredine, što proširuje ‘materijalno učešće’ u ekološkoj politici, gde dostupnost tehnologije može oblikovati naše ponašanje bez uticaja na našu svesnu odluku da učestvujemo (ili se odričemo) ideologije u korist prirode.“

Ka (bio)tehničkoj demokratiji

Tragedije zajedničkih dobara očito nema, ali nije nemoguće da neće uslediti. Početak antropocena ne samo da povećava svest o krhkosti ljudskog postojanja i zamkama antropocentričnih, kratkovidnih rešenja koja zasenjaju moguće simbioze, već povećava i vezu sa ne-ljudskim elementima. Dok su rasprave o zajedničkim urbanim dobrima neizbežno usmerene na pitanja solidarnosti, angažmana i funkcionisanja institucija, urbana situacija u antropocenu, obeleženom neizvesnostima i debatama oko naučnih i tehnoloških dimenzije, nameće imperativ preusmeravanja fokusa na drugačiji smisao komonifikacije. Nalik onome na šta je Mamford uverljivo podsećao – a to je nužnost manevrisanja „ekonomijom života“ izvan fiksnih i postojanih aranžmana, sama koncepcija zajedničkih urbanih dobara u okolnostima klimatskih neizvesnosti zahteva novi biotehnički smisao, gde bi koalicije običnih ljudi, stručnjaka i, ponajpre, ne-ljudskih elemenata sada obezbeđivale urbanu vitalnost. Na tragu relativno duge istorije (bio)

tehničke demokratije koja je začeta u čuvenim studijama nauke i tehnologije i teoriji aktera-mreže, posebno kroz Laturovu koncepciju *parlamenta stvari* (Callon, 1987; Latour 1987; 1993; 1999; 2005; Law 1999; 2004; 2011; Stengers 2010; vid. i: Janković, 2021b; 2023b; 2023c), Farijas i Blok (Farijas, Blok, 2016b) na primer ukazuju da je središnje mesto urbanih materijalnosti i logistike potrebno obogatiti permanentnim razvojem pregovaranja između stručnjaka i laika. Naizgled, takve zamisli deluju kontraintuitivno. Međutim, tehnička demokratija iziskuje prošireno predstavljanje, kao put ka demokratizaciji umesto autoritativne ekspertize ili još gore, arogantne *aekološke* isključivosti koju mantre održivosti, razvoja i rasta ulivaju u urbanu politiku. Konkretno, oni koncipiraju *hibridne forume* kao potencijalne institucionalne oblike biotehničke demokratije.

Govoreći bliže, Farijas i Blok prepoznaju četiri dimenzije kroz koje ovi hibridni forumi ekspertize, vernakularnih laičkih shvatanja i inicijativa, ali i predstavljanja ne-ljudskih entiteta treba da budu ovaploćene. Na prvom mestu, politiku je neophodno *materijalizovati*. To, grubo govoreći, povlači smeštanje urbanih objekata u središte politike, ali manje u službi „dominantnih“ društvenih interesa, a više kroz inherentnu nepredvidivost urbane materijalnosti. Kao druga dimenzija se nameće *kolektivna eksperimentacija* – upravo iz razloga što se sociotehnički svet prikazuje kao inherentno nepredvidiv i neodređen, ne ostavljajući prostor za konačne odluke, već zahteva stalni proces novih saznanja, mišljenja, događaja i revizija. Kolektivna eksperimentacija odražava sa svoje strane uistinu *fragilnu demokratizaciju*. Farijas i Blok će u tom pogledu istaći da tehnički aspekti demokratizacije, sa objektima u središtu, ne rezultiraju tradicionalnim oblicima vlasti i uprave koji dovode do konačnog prevazilaženja razlike između laičkog i stručnog znanja. „Shodno tome, fokus je manje na univerzalnim moralnim pravima, a više na specifičnim remetilačkim događajima. Određeni skupovi ljudi, znanja i stvari uvek prolaze kroz demokratizaciju stručnosti, koja je proces eksperimentalnog učenja“ (ibid: 546). Farijas i Blok kao dodatnu dimenziju, pak, navode *deljenu neizvesnost*. U njihovoj interpretaciji, ona nije puka manifestacija nedostatka znanja; naprotiv, reč je o *ontološkoj raznolikosti infrastruktura*, podložnih neprekidnom pregovaranju, zbog kvalitativnih, pa i kvantitativnih karakteristika relevantnih socio-materijalnih entiteta uključenih u urbane procese.

Proširivanje perspektiva od čiste upotrebe do mnogostrukosti odnosa omogućenih kroz negovanje urbane materijalnosti, međutim, nije striktno pitanje prilagođavanja na neizvesnost *per se*. Delikatne *fronetičke* operacije i neprekidne revizije lokalnih znanja o planetarnim mobilnostima, uz pregovaranja i koalicije, jesu stvar artikulisanja urbanih odnosa, ali kao materijalnih, organskih i esencijalno metaboličkih. Farijas i Blok (ibid: 540)

zaista ilustrativno ukazuju da „(...) moć oblikovanja kolektiva, urbanog i drugog, više ne leži u modernim institucijama predstavničke demokratije i tržišne ekonomije. Ni parlamenti, ni banke, ni vašingtonske institucije, ni evro-grupa više nisu glavne sile koje oblikuju i ograničavaju sadašnjost i budućnost, stvarnu i moguću. Moć je (...) postala logistička. Nalazi se u velikim sociotehničkim sistemima mreža za prenos energije, transporta i digitalnih auto-puteva, lanaca za hlađenje hrane i supermarketa, kanalizacionih sistema, softvera, platformi za podatke i tako dalje.“ Ispitajmo bliže kako se ovo težište na urbanim metabolizmima i infrastrukturnim aranžmanima može sagledati.

Urbani metabolizmi, infrastrukture i selektivnost protoka

Evo vas, nastanjeni ste u gradu. Vaši preci bili su lovci, sakupljači i nomadi, ali pre nekog vremena, vaši bliži preci su se pridružili ostatku društva i nastanili se. Gledate svet iz svog doma. Oko vas su stvari. Zamišljate ovo okruženje kao nešto što kruži oko vašeg doma svake godine, neku vrstu dinamičkog kruga. Nazivate ga periechon, što doslovno znači stvar koja kruži okolo.

(Morton, 2018: 139)

Šta cirkuliše?

Leta 1965. godine, Njujorčani su gledali u nebo. Očekivali su kišu. Rezervoari vode su presušili, a vodosnabdevanje je dugo godina patilo od ozbiljnih infrastrukturnih deficita. Istog tog leta, stanovnici južne Kalifornije su uživali sve raskoši stabilnih infrastrukture i bez bilo kakvih restrikcija su zalivali travnjake i punili bazene. Nekoliko godina unazad, problem vodosnabdevanja je u Kaliforniji umnogome bio rešen izgradnjom raskošnog akvadukta, putem kog je voda iz reke Sacramento mogla da putuje nekih 700 kilometara ili 440 milja južno, u gusto naseljena područja oko Los Anđelesa i San Dijega. Njihovi sunarodnici u Njujorku i Nju Džerziju su, pak, gledali kako milijarde galona vode protiče pored njih i

uliva se u Atlantski okean. Da ironija bude veća, sliv reke Hadson je često bio i plavno područje. Čelnici grada Njujorka su u ovim okolnostima, svesni problema vodosnabdevanja, pomišljali da bi rešenje čak mogla biti i izgradnja postrojenja za desalinizaciju vode iz Atlantskog okeana – koje bi se, između ostalog, napajalo atomskom energijom.

Ovaj opis je deo čuvenog članka Abela Volmana (*Abel Wolman*), američkog sanitarnog inženjera (Wolman, 1965). Gotovo ikonički status koji je ovaj članak u međuvremenu stekao, nije pak rezultat Volmanovog kritičnog tona prema upravljanju gradovima u SAD, niti preciznih proračuna optimalnog vodosnabdevanja, putem kojeg bi se postigli adekvatni sanitarni uslovi. Volman je, naime, govorio jezikom koji je tek u grubim obrisima bio naslućivan – jezikom *metabolizma gradova*. Uz zaista zadivljujuće kalkulacije „ulaznih“ i „izlaznih“ biotičkih i abiotičkih elemenata koji se protežu kroz gradove i iz gradova – sa jedne strane gas, voda, hrana, a sa druge otpad, kanalizacija i različite čestice, Volman je postavio posve jednostavnu tezu. Iako je, kako navodi, teško opisati metabolizam gradova u celosti, akutni nedostaci nekih od ovih vitalnih materijalnih dobara, posebno u situaciji rapidnog porasta gradova, dolaze u javni fokus. Sve dok „ulazni“ elementi kakvi su hrana, gorivo, odeća, energija, rutinski cirkulišu, oni ne predstavljaju po sebi uočljiv problem. Međutim, Volman ističe da je ovo tek deo metaboličkog kruga, koji se mora zatvoriti tako što će se ostaci svakodnevnog života negde bezbedno pohraniti. „Kako je čovek naučio da je Zemlja zatvoreni ekološki sistem, uobičajene metode koje su nekada davale zadovoljavajuće rezultate u odlaganju otpada, više nisu prihvatljive. On sada svakodnevno ima dokaze pred svojim očima i nosom koji mu govore da njegova planeta ne može bezgranično apsorbovati neobrađeni otpad njegove civilizacije“ (ibid: 156).

Volman zasigurno nije nameravao da zvuči proročki; štaviše, njegova analiza je predstavljala odraz tipične industrijske ekologije toga doba, sa snažnim akcentom na tehnomenadžerske prakse upravljanja gradovima. Volmanovo mesto u promišljanju ekstenzivnih, metaboličkih mreža gradova, opet, nije nimalo zanemarljivo imajući u vidu različite varijetete metaboličkih analiza (upor. Kennedy et al., 2011; Newell, Cousins, 2015). U vrlo uputnom pregledu razvoja koncepta urbanog metabolizma u urbanoj teoriji, Vočsmet (Wachsmuth, 2012) pronalazi da je ovaj industrijsko-ekološki pristup Volmana, između ostalog, bio prekretnica u razumevanju binarnih suprotnosti kakve su društvo i priroda ili, konkretnije, gradovi i zaleđe. S jedne strane, Volmanova analiza materijalnih protoka kroz gradove zamenila je tradicionalne, evolutivno-organske pristupe, uobičajeno vezivane za tzv. Čikašku školu. U ovoj varijanti, urbani metabolizam je imao samo analošku, metaforičnu ulogu: kulturno-materijalističke pretpostavke o *prilagođavanju* urbanim ekosistemima, koje se pojavljuju

iznova i iznova u neokološkim pristupima (npr. Gans, 2002), ostale su isključivo na perspektivi organskog širenja moralnog poretka iz kojeg proizlazi artikulacija života kroz urbanu kulturu (Gregory, Urry, 1985; Savage *et al.*, 2003). Dobro znano utemeljivanje rakusa nove urbane sociologije i kritičke geografije, spram shvatanja „prirodne evolucije“ gradova i bioloških metafora je, uz interesovanje za komodifikaciju i valorizaciju prostora u procesima kapitalističke akumulacije i u svetlu postavljanja urbanih prostora kao *resursa* za pospešivanje ekonomskog razvoja, unelo novi duh metaboličkim razmatranjima. Postalo je, naime, jasno da protok između „prirode“ i gradova nikada nije striktno omeđen, niti plod proste razmene; naprotiv, reč je o duboko hibridnom karakteru urbanih metabolizama i ekstenzivnoj urbanizaciji koja višestruko ostavlja ekološke otiske, dok paralelno intenzivno crpi „prirodne“ elemente.

Metabolička analiza je najkonkretniji izraz dobila kroz *urbanu političku ekologiju* (UPE), inicijalno razvijanu kasnih 1990-ih i ranih 2000-ih godina. UPE po sebi predstavlja hibridni spoj nasleđa teorije aktera-mreže i srodnih preispitivanja binarnog razdvajanja prirode i kulture (upor. Haraway, 1991; Latour, 1993), i marksističke teze o sociometaboličkim procesima, gde „priroda“ i ne-ljudski elementi bivaju umetnuti i diktirani suptilnom akumulacijom kapitala (vid. Foster, 1999). Ontološke pobude iznedrene u okviru UPE, jasno su se projektovale kroz skorašnja interesovanja za ne-urbanu drugost i epistemološke diskusije o nužnosti da se, u uslovima planetarne urbanizacije, ovaj protok između „operativnih pejzaža“ i gradova promisli u okvirima cirkulacije (upor. Brenner, Katsikis, 2020; Brenner, Schmid, 2011; 2014) ali i relativnih asimetrija gde gradovi kreacijom vlastitih ekosistema, pospešuju šire oblike destrukcije. Zamućenost prostornih markera i transakcija, posebno onih koje se obavljaju kroz biotičke i abiotičke tokove, nije sporna. Međutim, bez obzira na izrazito širok spektar analiza metaboličkih cirkulacija, ovo nasleđe treba ipak konzimirati obazrivo upravo zato što je kruženje shvaćeno striktno u okvirima kapitala. Intelektualno zavodljiv manir mnoštva političko-ekonomskih pristupa da, podosta mačistički, prostornu dinamiku i morfogenezu u krajnjoj instanci čitaju kao deo sveukupne istorije kapitala, već je naveliko osporen. Uostalom, ovakav neomarksistički konceptualni okvir se čini perifernim u odnosu na savremen zaokret ka novom materijalizmu, etnografskim pristupima i više-nego-ljudskim geografijama (upor. Barad, 2018; Braidotti, 2013; 2017; 2022; Whatmore, 2002). Međutim, ovde problem nije samo u prebrzom ukazivanju na sveprisutnu logiku kapitalizma: daleko više, takve makroperspektive sprečavaju da se sagleda ontološka mnogostrukost postanja koja se provlači kroz metaboličke mreže, infrastrukture i građene sredine.

Za antropocen, konceptualizacija urbanih metabolizama zahteva daleko više pažnje i suptilnosti. Bez namere da se umanjí značaj neuravnoteženosti uzrokovane dugom geoistorijom podređivanja ne-urbanih područja ekspanzivnoj urbanizaciji i gigantskim obimom potrošnje energije i drugih resursa, zamršenost odnosa koji se rađaju i oblikuju preko rastegljivih koridora govore da, uz sve slabiju mogućnost prepoznavanja rigidno oivičenih urbanih prostora, postoji i njihova *imanentna produktivnost*. Uostalom, u prethodnom poglavlju smo – nadamo se jasno – akcentovali da se mesto ne-ljudskih entiteta u novim urbanim konstelacijama mora „iščupati“ iz okvira aproprijacije. Pritom, ovde se ne radi samo o utopističkim zamislima borbe i solidarnosti koje bi bile kontrapunkt komodifikaciji apsolutno svega: naprotiv, izvan ovih okvira koji se donekle fatalno pretvaraju u samoostvarujuće proročanstvo gde je kapitalizam neuništivi, sveprisutni *arche* i megabiće, urbane metabolizme pre valja sagledati kao heterogene, nikada nužno usklađene tokove, koji su ujedno i produktivni osnov ekopolitičkih odnosa, a ne samo izraz apstraktnih ekonomskih sila. Još značajnijim deluje razmatrati kako se ovi metabolički odnosi grade *svakodnevno, rutinski i kroz infrastrukture*, bez da se ishodi tih praksi eksperimentisanja i prilagođavanja unapred smeste u gotove scenarije.

To i jeste glavni motiv ovog poglavlja, inspirisanog pre svega *postkolonijalnom kritikom* političko-ekonomskih pristupa, skupa uz razmatranje mogućnosti da se *teorija asemblaža* konkretno primeni na promišljanje svakodnevnih, infrastrukturnih urbanizama. Sadržinski gledano, naš fokus je prvo usmeren ka predstavljanju urbane političke ekologije u grubim crtama i isticanju teze o zavisnosti urbanih metabolizama od kapitalističke dinamike. Ipak, argumentacija UPE je osporena u sledećem odeljku, ukazivanjem na kritike potekle iz postkolonijalne teorije. Osim akcentovanja divergentnih, „podređenih“ urbanih iskustava „običnih gradova“ i nužnosti da se uvažavaju različite trajektorije urbanizacija koje se teško mogu uklopiti u modele zapadnog, kapitalističkog razvoja, postkolonijalni pristupi suštinski dovode u pitanje tezu UPE o akumulacionističkoj ekomodernizaciji. U sledećem odeljku ukazujemo na još jedan problem: UPE razume samo istoričnost ljudskih agenasa. No, kako ćemo detaljnije diskutovati, mnoštvo nedavnih diskusija o antropocenu i planeti, pokazuju da ne-ljudski agensi takođe imaju istoričnost, ali i da urbani metabolizmi poseduju višestruke temporalnosti vezane upravo za biofizičke procese planete koje nisu jednosmerne. Teoriji asemblaža će biti posvećena pažnja u odeljku nakon ovog. Osim prikaza opšteg koncepta sastavljanja, naglasićemo posebno ontološki momenat asemblaža i pretpostavku o suštinskom značaju infrastruktura za tzv. *infra-postanja*. Takođe, u narednom odeljku, pažnja

će biti posvećena i ideji mašinskog grada kroz prikaz infrastrukture kao bio-socio-tehničkog sklopa u neprekidnom razvoju, koji uopšte omogućava urbane metaboličke cirkulacije. Pred sam kraj poglavlja, diskutovaćemo o metaboličkom urbanizmu i problematizovati kako infrastrukture s jedne strane bivaju selektivne, a s druge, nužno protočne. Poglavlje završavamo upravo diskusijom o tome kako pristupati infrastrukturama u metaboličkom pogledu, kroz tzv. politiku skrivenog grada, odnosno pospešivanje senzornih i perceptivnih doživljaja cirkulacije i metaboličkih protoka kao potencijalnog zajedničkog dobra.

Urbana politička ekologija i kapitalistički metabolizam

Godina 1996. pokazaće se na osoben način akademski značajnom za urbane studije, kroz dve čuvene publikacije čija je tematika manje ili više direktno umetnula pitanje metaboličkih razmena i gradova. Najpre, Harvijeve *Pravda, priroda i geografija razlike* (Harvey, 1996) je predstavljala prvi značajniji korak ka etabliranju političke ekonomije sa socioekološkim akcentom. Nalik onome što je i Nil Smit (*Neil Smith*) (Smith, [1984] 1990) započeo nešto više od deceniju ranije, Harvi je takođe podvukao da tek odnedavno, svetska istorija svedoči o kompleksnoj hegemoniji koje aparature i ideologije političke ekonomije trijumfalno ustanovljuju nad okolinom. Svakako, britanski geograf je obazriv kod ovih zaključaka. Načini vrednovanja prirodnog sveta, posebno na Zapadu, variraju i često poprimaju čak i pesimističke forme, kao npr. u neprekidnom alarmiranju od strane (neo)maltuzijanaca da iscrpljivanje resursa dolazi do gornjih granica. Ipak, Harvi prepoznaje integralno mesto „prirode“ u kapitalizmu, kao resursa podložnog novčanoj valorizaciji, koji se kroz veštinu alokacije, ubacuje u čitav niz proizvodnih, pa time i razmenskih odnosa. Iako se teško može reći da je Harvi poput Smita mislio da se glomazni prostorni obrasci ovih odnosa mogu utvrditi, ideja kapitalističke metabolizacije prirode, njena duboka umetnutost u urbane relacije, postala je izraz neraskidivog međusobnog prožimanja. Sam Harvi (Harvey, 1996: 186-7) će zato upozoriti da bismo bili u zabludi ukoliko mislimo da arbitrarno povučena linija između „društva“ i „prirode“ uistinu postoji.

„U osnovi je pogrešno, dakle, govoriti o uticaju društva na ekosistem kao da su to dva odvojena sistema u međusobnoj interakciji. Tipičan način prikazivanja sveta oko nas u smislu kutije označene kao 'društvo' u interakciji sa kutijom označenom kao 'okruženje' ne samo da ima malo intuitivnog smisla (pokušajte da povučete granicu između kutija u sopstvenom svakodnevnom životu), već takođe ima malo fundamentalnog teorijskog ili istorijskog

opravdanja. Tokovi novca i kretanja robe, na primer, moraju se smatrati fundamentalnim za savremene ekosisteme (posebno imajući u vidu urbanizaciju), ne samo zbog prošlog geografskog transfera biljnih i životinjskih vrsta iz jednog okruženja u drugo (...), već takođe zato što su ovi tokovi formirali i nastavljaju da formiraju koordinirajuću mrežu koja održava savremena ekološka staništa da se reprodukuju i menjaju na poseban način.“

Iste te godine, Erik Svindždau (*Eric Swyngedouw*) je objavio i svoj čuveni esej „Grad kao kiborg“ (Swyngedouw, 1996), koji će u godinama potom, postati na neki način programski manifest nove urbane političke ekologije (UPE) (upor. Ernstson, Swyngedouw, 2018; Gandy, 2004; 2005; 2009; 2012; Heynen et al. 2006; Swyngedouw, Heynen, 2003; Swyngedouw, 2006). Svindždau je u ovom članku, na tragu Latura, pre svega posegao za usklađivanjem dualnosti društva/prirode, ali ništa manje želeći da preplete i uobičajeno razdvojene vidove materijalne i diskurzivne analize. Premda umnogome inspirisan radovima Latura i Haravej, Svindždau pridodaje marksističku notu terminologiji hibridizacije i neprekidnog preplitanja ljudi i ne-ljudi, prizivajući Lefevrovu teoriju proizvodnje prostora. Suštinski, ono što će u ovom eseju biti nazvano socioprirodom, predstavlja konstantni, fluidni proces metaboličke prerade u kojoj nema jasne distinkcije između rejona prirode i društva. „Hibridizacija je proces proizvodnje, postajanja, neprekidne transgresije“ (Swyngedouw, 1996: 73), reći će Svindždau. Jasno je da za njega niti „priroda“ postoji izolovano od društvenih uticaja, niti se društvene relacije mogu graditi bez duboke ukotvljenosti i mobilizacije elemenata preuzetih iz prirode. Takva koncepcija metabolizacije je duboko ukorenjena u Marksovom konceptu socijalnog metabolizma, koji opisuje ljudsku transformaciju prirode kroz rad kao proces koji neprekidno stvara i preoblikuje i čovečanstvo i njegovo okruženje. Najvažnijim se, međutim, čini to što je Svindždau u krajnjoj instanci ciljao na to da proširi političku ekologiju na urbane studije, posebno kroz svoja čuvena proučavanja metaboličke „socioprirodnosti“ vode (Swyngedouw, 2009; Swyngedouw et al., 2002).

Shvatanje urbanizacije kao političko-ekološkog procesa, gde se kombinuju biološko-hemijske i fizičke karakteristike s kulturnim značenjima i socio-ekonomskim osobinama, otvorili su široko polje koncipiranja urbane metabolike. Postoje minimalno dva načina na koje su ove socio-prirode promatrane iz rakusa urbane političke ekologije. Jedan je vezan za etape kapitalističkog razvoja, koji je doveo do nečega što brojni kritički nastrojeni mislioci na Marksovom tragu vide kao posve otuđujući aspekt urbanizacije – tzv. *metabolički rascep* (Clark & York, 2005; Ekers, Prudham, 2018; Foster, 1999; Gandy, 2017; Moore, 2011; 2016). Metabolički rascep implicira ne toliko striktnu podelu, nego daleko više istorijski varijabil-

nu interakciju između ljudskog rada i osobenosti komodifikacije prirode. S pojavom i evolucijom kapitalizma, naime bifurkacija je postajala samo više izražena, produbljujući kartezijansku podelu između socioekonomskog i prirodnog domena. Prelazak od pretkapitalističkih ka kapitalističkim načinima proizvodnje, u širokoj istorijskoj perspektivi, pratio je dinamično preoblikovanje ključnih resursa, pretežno rada i hrane, i njihovu geografsku putanju prema urbanizovanim sredinama. Ova urbocentrična putanja, pojačana intenziviranom urbanom naseljenošću, konsolidacijom bogatstva i uzletom industrije, zahtevala je pojačano iscrpljivanje prirode. Istovremeno, kako se kapitalizam konsolidovao, primarni izvori bogatstva, iako uglavnom ukorenjeni u agrarnim kontekstima, pretežno su se konzumirali unutar urbanih prostora. No, metabolički rascep manifestuje i druge aporije urbocentričnog rasta – počev od ekološke degradacije zbog akumulacije otpada, sve do poremećaja u ugljeničkom ciklusu usled pojačane upotrebe fosilnih goriva i krčenja šuma.

Međutim, možda još značajnim deluje dinamika asimetrija koja se, mahom kroz urbanu metaboliku, odnosi na fundamentalnu komodifikaciju „prirodnih“ elemenata. Konkretno, upravo su ovakvi „prirodni“ metabolički procesi i transformacije koji se diskurzivno, politički i ekonomski aktiviraju i integrišu u urbane tokove sa ciljem kreiranja gradova kao socio-prirodnih okruženja koja duboko reflektuju strukturne disparitete društvene moći. Nejednakosti, prosto govoreći, mogu imati nekoliko oblika. Pre svega, postoji nejednaka geografska distribucija kroz socio-ekološke veze, kako mnogi regioni bivaju izloženi neprekidnom iscrpljivanju resursa. Takođe, uzajamno povezane socio-ekološke veze dovode i do izražene nejednakosti unutar urbane sredine. Konačno, dok ovakve asimetrije oslikavaju razlike između društvenih grupa u proizvodnim procesima, metabolička proizvodnja upotrebne vrednosti funkcioniše kroz specifične društvene odnose kontrole, vlasništva i prisvajanja „prirodnih“ elemenata. Čim se mobilizuje za proizvodnju robe, „priroda“ se i metabolizuje u socio-prirodnim procesima ne bi li bila prerađena i stekla razmensku vrednost. Svakako, potrebno je detaljno razumevanje i osetljivost prema fizičkim i biohemijskim procesima. Zagovornici urbane političke ekologije su svesni da niti gravitacija niti fotosinteza nisu čisto društveni produkti. Ipak, njihove inherentne sile se aktivno koriste kroz specifične biohemijske i fizičke metaboličke procese da bi se postigli određeni ciljevi. Ti procesi su neraskidivo povezani sa taktikama postizanja ili održavanja određenih društvenih pozicija, te oslikavaju dinamičke mreže društvene moći (Ernstson, Swyngedouw, 2018; Gandy, 2004; 2005; 2009; 2012; Heynen et al. 2006; Swyngedouw, Heynen, 2003; Swyngedouw, Kaika, 2014; Swyngedouw, 1996; 2006).

Iako je UPE u međuvremenu pretrpela kapitalne modifikacije i niz revizija, proširujući metaboličku analizu na različita raslojavanja koja su vezana za ove socio-ekološke transformacije, ali i proširujući spektar uvida posebno na „izlaznu“ stranu metabolike, odnosno različite vidove urbanih otpadaka i šire destrukcije okruženja (vid. Connolly, 2019; Heynen, 2014), izvorne postavke su ostale netaknute. Opet, krucijalni makronarativ kapitalizma je ostao u središtu UPE. Ta teza prema kojoj su socioekološki, metabolički procesi urbanizacije prirode, diktirani primarno kapitalističkim vidovima akumulacije, recimo direktno je opisana od strane Svindždaua i Kaike (Swyngedouw, Kaika, 2014: 471). „Zaista, urbanizacija velikih razmera ili ‘planetarna’ urbanizacija svih vrsta prirode je prostorni oblik akumulacije kapitala sa svim vrstama namernih i nenamernih, ali potpuno nejednakih ishoda.“ U srži trenutne ekološke krize, nastavljaju oni, nije nikakva neizbežna oskudica. Naprotiv, ekspanzivni karakter *urbanizovane eko-modernizacije*, koju ideološke mantre održivosti drže netaknutom, kontinuirano proždiru druge prostore, stavljaju ih u podređeni položaj, posebno usled deregulacije države unete sa neoliberalizmom. Stoga, oni (ibid.) će još jednom podsetiti:

„Urbana politička ekologija smatra da je oskudica društveno proizvedena kroz dvostruki imperativ ‘akumulacije radi akumulacije’ s jedne strane, i ‘tržišne snage’ kao naturalizovanog i privilegovanog instrumenta za društvenu alokaciju i distribuciju (transformisanih) prirode, s druge strane. Političko-ekonomska konfiguracija (koja se obično naziva kapitalizam) čija je ‘održivost’ zasnovana na rastu radi rasta, nužno pogađa fizičke i društvene granice sopstvenih preduslova za postojanje, uvodeći na taj način veoma neujednačenu dinamiku kontinuirane socio-ekološke transformacije. Što je još važnije, tako proizvedena urbana društveno-fizička okruženja otelotvoruju i odražavaju nejednake odnose moći upisane u socio-ekološki metabolizam.“

U promišljanju urbanih metabolizama, UPE se drži epistemološkog trijumfalizma bliskog političkoj ekonomiji, u težnji da se kroz unitarnu logiku kapitalizma i sekvence razvoja pojasni izgradnju infrastrukturnih sistema i pretvaranje „prirodnih“, ne-ljudskih elemenata u „produktivne“ entitete. Metabolički procesi čine materijalnu (ponovnu) proizvodnju grada i usko su povezani sa pripitomljavanjem prirode za proizvodnju robe upotrebne i razmenske vrednosti. Ali, kada se govori da je metabolički grad konceptualizovan kao kiborg – delom kulturni, delom biofizički – to znači da je ovo drugo podložno valorizaciji koja donosi višak vrednosti. Akumulacija kapitala se shvata kao primarna osnovna sila za organizovanje grada, koja utiče na kulturne i društvene formacije. Strukturalistička komponenta marksističkog rasuđivanja leži u ideji da akumulacija kapitala, kao osnovni, ali višestruki generativni proces o tome kako se aku-

muliraju tokovi vrednosti, pokreće ujedno i istorijske procese formiranja urbanog prostora kao socio-prirode, a čije su strukture upravo satkane od kvazi-objekata, hibrida, kiborga i sl. Genealogija ovih procesa akumulacije kapitala, nastala delovanjem kapitalističke moći nad „prirodom“, jeste ujedno i genealogija urbanih metabolizama.

Iza kapitalističke ekomodernizacije: postkolonijalizam i svetovanje

Marginalizacija UPE ipak se pokazala neizbežnom. Bez obzira na široke analitičke ambicije za proučavanjem ekstraktivnih zona, socio-tehničkih putanja i specifičnih ekonomskih interesa u pravljenju urbanih pejzaža, mnoge od slepih mrlja prvog talasa UPE su prepoznate čak i od strane zagovornika ovog pristupa (Gandy, 2022; Heynen, 2014; Tzaninis et al., 2021; Zimmer, 2010). Drugi istraživači su uočili metodološke probleme. Na primer, Endelo i Vočsmat (Angelo, Wachsmuth, 2015) pronalaze da UPE u krajnjoj instanci ostaje striktno *urbocentrična* perspektiva zbog preteranog akcentovanja „ulazne“ strane metabolizama. Odsustvo sluha za svakodnevna metabolička iskustva je takođe jedan od problema. Početni fokus stavljen na složene infrastrukturne sisteme, rezultirao je u uskom interesovanju na ono što se „uvlači“ u urbane metabolizme. Grijem i Mekfarlan (Graham, McFarlane, 2015) stoga upućuju na nedostatak istraživanja o *socio-tehničkim* aspektima svakodnevnog života i toga kako vernakularne agensnosti stoje u oblikovanju infrastrukture – uobičajene urbane svakodnevice u kojoj akteri komuniciraju s infrastrukturom, kako s njima žive, takmiče se i kako infrastruktura utiče na njih i omogućava im osnovno preživljavanje. Fokus na delimičnim infrastrukturnim mrežama i mikrostrategijama metaboličkog preživljavanja još je snažnije istakao ove aspekte svakodnevice (Lawhon et al., 2014). Većina ovih problema je identifikovana iz perspektive postkolonijalne teorije. Naime sa UPE, koncepcija urbanih metabolizama i, još više, infrastruktura koje ih omogućavaju, imaju linearnu istorijsku putanju, jer govore o oblikovanju ovih konfiguracija striktno radi ispunjavanja *telosa* kapitala i društvene moći. Koprodukcija, hibridnost i sve suptilnosti vezane za svakodnevne metaboličke procese nestaju i utapaju se u generalnu (i generativnu) dinamiku *kapitalističke ekomodernizacije*.

Premda nije striktno povezana sa pitanjem urbanih metabolizama, postkolonijalna kritika na posredan način pospešuje promišljanje divergentnih urbanih agensnosti i trajektorija, sa posebnim upozorenjem vezanim za olako shvatanje urbanih relacija u ključu kapitala i ekstrakcije.

Teza, koju je pionirski oblikovala Dženifer Robinson (2006) u knjizi izuzetno indikativnog naslova, pokazala se kao temelj postkolonijalnih razmatranja. U *Običnim gradovima*, Robinsonova prepoznaje da su prakse *kategorizacije* gradova, koje se zdravo za gotovo uzimaju u urbanoj teoriji, kao i konvencionalna razvrstavanja gradova – kao manje ili više razvijenih – obojena normativnim tonovima, kako se isuviše često pretpostavlja da tzv. „treći svet“ kaska za urbanim tekovinama Zapada. Suptilnost ovih kategorijalnih finesa nije isprva upadljiva. Ali, kako Robinson navodi, te pristrasnosti koje otpočinju sa krutim economicističkim jezikom „razvoja“ *hijerarhizuju gradove*, crpljenjem opšteg narativa o urbanom napretku koji je povezan isključivo sa bogatim zapadnim mestima. Postkolonijalna kritika otuda podstiče temeljno odbacivanje etabliranih urbanističkih teorija, ukorenjenih u kolonijalnim i neoimperijalnim odnosima moći, stavljajući fokus na tzv. „geografije teorija“, odnosno asimetrija koje postoje u produkciji znanja (upor. Legg, McFarlane, 2008; de Oliveira, Triana, 2023; Roy, Ong, 2011; Roy, 2009a; 2011a; 2011c). Pre nego da urbanizam bude olako iščitavan kao epifenomen navodno univerzalne istorije sveprisutnog kapitalizma, sa imperativima modernizacije i napretka u zaglavlju, istoričnost iskustava poteklih kroz oblikovanje gradskih pejzaža, posebno na globalnom jugu, poziva na daleko veći teorijski senzibilitet spram varijeteta ništa manje inovativnih formi urbanizacije. To naročito zahvata ekonomizam privezan za odmeravanje *razvojnosti* (*developmentalism*), ali ništa manje, za famozni, unilateralni narativ *modernizacije*.⁵ Upravo zato, Robinsonova (2006: 170) naglašava da je osnovni zahtev postkolonijalnog urbanizma „mogućnost razmatranja svih gradova kroz slične analitičke okvire. Siromašni gradovi ne bi trebalo da se smetnu sa vidika kao manje urbani samo zato što tamo žive siromašni ljudi, ili zato što se infrastruktura urušava, ili zato što neformalni procesi određuju veliki deo političkog i ekonomskog života. I bogati gradovi ne bi trebalo da određuju šta znači biti urban, samo zato što naučnici koji tamo žive imaju resurse da istisnu analize drugih gradova.“

---

5 Robinsonova jasno upozorava da potonje dve kategorije, samo površinski, imaju analitičku funkciju; naprotiv, njihova zdravorazumska primena u jeziku urbanizacije, umeće istinski etnocentričnu diferencijaciju. „Možda zvuči paradoksalno, ali u osnovi mnogih ključnih zapadnih urbanih teorija leži figura primitivca. Identifikacija dinamike i modernosti zapadnog grada često se oslanjala na prikazivanje nekih drugih mesta i ljudi kao tradicionalnih, u najboljem slučaju kao 'seoskih', a u najgorem kao 'primitivnih'. Savremena razmatranja o gradovima neizgovoreno reprodukuju ovu ideju spoljašnjeg 'divljaštva' koja podstiče fantaziju o (zapadnoj) urbanoj modernosti. Ali, tu nije kraj. Ova percepcija podržava hijerarhijsku analizu gradova gde neki postaju izvor kreativnosti, dok se drugi smatraju nedostatnima, i dalje bivaju obeleženi kao ne-moderni i svrstani u kategoriju primitivnih“ (Robinson, 2006: 13).

Epistemologije uobičajenih gradova dakle, pospešuju uočavanje *inherentne* raznolikosti urbanih scenarija i to kroz, kako Roj navodi (Roj, 2016), odbacivanje restriktivnog sagledavanja istorijskih razlika, ali i zaobilazanje konfuzija vezanih za globalni karakter gradova i mogućih teorijskih generalizacija. Upravo Roj ukazuje da je grad ponajmanje koherentan koncept, te da se bilo kakve varijacije u morfologiji gradova i njihovim distinktivnim putanjama urbanizacije, odmeravaju kao manje ili veće odstupanje od uniformne istorije „planetarnog kapitalizma“.⁶ Za Roj, permanentna navika redukcije se ispoljava tako što se istorijski pluralan spektar urbanizama u najboljem, shvata kao uzgredna empirijska varijacija. Na taj način, ističe ona, postoji kategorijalni kontinuitet koji ponavlja evrocentrične koncepcije – osobito, *jednorodnu sliku grada* (ibid.; vid. i: Roj, 2011a; Roj, Ong, 2011; Simone, 2015). U istom duhu, Brener i Šmid (Brenner, Schmid, 2014) demonstriraju kako pokušaji uopštavanja urbane forme, koja je pogurana popularizacijom tzv. „urbanog doba“, povlače niz delikatnih metodoloških izazova. Bilo da se gradovi sagledavaju demografski, u vidu gustine i populacionih parametara ili, pak, kartografski, kao zgušnjavanje aktivnosti, infrastruktura i administracije, oni u najboljem ostaju *statistički i teorijski artefakti*, koji spajaju inače nepovezane stvarnosti. Zato, kazuju Brener i Šmid, takve konceptualne apstrakcije s namerom ocrtavanja „esencijalnih“ karakteristika gradova su nedovoljno refleksivne, jer zanemaruju da su urbane forme dinamične i promenljive. Suprotno tome, „urbano nije unapred data, samoočigledna stvarnost, okolnost ili forma – upravo zato što specifičnosti mogu biti ocrtane u teorijskim okvirima, interpretacijom glavnih karakteristika, izraza i dinamike“ (ibid.: 19).

Još značajniju zabunu uvodi analitičko razlučivanje globalizacije.⁷ Otako je ikonografija svetskih/globalnih gradova zauzela istaknuto mesto

---

6 U postkolonijalnoj teoriji će inače ovo upravljanje spram navodno univerzalnih parametara „globalne istorije“, globalizacije i modernosti, biti radikalno preispitano. Masej ovo izvrsno primećuje. „Ne samo da je pod modernošću prostor zamišljen kao podeljen na omeđena mesta, već je i sistem diferencijacije bio organizovan na poseban način. Ukratko, prostorna razlika je sazvana u vremensku sekvencu. Različita 'mesta' su tumačena kao različite faze u unilinearnom vremenskom razvoju. Sve priče o jednolinijskom napretku, modernizaciji, razvoju, stupnju načina proizvodnje [...] vrše ovu operaciju“ (Masey, 2005: 68).

7 U epistemološkom pogledu, gotovo sva stanovišta koja koriste političko-ekonomske metode, počivaju na razvoju jedinstvene i uniformne urbane metodologije koja bi omogućila što je veća moguća uopštavanja, uprkos očitim fluktuacijama teritorijalnosti, prostornih nivoa i obima. Kako svaki režim akumulacije podrazumeva osobenu strukturu socio-prostorne organizacije, kompleksnih međuodnosa, kulturnih formi i politika, ona ujedno omogućava kapitalističkom sistemu da barem neko vreme zadrži trajnost. Istorijska jedinstvenost potonjeg se krije u sposobnosti preobražaja, kakvu posebno unose postfordizam i neoliberalizam sa fleksibilnošću tržišta rada i mobilnosti proizvodnje koje se ostvaruju zahvaljujući globalnoj geografiji (vid. Petrović, 2014). Oni takođe stvaraju jednu polimorfnu situaciju: gradovi najpre bivaju direktno

u urbo-teorijskim kanonima, sameravanje globalnih spona je ostalo zarobljeno u izuzetno suženoj vizuri međunarodnog pejzaža ulaganja i razvoja, gde se brojni gradovi južno od ekvatora u najviše zaoštrenim varijantama posmatraju kao oličenje „neuspešnih“ urbanih strategija (vid. posebno: Schindler, Silver, 2019). Šablonski, oni se ne mogu uglaviti u tipične prikaze globalnog urbanizma sa prosperitetnom koncentracijom finansija i poletnim preduzetništvom. Ta „globalna norma“, kako Šepard i drugi (Sheppard et al., 2013) izvrsno ukazuju, jeste prikaz hegemonog narativa koji čak i za ogromne nedaće sa kojima se ovi obično megagradovi susreću – na prvom mestu, siromaštvom i „klimavim“ infrastrukturama, primenjuje istu onu dijagnostiku koja bi ih reformisala: urbano preduzetništvo, kao put ka ekonomskom rastu i pozicioniranju na globalnu investicionu mapu.

„Ovaj mejnstrim pristup globalnom urbanizmu uzima zdravo za gotovo da su kapitalizam i liberalna demokratija prirodne, sveprisutne norme i sposobni da prevaziđu siromaštvo, nejednakost i nepravdu koje su, kako se smatra, rasprostranjene širom globalnog juga. Širi se kroz zavodljive medijske slike, istraživanja i pedagoške prakse korporativnih, političkih i akademskih zajednica i zasićen je nejednakostima moći. Ima elitistički karakter i nastoji da u sebe asimiluje sve što joj se nađe na putu. Amero-evrocentrični istorizam je stoga obeležje mejnstrim globalnog urbanizma“ (ibid: 894–895).

Ima dosta smisla kada globalni urbanizam Dženifer Robinson (2006) naziva *regulišućom fikcijom*. Ta sintagma takođe otkriva i teorijski kurs koji treba preuzeti. Protivno političko-ekonomskom pre naglašavanju metodologije praćenja cirkulacije kapitala u globalnoj ekonomiji, koja preterano veliki akcenat stavlja isključivo na navodnu „centralnost“ urbanih prostora kao konektora (za sličnu kritiku, vid. Allen, 2016), postkolonijalni autori insistiraju da je nužno prebaciti fokus na šarolike aspekte urbanog života i zamršene metaboličke materijalnosti koji obično ostaju zanemareni u ovakvim analizama. To, naime, važi ne samo za globalni jug, već i za sever, pošto značajan deo svetskog urbanog života ostaje u senci spektakularizmom propraćenih ikoničkih projekata, spekulativnim megaprojektima, kritikom „manipulativne“ simbolike ugrađene u arhitekturu

---

ubačeni u takmičarsku arenu, a da se pritom naporedo odvijaju procesi unutrašnje fragmentacije. Globalizacija utoliko jeste ostavila osetan teorijski odjek na ove pristupe, ali nipošto nije izmenila univerzalističke ambicije u sagledavanju gradova na uniforman, razvojni način (vid. Peck, 2015). Pomalo tvrdoglav otpor koji su Storper i Skot iskazali prema dosta šarolikom pejzažu urbanih teorija (posebno, postkolonijalnim pristupima), dobra je ilustracija. Za njih dvojicu, nema mnogo mesta „novom partikularizmu“ – odnosno, sagledavanju šarolikosti urbanih formi; naprotiv, identifikovanje opštih istorijskih tokova urbanizacije ostaje primarni epistemološki imperativ, jer je razvoj gradova, na kojim god meridijanima se oni nalazili, određen kompleksnom interakcijom trgovine, ekonomskog razvoja, podele rada i specijalizacije i, posledično, pojave urbanih aglomeracija (Storper, Scott, 2016).

i, neizbežno, džentrifikacijom. Ekološka kritika kakvu nudi UPE, takođe potpada ovde. Na mesto globalnog urbanizma svetskih gradova, postkolonijalni autori zato umeću, doduše teško prevodiv, koncept *svetovanja* (*worlding*). Najprostije govoreći, svetovanje otkriva sapostojanje mnoštva različitih urbaniteta – od onih koji odgovaraju spekulativnim finansijskim transakcijama, preko onih zamišljenih kao „kopiranje“ postojećih arhitektonskih stilova i urbanističkih rešenja, sve do mundanih, perifernih, inkrementalnih oblika urbanizacije. Takvi oprečni scenariji svetovanja i *sklapanja gradova* širom planete, otelovljuju ujedno elitističke ambicije za kreiranjem atraktivnih gradskih prostora, dok neke od ovih inicijativa oslikavaju ponekad turobne pokušaje preživljavanja i aspiracije za ekonomskim prilikama (upor.: McCann, Ward, 2011; 2012; Roy, Ong, 2011; Simone, 2019a).

Akumulacionistička ekomodernizacija je dakle problematična sa strane preuzimanja narativa o opštem, linearnom razvoju. Nalik brojnim sličnim političko-ekonomskim pristupima, perspektiva UPE razume isključivo uske segmente relacija, gde su urbane forme poimane isključivo kao međusobno konkurentna okruženja – govoreći savremenijim teorijskim jezikom, svetski gradovi. Na taj način, dolazi se u samoobnovljivu replikaciju zapadnih modela gradova. Iz ovih razloga, kako neki autori navode, UPE je potrebno „provincijalizovati“ (npr. Chiu, 2020; Lawhon et al., 2014), jer ona u ključu ekonomskog determinizma opisuje samo iskustva globalnog severa, bez uključivanja relacionih osobnosti metaboličkih procesa. Međutim, posredi nije samo revitalizacija svakodnevnih mikro-metaboličkih politika koje pokazuju da je teza o neoliberalnom, globalizovanom klimatskom urbanizmu po sebi klimava (upor. Robin, Broto, 2021). Daleko delikatniji problem jeste istorijska agensnost biofizičkog sveta. Kroz perspektivu UPE, urbani metabolizmi su i *mehanizmi ontološke diferencijacije*. Prefinjena razlika između *istorijskih* i *biohemijskih agenasa* koja se ovde umeće, ipak, ne zahvata isključivo selektivnost koja primerice nastaje time što postoji profitiranje kroz crpljenje resursa. Ona govori da biofizički svet biva otuđen od bilo kakvih kapaciteta delanja. Upravo to je sporno sa aspekta skorih diskusija o antropocenu i ontološkog akcentovanja performativnosti ne-ljudskih aktera.

Planeta, istorija i agensnost

U promatranju urbanih metabolizama, za teoretičare UPE je neophodno bespogovorno prihvatiti tezu da je dejstvenost po sebi asimetrična. Bez obzira na to što svojstva ne-ljudskih elemenata poseduju relativnu autonomiju, nezavisno od ljudskih kategorijalnih aparata, metabolizacija

se odnosi na istoriju „socijalizacije“ prirode, odnosno njeno ubacivanje u proizvodne odnose i ideološko preoblačenje koje ih tumači kao „resurse“. U relativno skoroj raspravi o različitim, konkurentnim shvatanjima antropocena, Ernstson i Svindždau (Ernstson, Swyngedeouw, 2018) će poprilično tvrdoglavo tvrditi da različite savremene ontologije, koje koncipiraju da materija poseduje agensnost izvan ljudske interferencije, depolitizuju stvari, osiguravajući da kapitalistička civilizacija kakvu poznamo neprekidno traje (upor. Barry, Maslin 2016; Malm, Hornborg 2014). Štaviše, upravo zato što se na ovaj način ne govori o „istinskim“ oblicima agensnosti, odnosno ključnim akterima kapitalizma, upravo se ne-ljudski svet žrtvuje, a opstanak prvima osigurava kroz „imunološku biopolitičku fantaziju“. Rečju, urbana politička ekologija umeće razumevanje ove metabolike kroz termine dinamičke asimetrije. Infrastrukture potekle kroz ovu „urbanizaciju prirode“ i kontingentne relacije ostvarene na liniji gradovi-biofizički svet, u najmanju ruku nastaju kao platforme na kojima se ukrštaju dinamika moći, materijalne realnosti i društveno delovanje. Ernstson i Svindždau, pritom ovaj urbani otisak vide kao „inherentno sociomaterijalni i hibridni oblik metabolizma, pri čemu su društvene kategorije kao što su kapital, novac, norme, pol i rasa blisko međusobno povezane sa materijalnim sklopovima u izgrađenom okruženju, urbanim zelenim prostorima, ili tokovima vode, hrane, energije i drugih ne-ljudskih materija“ (Ernstson, Swyngedeouw, 2018: 4). Ovaj metabolički pogled na gradove sugeriše da se urbana područja neprestano rekonfigurišu, ali da selektivno preplitanje ljudi i ne-ljudi, osvetljava daleko suptilniju borbu za moć i društvene tenzije, koje se često manifestuju u *urbocentričnoj i monopolističkoj urbanizaciji prirode*. Kao nuspojava održavanja urbane logistike, javlja se neobična fuzija, koja ipak ostavlja primarno ne-ljudske entitete kao podređene u ovim urbanim procesima. Svindždau (Swyngedeouw, 2006: 115) to objašnjava na sledeći način:

„Procesi socio-ekoloških promena i rekonfiguracija aranžmana metaboličke cirkulacije, stoga, nikada nisu socijalno ili ekološki neutralni. Ovo rezultira u uslovima pod kojim određene putanje socio-ekoloških promena potkopavaju stabilnost ljudi i ne-ljudi (i lokalnih ekologija čiji su deo) na nekim mestima, dok bi njihova 'održivost' na drugim mestima mogla biti poboljšana (...) To je ta veza moći i društvenih aktera koji raspoređuju ili mobilišu ove odnose moći koji na kraju odlučuju ko će imati pristup ili kontrolu nad, i ko će biti isključen iz pristupa ili kontrole nad resursima ili drugim komponentama životne sredine.“

Ali, pitanje koje postavlja jedan od najistaknutijih autora u raspravama o antropocenu, Dipeš Čakrabarti (*Dipesh Chakrabarty*), deluje sasvim smisljeno. Naime, „[z]ašto priča o kapitalizmu – i samim tim njegova kritika

– ne bi bili dovoljni kao okvir za ispitivanje istorije klimatskih promena i razumevanje njihovih posledica?“ (Chakrabarty, 2021: 40). Konceptualno gledano, nevolja sa održavanjem asimetrije između ljudske i ne-ljudske istorije, koliko god bila dinamična, jeste u tome što samo jedna strana ima agensnost, a druga pridobija istoričnost tek pošto se ubaci u kapitalistički metabolizam. U njegovim opsežnim pokušajima teorijske konvergenije vremenskih tokova društvene i prirodne istorije koji se obično posmatraju odvojeno (Chakrabarty, 2009; 2014; 2015; 2016; 2017a; 2017b; 2017c; 2019; 2021), Čakrabarti uverljivo podvlači da uobičajena separacija ova dva istorijska toka ne uzima u obzir mnogo širi nivo „duboke istorije“ – povezan sa *istorijom života na planeti*. Naime, mnogi termini koji se obično koriste u društvenoj teoriji, kao što su imperije, globalizacija, kapitalizam, socijalizam, prosvetiteljstvo, civilizacija itd., kao glavne agense izdvajaju ljudske *proizvodne* aktivnosti. Na taj način, sa vidika se gube različiti vidovi hibridizacije i povezivanja, ali ponajpre, presudna uloga drugih formi života za humanu vitalnost. Zato Čakrabarti (Chakrabarty, 2021: 40) će ukazati sledeće:

„Čini se tačnim da je kriza klimatskih promena nužna zbog modela društva visoke energetske potrošnje koje je stvorila i promovisala kapitalistička industrializacija, ali trenutna kriza je otkrila određene druge uslove za postojanje života u ljudskom obliku koji nemaju intrinzičnu vezu sa logikom kapitalističkih, nacionalističkih ili socijalističkih identiteta. Oni su pre povezani sa istorijom života na ovoj planeti, načinom na koji se različiti oblici života međusobno povezuju, i načinom na koji masovno izumiranje jedne vrste može predstavljati opasnost za drugu.“

Kapitalizam predstavlja samo deo mozaika: paradoksalno, deistorizacija ne-ljudi animira iznova dihotomiju koja se želi prevazići neologizmom socioprirode. Kada god da se locira začetak antropocena, reč je isključivo o promeni i divergentnim trajektorijama metaboličkih interakcija i cirkulacija. Nesumnjivo, implikacije *Velikog ubrzanja* (upor. Asher, Wainright 2018; Steffen et al., 2015; Zalasiewicz et al, 2015) su očite, posebno kada se urbanizacija ubaci u celokupnu računicu, odnosno kada se antropocen uže počne sagledavati kao urbicen. Enormni porast globalne populacije i produživanje prosečnog očekivanog životnog veka nakon Drugog svet-skog rata, jeste kolevka sadašnjih katastrofalnih događaja, uključujući široko rasprostranjenu seču šuma, dezertifikaciju, alarmantno nagomilavanje industrijskog otpada i ubranu stopu izumiranja drugih vrsta. Ova dramatična transformacija se uglavnom može pripisati ekstenzivnoj upotrebi fosilnih goriva, koja su olakšala proizvodnju sintetičkih đubriva, pesticida i sistema za navodnjavanje, naporedo sa pokretanjem petrohemijske industrije za farmaceutske proizvode. Čakrabarti, međutim, upozorava da ove

transformacije nisu nastupile naglo, niti da su nužno rezultatna kapitalizma; radije, Veliko ubrzanje, koje je sada u srcu savremenih klimatskih promena, označilo je paradigmatnu promenu u mreži međupovezanosti koja je pre svega začeta nečime što se naziva *posleratni humanizam* – proširivanjem prava i blagostanja za što je veći broj ljudi moguće. Ova zamršena interakcija između ljudskih aktivnosti i tehnologije napredovala je na račun brojnih drugih vrsta i sada predstavlja značajnu pretnju guranju zemaljskih sistema u novu, neizvesnu fazu. Međutim, to ne znači da je planeta tek odskora, sa začetkom modernosti, počela da figurira u istorijskim procesima. Upravo kada Čakrabarti govori o *drugosti planete*, on na umu ima relativno samoodržavanje koje funkcioniše na gigantskim prostornim i vremenskim zahvatima. Iako teško da se obraća jezikom novih ontoloških pokreta koji su primarna meta za Ernstsona i Svindždaua, koji vide imanentnu kompleksnost ulančanih formacija objekata izvan ljudskog iskustva (vid. Harman, 2011; 2016; Morton, 2013; 2016; 2018), već više terminologijom nauka o Zemljinom sistemu (*Earth system sciences*), drugost planete ukazuje mahom na biotičke procese enormnih razmera koji se odvijaju bez ikakvih uvida ljudi, a koji opet imaju suštinsku važnost u konstituisanju ljudskog života (Chakrabarty, 2018; 2021; vid. i: Arenes et al., 2018; 2020; Latour 2017; Latour, Lenton 2019; Lenton et al., 2020).

Metaboličke transakcije nipošto nisu jednosmerne – što se posebno odnosi na gradove. Urbani metabolizmi, štaviše, imaju višestruke temporalnosti, određene raznorodnim faznim tranzicijama materijala (Ingold, Simonetti, 2021; Simonetti, 2017; Simonetti, Ingold, 2018). Duga povest umetanja gradova u planetarnu morfološku dinamiku, kako Klark i Šeršinski (Clark & Szerszynski, 2021) navode, jeste transformativna promena *inherentnog potencijala planete*. Umesto da posmatramo fuziju magmatičkih i sedimentnih intervencija u urbanim čvorištima kao skoriji fenomen ljudske istorije, relativno kompaktna svojstva građevina, puteva i infrastruktura jesu rezultanta pohranjivanja i sedimentacije geoloških materijala. Zalašević i ostali (Zalasiewicz et al, 2017) navode da se realnost gradova, pak, nalazi negde na sredokraći između duboke prošlosti *teraformacije* i „plitkih“ metaboličkih interakcija, smeštenih u geološkoj sadašnjosti. To, međutim, ne označava niti da je urbani metabolizam simplifikovan mehanizam, niti da su prilivi materije i energije u grad i otpadnih tokova koji iz njega izlaze, razvezani od duboke istorije planete: milenijuma sedimentacije različitih geoloških, hidroloških i atmosferskih materijala, ali i razvoja drugih formi života. Iza ove organske metafore, urbani metabolizmi počivaju na nizovima organskih transakcija, gde upravo rabljenje energije od biotičkih i abiotičkih entiteta fundira ljudske delatnosti – izazivajući čak i genetske i fizičke promene kod samih ljudi (upor. Chakrabarty, 2021; Thrift, 2021). Ono što je ovde složeno, jeste niz delikatnih „prevođenja“ sirovih materijala u aktivne činioce urbanog života.

Proces prevođenja i posredovanja između metaboličkih mreža koje dovode i distribuiraju vitalne elemente kao što su voda, energija, kanalizacija i snabdevanje hranom, pre svega je zamršen sa ontološke strane, a potom i sa one sociotehničke. Kako Aš Amin (*Ash Amin*) i Najdžel Trift (*Nigel Thrift*) ukazuju, gradovi nisu izraz puke ljudske dominacije; oni su ujedno i izazov za uobičajene termine moći, vlasti i kontrole. „Mnogi autori, pišući o ekonomskom razvoju i rastu jednostavno pretpostavljaju da je širenje sveta pod ljudskom dominacijom činjenica života“ (Amin, Thrift, 2016: 71). Kao složene amalgamacije, gradovi i njihovi metabolizmi ipak nikada nisu uniformne ili kompaktne tvorevine, već radije vidovi krhkih povezivanja kroz infrastrukture koje treba održavati i kojima je neophodno pažljivo rukovoditi, ponajpre u sociotehničkom smislu. Gradske infrastrukture kroz koje se obavljaju rutinske metaboličke cirkulacije, jesu selektivne, ali se u lateralnim kretnjama između lokacija, mora koristiti jednako ugrađena ili veštačka inteligencija, zajedno sa ljudskom, da bi uopšte ovi biotički i abiotički elementi mogli da obezbede urbani život. Ma koliko ove operacije hranile naše uobičajeno stereotipno gledanje na uzvišenost ljudi iznad ovih stvari, u takvom spletu tehnologije i ne-ljudskih aktanata se zamućuje jasna granica gde prestaje ne-ljudski objekat, a gde nastaje ljudski subjekt: infrastrukture su *ontološki konstitutivne*, jer bez njih ne bi ni bilo kolektivnog života. Zato Amin i Trift podvlače da su gradovi nesumnjivo deo trenutnih planetarnih problema, „i objekat i subjekt“ iz razloga „što koncentrišu prostor i vreme putem kompleksnih procesnih spregnutosti koje su postale moguće kroz infrastrukturu (...).“ Ali, daleko više od toga, postoji „i dalje zanemarena empirijska tačka: gradovi su uvek i svuda orkestrirani ljudskim i ne-ljudskim sredstvima. Oni su niz čvorišta koji se oslanjaju na različite vrste uštivanja u kojima je infrastruktura vitalna nit“ (ibid.: 72).

Sastavljanje gradova: asemblaži

Rasprava od maločas je po mnogo čemu indikativna, jer je nastala u ključu teorije asemblaža. Sa ambicijama da se urbana dinamika počne poimati dalje od čisto performativnih funkcija globalizovanih političko-ekonomskih procesa i sa poprilično istaknutim afinitetima prema razgrađivanju evrocentrične koncepcije gradova, teorija asemblaža u središte postavlja istinski inovativnu *ontološku elaboraciju* gradova kao „kombinatoričke ekologije“.⁸ Teorija asemblaža će stoga rabiti sličan epistemološki

---

8 Nije zgoreg napomenuti kapitalnu razliku koju distinktivni ontološki jezik asemblaža donosi u odnosu na političko-ekonomski pristup. Debata pokrenuta člankom Brenera

princip *nesvodivosti* koji se pronalazi unutar postkolonijalizma. Razlika pak, jeste u tome što će se teorija asemblaža pomeriti korak dalje od pitanja urbane reprezentacije i isticanja urbanih lokalizama ka suštinski metaboličkim momentima materijalnih i infrastrukturnih postanja koje kombinuju socijalne, biološke i tehničke kategorije – bez bilo kakve nužne usklađenosti. U inicijalnim tekstovima, koji su postavljali osnovne konture ovog pristupa, Aš Amin (2002; 2004) je upozoravao da se moramo suzdržati od „automatskog obećanja“ teritorijalne ili sistemske integrisanosti: gradovi su kontingentni i isprepletani lokusi raznolikih formi života kako su sastavljeni od različitih komponenti koje su u stalnoj interakciji. Slično će ukazati i Dauvi i Ristić (Dovey, Ristic, 2015), govoreći da su relacije i povezanost između brojnih entiteta u gradovima – ljudi, građevina, infrastruktura, ali i drugih ne-ljudskih vrsta, često adaptibilne i provizorne. Otuda, gradovi se ne mogu lagodno smestiti u koncepcije unapred integrisanog i hijerarhizovanog urbanog sistema, jer su morfofenetski procesi koji stoje u pozadini socio-prostornih asemblaža teritorija, istinski dinamični i zavisni od rada mnogobrojnih umreženih entiteta (vid. i: Farías, 2017). Rečju, to asemblažima poput gradova pruža „kompleksnu adaptibilnost“, kako je Dauvi (Dovey, 2010) naziva, jer ukazuje na manir povezanosti i interakcija među entitetima – bez unapred uređene hijerarhije ili rigidno definisanih granica.⁹

---

i dr. (Brenner et al. 2011) jeste valjana ilustracija (vid. Swanton, 2011). Ukratko, Brenner i dr. prebacuju da recentni uspon teorije asemblaža, uprkos nekolicini uistinu metodološki inovativnih momenata, moguće primenjivih u izučavanju sastavljanja kapitalističkih metabolizama, suštinski guši kritički pristup urbanizmu. Razlog tome jeste što poimanje asemblaža, tvrde Brenner i dr., odbija da sagleda savremenu urbanizaciju u vidu hijerarhizovanih društvenih odnosa i, još gore, što tradicionalni koncept društvene strukture prvenstveno ustupa mesto bespotrebno fluidnoj ontologiji koja je prvenstveno deskriptivna, a ne eksplikativna. Zbilja zavidna količina opaski na ovaj tekst je prvenstveno istakla ontološku distinktivnost asemblaža (npr. Acuto, 2011), mogućnosti opisa svakodnevnog života (Rankin, 2011), upotrebe koncepta moći bez prebrzih generalizacija (Dovey, 2011) ili odnosa materijalnosti i nejednakosti (Simone, 2011). Za jednog od ključnih protagonista u ovoj debati, Kolina Mekfarlana, navodna impotentnost teorije asemblaža da bude „kritična“ je umnogome pogrešna. Kako ističe (McFarlane, 2011a), kritička imaginacija pokrenuta asemblažima – jednako u epistemološkom i ontološkom smislu – daleko istančanije prikazuje kako materijalnost gradova aktivno oblikuje urbani život i nejednakosti, jer upravo naglasak na praksama i procesima, osvetljen uz pomoć etnografije, pokazuje daleko veću dozu suptilnosti. Ali, ključna pretpostavka jeste ta da se političko-ekonomski pristup pokazuje ujedno problematičnim, gledano iz perspektive prostornih nivoa (vid. Marston et al., 2005), ali i pitanja koje je Farías pokrenuo u ovoj debati: „da li mi izučavamo gradove kao instancu nečeg drugog, u ovom slučaju, kapitalizma, ili pažnju posvećujemo gradu i urbanizmu kao pozitivnom, aktuelnom i samosvojnom procesu“ (Farías, 2011: 368).

9 Umesto da se šaroliki oblici urbanizacije brže-bolje vide kao izrazi servilnosti spram zahteva kapitala, i teoretičari asemblaža i postkolonijalni teoretičari radije govore o

No, šta konkretno znači ovaj polisemičan termin *asemblaža*, posebno kada se primenjuje na proučavanje gradova? Ako su u postkolonijalnoj teoriji raznolika svojstva gradova nesvodiva na opšti model održavan kroz neupitnost okcidentalnih urbanih standarda, tada teorija *asemblaža* takođe odbija da gradove shvati u vidu fiksiranih struktura i hijerarhija, jednako ontoloških i društvenih (upor. Kamalipour, Peimani, 2017; Müller, 2015). U takvoj vizuri, gradovi postaju tek uslovno kompaktni, jer su izloženi procesima integracije i fragmentacije, pa tek tada postoji postepena stabilizacija odnosa među entitetima. Rečju, pod sastavljanjem se zahvataju brojna ukrštanja koja ne potpadaju pod isključivo društvene ili ekonomske procese, nego i *biološke* i *tehničke*. U tom pogledu, Anderson i Mekfarlan (Anderson, McFarlane, 2011: 124) u vrlo grubim crtama podsećaju da uprkos šarolikom spektru mogućih značenja, sam termin *asemblaža* se „često koristi za isticanje nastajanja, mnogostrukosti i neodređenosti, kao i da se privezuje za šire redefinisane društvene

---

kompozitnom urbanizmu, locirajući uistinu komplikovane prakse i rastegljive geografije koji stoje u osnovi urbanih politika – kroz prenos znanja, imitiranje, ugledanje i sl. Rasprave o sastavljanju urbanih politika (McCann et al, 2013), istovrsno podsećaju na uobičajeni karakter planiranja i urbanih politika – svezanih za svakodnevene, rutinske procese. Ipak, upravo to odražava daleko veću zamršenost postupaka koji prethode stvaranju relativno kohezivnih i jasno formulisanih urbanih rešenja – poput istraživanja, tehnika merenja, upotrebe brojnih instrumenata i indikatora, a potom i često nepredvidljivih ishoda participacije i političkog predstavljanja. Rečju, međusobno povezana i kompozitna priroda gradova i politika, osvetljava bezbrojne društvene prakse koje spajaju različite elemente našeg okruženja u kohezivne i stabilne entitete, ali krajnje nelinearno i sa neizvesnim ishodom. Gradovi se mogu tumačiti kao složeni mozaici materijala, uvida, kako lokalnih tako i udaljenih uticaja, i istorijskih i savremenih elemenata, njegovim stanovnicima, spoljnim uticajima i dinamičnom interakcijom moći između ovih različitih zainteresovanih strana. Stoga su i mnoge od tih politika su naprosto „mobilne“ – one su globalno raspršene, replikabilne i služe kao modeli koji se imitiraju i potom „prevode“ u lokalne okvire – kao što je na primer to slučaj bio sa internacionalizacijom modernističke arhitekture (upor. Robinson, 2006; 2011). Često opterećeni potrebom za brzim, isplativim i uspešnim ishodima, akteri pretražuju globalni pejzaž u potrazi za prethodno sprovedenim modelima politike koji se smatraju „optimalnim“. Ove višestruke interakcije pozicioniraju gradove u tesno povezanu matricu odnosa. Unutar ove međusobno povezane mreže, politike se mobilisu i „transplantuju“ iz jednog regiona u drugi, prolazeći kroz transformaciju tokom ovih transfera. „Jedan od ključnih ishoda sve veće fokusiranosti na kretanje i adaptaciju politika jeste potreba da razmotrimo kako istraživači mogu efikasno saradivati sa ‘agensima transfera’ i drugim akterima koji stvaraju, distribuiraju, posreduju, prilagođavaju i primenjuju politike u svojim dnevnim aktivnostima. Specifična globalna skupina istaknutih arhitekata, konsultanata i renomiranih urbanista, zajedno s mnogim političkim aktivistima, učestvuje u urbanom razvoju i povezanim politikama u mnogim globalnim gradovima. Prateći njihovo kretanje, kao i evoluciju njihovih ideja, projekata i argumenata, postajemo svesni složenosti i različitih aspekata koji čine stvaranje urbanističke politike na svakom pojedinom mestu“ (McCann, Ward, 2012: 46).

prostornosti u okvirima sastavljanja raznovrsnih elemenata u neki oblik provizorne društveno-prostorne formacije. Preciznije govoreći, asemblaži su sastavljeni od heterogenih elemenata koji mogu biti ljudski i ne-ljudski, organski i neorganski, tehnički i prirodni. (...) U ovoj upotrebi, korišćenje termina asambladž nam omogućava da ostanemo namerno otvoreni u pogledu oblika jedinstva, njegove trajnosti, ali i vrste odnosa uključenih ljudskih i ne-ljudskih elemenata.“

Osim ontoloških refleksija, ova perspektiva duboko je svezana sa predstavom gradova upravo u maniru gde je uz društvenu moć, autoritet i upravljanja, neophodno razlučiti fundamentalno *metaboličke procese* koji se odvijaju u gradovima, posebno infrastrukture, građenu sredinu i sociotehničke mreže koje učestvuju u održavanju opšte urbane vitalnosti. Karakterističan jezik asemblaža, uz pomalo ekscentričnu preokupaciju „hibridnim“ spajanjem ljudi i ne-ljudi, kao i proizvodima ovih ontoloških „mešavina“ poput tehnologija, ovaploćuje interesovanje da se namesto relativno fiksiranog i strukturnog miljea ili konteksta društvenih procesa, težište premesti na spletove najrazličitijih agenasa. Bilo da su oni ljudski ili ne-ljudski, ponajpre je neophodno prepoznati njihove kapacitete da podstaknu ili oblikuju urbane pejzaže, ali ništa manje, (fizički) *eklektične* kapacitete interakcija između entiteta (Anderson, McFarlane, 2011; Dovey, 2010; Farias, 2009; 2011; Farias, Blok, 2016a; McFarlane, Anderson, 2011). U ovoj perspektivi, tehnološki napredak, materijali i različiti ne-ljudski entiteti su prepoznati kao *opipljivi*, relativno *autonomni* agensi koji oblikuju urbanu egzistenciju, što prevazilazi samoreferentno (i prilično isprazno) ukazivanje na dominantnu dinamiku globalnog kapitalizma. Amin i Thrift stoga navode da grad „ne može biti sveden na određene tipove ljudskih ili društvenih atributa, pošto su u gradovima, objekti, tehnologije i infrastrukture *protetika koja omogućava subjektima da misle, delaju i osećaju*“ (Amin, Thrift, 2016: 23, kurziv dodat).

Neuobičajeno istaknuto mesto ne-ljudskih entiteta u urbanim formacijama, na više načina ukazuje na ontološku potencijalnost potonjih, kao kompleksnih komponenti u organizaciji i distribuciji urbanog života, ali i kao osnovnu podršku urbanog metabolizma. Iako se nipošto ne sme zaboraviti da su gradovi ponajpre veštačke tvorevine, čitav mozaik aktera i praksi, duboko je umetnut u dinamičnu *performativnost objekata*. Trenutna „mešavina“ potiče od odnosa uspostavljenih između objekata, tela, poredaka i prostora, te je i sam urbani habitat ponajpre zamišljen kao krhki poredak odnošenja među ovako heterogenim entitetima. Najmanje je tri načina na koji se ove, mahom sociotehničke konfiguracije objekata, mogu čitati. Najpre, one konfiguriraju svakodnevnu orijentaciju u ovako složenim prostornim konstelacijama kakve su gradovi. Potom, gradovi ostavljaju kapitalni otisak na ljudske identitete

koji su pod stalnim uticajima različitih senzacija. Ništa manje važnim se čini metabolički sistem snabdevanja. Osvrnimo se ukratko na prva dva, pre nego što se vratimo na treći momenat.

Prva dva momenta deluju teško razdvojiva. Najpre, gradovi kao kontinuirane infrastrukture omogućavaju bazične ljudske akcije. Ovo se, pritom, ne odnosi samo na kontinuitete obezbeđene građenom sredinom i materijalnošću arhitekture. Kroz infrastrukture, znakove, raspored materijalnosti i specifične lokacije, raspoređuju se ključni parametri života. Tokom vožnje, mi smo upućeni na niz „alatki“ kao što su saobraćajni znaci, oznake na putu, pešački prelazi, stubovi i merači brzine. Slično je i sa raspoređivanjem tela u određenim pravcima. Amin i Trift podsećaju na značaj banalnih znakova za ulaz i izlaz, guranje i povlačenje, natpisi na vratima, sedištima, javnim toaletima, kasama, prevlačenje kreditnih kartica. Osim toga, tu su i mašine koje stalno mere same parametre gradskih aktivnosti – razni kompjuteri, merači zagađenja, atmosferomeri. Objekti se u tom pogledu najpre prikazuju kroz distributivnu, a često i političku, ekonomsku i kulturnu funkciju, a čija materijalna i semiotička svojstva u ponekad suštinskom smislu, omogućavaju, mobilizuju i usmeravaju sklopove humanih praksi. Očito je i da urbane infrastrukture igraju ključnu ulogu u oblikovanju proživljenih iskustava i senzornih percepcija. Amin i Trift kontinuirano diskutuju o tome kako mnoštvo senzacija koje se doživljavaju u gradu – njegovi zvuci, temperature i taktilni povratni signali – bivaju neumitno stopljeni sa funkcionisanjem infrastrukture (ibid; Amin, Thrift, 2002). Gradovi su zato *osetilni (sentient)*: akumulacijom gomile podataka, veštačkom inteligencijom i komunikacionim tehnologijama, oni se ne odnose na instinkte kao nešto što je ugrađeno u ljudsko telo, nego upravo spoljašnje nadražaje kojima se telo unekoliko podređuje, ali i spram kojih se artikuliše. Trift to oslovljava teško prevodivim neologizmom *izvaninstinkta (outstinct)* (Thrift, 2014). Međutim, infrastrukture imaju još jednu očito bazičnu funkciju – omogućavanje metaboličke cirkulacije.

Mašinski grad: metabolizmi između infra-bivanja i infra-pravljenja

Iz perspektive asemblaža, a posebno na temeljima diskusije pokrenute od strane Amina i Trifta u knjizi *Videti kao grad* (Amin, Thrift, 2016), kompleks ovih infrastrukturnih spona odiše brojnim socijalnim, ontološkim i političkim momentima. Osim toga što se infrastrukture javljaju kao izvanljudske konfiguracije objekata koji omogućavaju i usmeravaju sklopove svakodnevnih praksi, metabolički momenat pridodaje dodatnu dozu

kompleksnosti. Naime, čitava ova konceptualizacija se može umetnuti na kontinuum, koristeći pojmove koje Amin (2014) doduše uzgredno spominje. Najpre, sve tri varijacije infrastruktura u određenom smislu omogućavaju *infra-bivanje (infra-being)*: kroz interakcije sa infrastrukturama, prakse postaju strukturisane, a ljudska bića u sasvim bazičnom smislu kroz ove konfiguracije urbanih objekata stižu ono što se tradicionalno naziva subjektivnost. Drugi pol ovog kontinuuma je donekle zamršeniji. *Infra-pravljenja (infra-making)* takođe oslikavaju potencijale infrastruktura da naprave socijalnu, biološku i tehnološku kompoziciju grada. Naporedo, *infra-pravljenja* se odnose na sam način kako su infrastrukture *ustrojene* – od načina njihovog svakodnevnog funkcionisanja, sve do socioekoloških implikacija koje ostavljaju. Dva momenta su ovde značajna: kako se briše razlika između veštačkog i prirodnog, ljudskog i izvanljudskog, ali i kako se kroz prostor-vreme infrastruktura obavljaju metaboličke cirkulacije za koje se pokazuje da su ujedno protočne, ali i selektivne. Oba momenta su, pak, vezana za koncepciju mašinskog grada.

Inicijalno predstavljen pre nešto više od 20 godina u prvoj zajedničkoj studiji Amina i Trifta pod nazivom *Grad: ponovno zamišljanje urbanog* (Amin, Thrift, 2002), mašinski grad približava razumevanje urbanih metabolizama kroz hibridnu infrastrukturnu orkestraciju. Kako je ova studija na neki način kamen temeljac teorije asemblaža u urbanim studijama, mašinski grad je ocrtan u suštinski transhumanoj vizuri. No, postoji još par bitnih momenata sa ovom zamisli. Amin i Trift najpre upozoravaju da je mašinski grad ponajmanje metafora gigantskog mehanizma u koji se nešto ubaci, a potom izbací. Isto tako, oni na umu nemaju isključivo viziju tehnološki sofisticiranih sistema kakvi se mahom sreću u gradovima Zapada. Ideja mašinskog grada je čisto tehnička i govori o posve primordijalnoj mreži objekata i alata koji oblikuju urbane metabolizme. „Ljudi su oduvek bili definisani svojom upotrebom alata: oni [ljudi] su oblikovani tehnikom od samog začetaka kao vrsta. Alate i mašine je stoga najbolje smatrati dodatnim organima koji rastu kroz postojanje, a ne kao nešto što je izvan kompasa ljudskog tela“ (ibid.: 78). Mašinski grad otuda predstavlja ideju da su objekti zaduženi za protok drugih objekata – konkretno, svega što cirkuliše kroz urbane metabolizme. Istovremeno, mašinski grad te protoke instituiše kroz ritmove i cirkulacije tela i objekata, kao i kroz upliv i regulaciju neorganskog života. Najvažnijim se čini to što ovakva tehnička zamisao mašinskog grada dovodi u pitanje striktnu razliku između subjekta smeštenog u organizam i objekata koji kruže u okruženju (upor. Ingold, 2000; 2007; 2015).

Značajnijim, pak, deluje to što kao sklop bio-socio-tehničkih performansi, mašinski grad na doista čudnovat način postaje formacija sa rela-

tivno *autogenim svojstvima*, ali čija konfiguracija suštinski mora biti održavana iznova. Zagovarajući koncepciju mašinskog grada, Amin i Trift, aludiraju na emergentne, odnosno, razvojne skupove infrastrukture koji, iako imaju relativno autonoman karakter ove mehanosfere, ukazuju na suštinski značaj prenosa. Naime, reč je o tome da skup sistema ili mreža jesu u *stalnom razvoju*: mnogi od njih su automatizovani, čak i pospešeni radom veštačke inteligencije, pa samim time i trajniji od samih korisnika. Zato Amin i Trift, govoreći uopšte o ovom mašinskom, relativno autogenom karakteru brojnih urbanih sistema, ukazuju na svojevrsni inženjering izvesnosti. To ujedno znači da se urbane sudbine i predeli tesno uvezuju u dosta krhke mreže koje obezbeđuju bazične uslove za održanje svih parametara gradskog života. Te mreže su opet, hibridne po karakteru. U održavanju grada, kroz recimo grejanje, vodosnabdevanje ili odlaganje otpada, učestvuju skupa cevi, termometri, stručnjaci, toplane, pumpe, kamioni, merači, političari, mašine i sl. Infrastrukturne relacije jesu u stalnom povoju, ali se moraju *očuvati* i iznova održavati. Najvažnije jeste to da u ovako širokom prostornom i vremenskom zahvatu infrastruktura, gotovo da nema jasne hijerarhije. Radije, reč je o *heterarhijama*, gde se politika održavanja infrastruktura održava između lokacija kakve su postrojenja za preradu vode, dispečerski centri javnog prevoza ili opštinske kancelarije (Amin, Thrift, 2002; 2016; Thrift, 2014). Amin i Trift (Amin, Thrift, 2002: 81–82) će zato kazati da

„gradovi postoje kao sredstva kretanja, kao sredstva za inženjering susreta kroz prikupljanje, transport i upoređivanje. Na taj način, oni proizvode složen obrazac tragova, niz intenziteta koji prethode neprekidnom radu na otkrivanju grada, iz minuta u minut, sata u sat, dana u dan i tako dalje. Ove sile se razlikuju na četiri načina: po onome što nose, po tome kako nose, po svom rastezanju u prostoru i svojoj cikličnosti. Iz toga sledi da su ove sile istovremeno lokalne i raspoređene, prirodne i veštačke, objektivne i konstruisane, materijalne i semiotičke. Zauzvrat, sledi zaključak da od najranijih vremena, grad nikada nije mogao biti definisan konačnim granicama, pošto se veliki deo namene grada sastoji od tragova koji se prelivaju preko njegove granice, naravno...“

Prostor-vreme cirkulacije, međutim, unosi kompleksnost i neizvesnost metaboličkim infrastrukturama: ne samo da je potrebno da čitava mreža agenasa bude stabilizovana, nego je i potrebno održavanje, popravljanje i prepravljanje čvorišta mreža – rečju, ponovno sastavljanje iznova i iznova. Naime, infra-pravljenje se manifestuje kroz povezivanje prostora i vremena, koje leži u osnovi orkestracije urbanog života: socio-tehničke konfiguracije infrastruktura koje povezuju različite geografske dimenzije, kako Amin i Trift to ističu, *lateralnim kretanjem između lokacija*, u biti

kombinuju različite kategorije, poput bioloških, tehničkih, društvenih i ekonomskih. Ali, zamisao infra-postanja implicirana idejom mašinskog grada, otkriva znatno dublje suptilnosti vezane za dinamiku infrastrukture. Dok one postaju „egzoskelet“ urbanih metabolizama tako što kroz mehano-sferične interakcije postavljaju gradove u razlivene mreže kroz koje cirkulišu bazični elementi za održavanje života, poput vode, energije, ali i komunikacija i mobilnosti, infrastrukture su i suštinski *selektivne* u ovom protoku. To na kraju znači da se jednako kod infra-pravljenja i infra-bivanja najvažnijim čini to kako pomiriti *duboku pristrasnost* infrastruktura sa idejom relativno otvorenog protoka i cirkulacije. Drugim rečima, problematika infrastruktura jeste *prostor-vreme metaboličke cirkulacije*. Infrastrukture su dakako selektivne i, kao što ćemo kasnije raspraviti kroz knjigu, kooptiraju sa društvenim nejednakostima u smislu nedostupnosti ili nepristupačnosti. Uostalom, to je nešto na šta takođe postkolonijalni autori neprekidno ukazuju, ilustrujući kako kompozitni urbanizmi sa svojim pristrasnostima ostavljaju brojne neformalne ostatke. Do određene mere, selektivnost otvara i proširuje problem urbanih metabolizama: u srži, taj izazov je *ekopolitički* i zahteva razumevanje „razlivanja“ metaboličkih procesa smeštenih u gradovima.

Metabolički urbanizmi: infrastrukture između selektivnosti i protoka

Ontologije infrastruktura otkrivaju slojeve neizvesnosti, isključivosti, ali i potencijalnosti. Kako odražavaju konfiguracije objekata koji trasiraju druge objekte u metaboličkim kruženjima, infrastrukture su umnogome nepredvidljive i zavisne od performansi svakog agensa. U tim operacijama metaboličkih kruženja, infrastrukture pokazuju da su uvek i nužno „nabaždarene“ na određen način, tako da postaju isključive prema nekim formama života. Teoretičari asemblaža će perzistentno isticati kako se ove metaboličke mreže, omogućene kroz socio-materijalne konstelacije infrastruktura – njihovu trajnost, dostupnost i ekstenzije, pokazuju kao ključni parametri za određivanje oblika svakodnevnih praksi, ali potencijalno i kao osnovni katalizatori nejednakosti. Infra-pravljenja otuda okupiraju kritično mesto za razumevanje inherentno neuravnoteženih i selektivnih implikacija umetnutih u svakodnevnu metaboliku gradova (Dovey, 2011; Farías, 2011; Simone, 2011; 2015). Još složenijim se prikazuje to što se rezonantnost infrastruktura u sociomaterijalnom pogledu, javlja u manjoj meri kao problematika alokacije resursa, a više, kao pitanje konektivnih kapaciteta koji su ponekad (pred)određeni, a time i ograničavajući usled

dizajna i inherentne funkcionalnosti infrastruktura. Selektivnost infrastruktura se ne zaustavlja na prostoj pristupačnosti: one su i suštinski nepropusne za mnoge druge forme života. Pa ipak, još jedna dimenzija infrastruktura je važna za našu raspravu: one su ujedno i protočne, te bez obzira na selektivnost, one neumoljivo ostaju tačka kontakta koja čuva šire aspekte planetarnih relacija.

Kada je reč o selektivnosti u užem smislu, Amin i Trift stoga uporno akcentuju da ona nije nužno određena logikom vlasništva i kontrole, niti izborom između pravednije redistribucije ili maksimizacije profita. Vokabular političke ekonomije ima sasvim ograničenu primenljivost za metabolička ograničenja. U suštini, algoritmi, proračuni, aspekti standardizacije, pa čak i tehničko upravljanje orijentisano ka održavanju i popravkama infrastruktura, prepuni su inherentnih pristrasnosti. Premda nesavršena, mašinerija sačinjena od algoritamskih „*sistema sistema*“, cirkulišućih mašina koje prate naš svakodnevni život, neumitno ostavlja efekte selektivnog karaktera, posebno usled umetanja predvidljivih scenarija prostornih i vremenskih operacija, umentnutih u rutinske, ponovljive obrasce. Amin i Trift naglašavaju da motivi kakvi su profit, vlasnička prava, upravljanje, blisko kooptiraju sa infrastrukturnim planiranjem, ali da se istinska pristrasnost u svakodnevici infrastruktura javlja tamo gde su one standardizovane – posebno u biopolitičkom smislu. Upravo kada se fizički karakter infrastruktura preplete i odredi uz operative norme, jačaju se društvene hijerarhije i dominacija, i to neretko pod maskom da su one neizbežne, suštinske i rutinske (Amin, Thrift, 2016; upor. Amin, 2014; 2015).

Ono što Mekfarlan naziva „metaboličkim nejednakostima“ (McFarlane, 2011b; 2013), ovde je još ilustrativnije. U svojim istraživanjima nejednakosti u Bombaju, Mekfarlan zapaža kako se kontrola nad tokovima i politika raspodele materijalnog života duboko utiskuje u život siromašnih. On pronalazi da se njihovo isključenje iz materijalnih tokova (npr. pijaće vode), dodatno biva pospešena političkom kontrolom prostora, što se ogleda u težnji da se loši higijenski uslovi sakriju od očiju javnosti. Oslanjajući se na Aminovu kritiku tzv. *teleskopskog urbanizma*, Mekfarlan ukazuje da obično selektivni i duboko pristrasni vidovi tehno-menadžerskih praksi u vođenju gradova, ujedno ostaju elitistični jer govore u sasvim opštim terminima gradskih infrastruktura, te otuda zamućuju potrebu da se ovim izuzetno delikatnim geografijama urbanih metabolizama, priđe bliže. Drugim rečima, metabolički urbanizam nalaže da se sa izuzetnom obazrivošću priđe ovim mestima gde bi obezbeđujuće infrastrukture trebalo da budu dostupne i pristupačne. No, to nipošto ne navodi na sužavanje

fokusa. Naprotiv, kroz ove refleksije, Mekfarlan upućuje na procese i obrasce koji se umeću u kontroli i raspodeli ovih mreža. Metaboličko ispitivanje ne deluje samo kao most između različitih urbanih oblasti, već ih posmatra kao dinamičke komponente u ekosistemu metaboličkih neravnoteža i iskustava koji su u neprekidnom pivoju. Manje se, dakle, radi o apstraktnim globalnim pojmovima urbanizma, a više o opipljivim socioekonomskim, političkim i ekološkim mrežama koje učvršćuju urbani život.

Međutim, veza metabolike i selektivnosti se ne zaustavlja na pristupačnosti infrastruktura, jer se polje ovih relacija proteže daleko izvan inače upitnih granica grada. Već smo istakli da se iz perspektive urbane političke ekologije, selektivnost infrastruktura naročito pospešuje opštim narativima koji postavljaju uopštene moralne obaveze. Preispitujući metaboliku kroz prostornu prizmu, Ernstson i Svindždau (Ernstson, Swyngedouw, 2018) prigovaraju da isuviše često, uz sablažnjavanje pred neuslovima života u „nerazvijenim gradovima“ i njihovim krhkim infrastrukturama opravdava putem sveobuhvatne brige za planetu, asimetrije postaju neumoljive. Pod okriljem ekološke svesti, imućna i najčešće bela populacija gradova na planetarnom severu, promovisanjem *etosa* održivosti ili pak rezilijentnosti, ostaje kratkovida za „spoljašnje“ regione. No, selektivnost metaboličkih cirkulacija, naročito u smislu nezajažljive upotrebe energije i resursa koji se dovlače kroz infrastrukture, bez previše obzira nastavlja da obavlja ekološku destrukciju velikih razmera. U tom pogledu, sveobuhvatna briga odražava ne samo prostornu selektivnost, nego se ona gradi kroz imunološko biopolitičko upravljanje, navode Ernstson i Svindždau. Naime, slično Aminu i Triftu, njih dvojica takođe upozoravaju na slepe mrlje tehno-menadžerskih narativa koji reflektuju duboke predrasude povodom toga šta i kako se selektuje. Geoinženjering i narativ o otpornosti, učvršćuju imunološku biopolitiku. Često, takvi pokušaji su neuspešni: premda počivaju na neprekidnom radu selekcije, pa čak i tanatopolitičkog isterivanja ne-ljudi sa vidika, zaštita života od pretpostavljenih pretnji ili potencijalne fragmentacije je nadasve jalova (upor. Nail, 2019; Sun-Hee Park, Naguib Pellow, 2019).

Selektivnost infrastruktura u antropocenu neretko ostavlja tragične posledice. Trift (Thrift, 2021) piše da se urbane infrastrukture, bez bilo kakve namere ili umišljenog plana, izazivaju smrt mnogih životinja. „Urbani prostori su postali indiferentni, isključujući ili direktno smrtonosni za životinje, pošto se i ne pomišlja na njihovo prisustvu, osim pod maskom štetočina, hrane ili ljubimaca“ (ibid.: 197). Naravno, Trift ovu selektivnost vidi kao istrajnu posledicu denaturalizacije i oblikovanja gradova kao antipoda divljine, kao i sanitarnog pokreta koji je umnogome isterao brojne patogene iz urbanog okruženja. Ali, u daleko široj perspektivi, time

što prodiru duboko u ne-urbanu drugost, urbane infrastrukture produžavaju lanac destrukcije. Kako gradovi neprestano rastu i proširuju se, dolazi do stalnog uništavanja staništa, što rezultira lokalnim istrebljenjem vrsta, čak i ako se ta ista vrsta može održati negde drugde. Ova pojava se smatra ozbiljnijim problemom nego što se obično shvata jer, kako Trift ističe, smanjuje se populacija vrsta, genetska raznolikost i njihova geografsku rasprostranjenost, što ih približava potpunom istrebljenju.

Iako selektivnost infrastruktura odigrava bitan momenat, metabolički procesi se javljaju kao duboko performativni efekti dinamičkih amalgamacija između ljudi i ne-ljudi, podstaknuti *različitim trajektorijama urbanizacija*. Potonja tačka je od izuzetnog značaja za arhitektoniku metaboličkih cirkulacija s kojom se gradovi u antropocenu nužno moraju suočiti – upravo zato što su linije i granice socio-prirodne poroznosti, bez obzira na selektivnost mehanosfera, *istorijski promenljive*. Recimo, Gandi (Gandy, 2005) izvrsno trasira promene u koncipiranju ove metaboličke. Dok je u 19. veku „bakteriološka paradigma“ inkorporirala organsku perspektivu gradova, dovodeći do relativne izolacije, kasnije se pojavila dominantna vizija isprepletane metropole. Gandi međutim, primećuje da je ova umrežena metropola bila ovaploćenje ideala modernog građanstva, gde je rast slobode i individualnosti zasnovan na tehnološkoj sofisticiranosti funkcionisanja gradova. Privid je, navodi on, očit: ideja jednostavnog urbanog metabolizma, kao puke kombinacije materijalnih tokova, ispod površine je krila složenu fuziju sociotehničkih sistema – često složeniya od onoga što većina urbanih eksperata, poput planera i inženjera, priznaje. Tehnički diskurs, naime, teži ka postavljanju granica, ali oblasti dvosmislenosti i nezvesnosti metaboličkih cirkulacija su neumoljive.

Do sličnog zaključka dolazi i Kaika (2015). Propitujući razdvajanje „dobrih“ i „loših“ urbanih priroda u savremenom zapadnom domu, ona ukazuje na suštinsku međuzavisnost između unutrašnjih i spoljašnjih infrastrukturnih prostora. Dok zapadna društva diskurzivno tretiraju dom kao nezavisan od spoljnih infrastrukture, Kaika naglašava kako je stvarna autonomija doma duboko zavisna od rada ovih infrastrukture. Svakodnevno iskustvo metaboličkih infrastrukture doma, odlikovana je selektivnom poroznosti, koja omogućava pristup određenim resursima poput čiste vode dok istovremeno čini nevidljivim druge, kao što su cevi i odvodi koji uklanjaju otpadnu vodu. Ali, Kaika posebno ističe da aktovi koji pospešuju selektivnu poroznost, iznova ostaju uvezani sa konstitutivnim, a nevidljivim „drugim“. To se može shvatiti i kao osnovni paradoks infrastrukture: dok prenose, one ostaju tek delom vidljive; no, kako mobilizovati tu (ne)vidljivost u svetlu razmatranih pitanja i pospešiti ono što smo prepoznali kao infrastrukturnu inverziju?

Politika skrivenog grada

Bez obzira na kapitalne dvosmislenosti, kao i na činjenicu da su infrastrukture u metaboličkom pogledu selektivne i, ponekad, izuzetno destruktivne po ne-ljude, njihova *poroznost* postaje više nego neophodna – naročito, gledano sa aspekata pravljenja zajedničkih urbanih dobara i pospešivanja biotehničke demokratije. Naprosto, ontološko prožimanje urbanog života infrastrukturama u antropocenu inherentno predstavlja stvar zajedničke brige. Krucijalno je, međutim, to što u usklađivanje njihovog funkcionisanja i upravljanja nikada ne ostaje jednoznačno i linearno. Još jednom, Amin i Trift (Amin, Thrift, 2002; 2016) pružaju bitne smernice u ovoj raspravi. Isticanjem kontingentnosti mehano-sferičnih interakcija različitih mreža, tokova i sistema, oni sugerišu da i urbani prosperitet biva oblikovan pre relativno umešnom distribucijom infrastrukture nego pukim efektima koncentracije institucija, ekonomskih delatnosti i stanovnika. Grad nije samo modularna ploča, gde aktiviranje određenih komponenti izaziva rast i nužno blagostanje. Umesto toga, to je složen lavirint infrastrukturnih sistema koji, iako nije uvek predvidljiv, drži ključ za otključavanje različitih potencijala grada. Oni će, međutim, upozoriti da optimizacija infrastrukture nije nužno opredeljena inženjerskim umećem prespajanja geografskih distanci. Taktika koju predlažu, naprotiv, centrirana je oko postavljanja infrastrukture u središte urbanističkih i arhitektonskih diskusija – i to naročito, eksponiranjem njihove vidljivosti kao izvora novih *senzacija, spoznaja i afekata*.

Uopšteno, pospešivanje vidljivosti infrastrukture izvodi na videlo zamisao drugačijeg tipa urbanizma – onog usmerenog ka detektovanju mobilnosti i protoka koji se pomalaju kroz horizonte svakodnevice. Na tragu fotografskog eksperimenta Bruna Latura i Emili Ermon, Amin i Trift zagovaraju *oligoptičko* sagledavanje grada. Kao antiteza ideji panoptičkog, sveprožimajućeg poretka, oligoptički pristup inicira intervencije koje su istinski lokalizovane i protivne ponekad isuviše ambicioznim zahvatima, koje neretko sadrže demijurške motive. Sa panoptičkom vizijom, prigo-varaju Amin i Trift, podražava se posve naivna perspektiva prema kojoj grad postaje transparentan, kompaktan i neposredno pristupačan. Upravo suprotno je na delu: kao asemblaž protoka, grad je skup hijazmičkih preseka mreža, lokalizovanih totaliteta, čije samo ustrojstvo sprečava apsolutni pristup gradu. Nasuprot tome, tačke infrastrukturnih susretanja, okupljene u lokalitetima, predstavljaju male opservatorije. Jasno, efikasnost tog pogleda seže tek do određene granice i potencijalno generiše previde mnogih aspekata urbanog života. Oligoptička perspektiva, međutim, jeste

odraz daleko življe, zemaljske i opipljive politike skrivenog grada, uperene ka otkrivanju, prezentovanju i vizuelizaciji infrastrukturnih agenasa.

Čitanje gradova na ovaj *oligoptički način* – kroz različite tačke koje se nalaze *iznad, ispod i između* različitih površina gradova omogućava pre svega da se iskorači iz često nostalgичnih pogleda na gradove u kojima se navodno gubi „autentičnost“ interakcija zbog ubrzanog stila života, zatim fatalnih teorija koje govore o udaljenim silama kapitalizma i korumpiranih političara, ali i romantičnih pogleda na „zajednice“. Naprotiv, urbanim asemblažima je potrebno prići „odozdo“. Amin i Trift koriste tri metafore za oslikavanje svakodnevnog urbanizma, orijentisanog ka mundanim sklopovima umetnutim u prostorno rasute veze. Oni najpre ukazuju na *tranzitivnost*. Kroz tranzitivnost se, naime, otkriva suštinska prostorna i vremenska otvorenost gradova i protivno mogućoj selektivnosti cirkulacije, prikazuje poroznost urbanih infrastrukture. Potom, oni naglašavaju *ritmičnost* gradova. Koliko infrastrukture imaju udela u premošćavanju prostornih distanci, one su ujedno heterohrone i omogućavaju da se kroz svakodnevicu zapravo osvetli višestrukost iskustava. Konačno, Amin i Trift spominju i *otiske*. Konkretno govoreći, otisci su amalgamacije prošlosti, posebno nakupljenih kroz građenu sredinu. Još važnije, otisci su indikacija daleko širih reciprociteta koji se razlivaju preko, ali i izvan urbanih ekosistema. Politika skrivenog grada koja je utemeljena u teoriji sklopova, otuda poprima duboko ambijentalni karakter, jer provocira promišljanje urbane kohabitacije na sasvim senzornom planu i u *potprirodnom* maniru.¹⁰

Infra-postanja su pospešena odnosom telesnih senzacija i infrastrukture, te i zamisao politike skrivenog grada jeste umešnost kombinatorike

---

10 Dejvid Gissen (Gissen, 2011) na primer raspravlja kako je tripartitna podela između natprirodnog, prirodnog i potprirodnog u arhitekturi, obično vodila ka tome da se zadnja sfera, kao nevidljivi rezidual izgradnje i antropogenih radnji, potpuno eliminiše sa vidika. „Potprirode su“, pojašnjava on „oni oblici prirode koji se smatraju primitivnim (blato i vlaga), prljavim (dim, prašina i izduvni gasovi), strašnim (poplave, gas ili krhotine) ili nekontrolisanim (korov, insekti i golubovi)“ (ibid.: 37). Paradoksalno je to što se materijalnost potprirode takođe mora kultivisati, jer ona nužno nastaje kao relikv gradnje. „Koncept potprirode promovise koncept prirode unutar arhitekture kojem nedostaju pasivnost i asocijalni kvaliteti koji se često pripisuju ‘prirodnom’ okruženju arhitekture; [potpriroda] bi mogla da ospori reduktivne i naturalističke aspekte savremene prostorne estetike zaštite životne sredine; takva estetika zamišlja zgrade kao mesta prirodnog toka – jednostavne vodove vazduha, sunca i vode; konačno, koncept potprirode može nam pomoći da razumemo bilo koji koncept prirode kao istorijski vođen, posebno kako se određene ideje o prirodi stvaraju kroz istoriju arhitekture. Na kraju krajeva, potpriroda se ne odnosi na ono što je prirodno za arhitekturu, već na prirodu koju proizvodimo kroz naše najradikalnije koncepte arhitekture“ (ibid.: 39).

(naučne) ekspertize i umetnosti, sa zvaničnim i laičkim ekspertima. Senzorni karakter ovakve politike sadržan je u koordinaciji, sastavljanju i uspostavljanju suživota, unutar mnoštvenosti urbanih asemblaža – ma koliko te operacije prespajanja entiteta, odnosa, cirkulacija i osećaja koji čine grad bile isprva neizvesne. Lancione i Mekfarlan to valjano opisuju. „U pravljenju, održavanju i rastavljanju urbanih metabolizama, koji spajaju tela subjektivnosti, infrastrukture i urbana okruženja sa političkim, ekonomskim, ekološkim i društvenim vektorima, nazire se veliki ambijent. Metabolizmi nisu samo političko-ekonomske funkcije ili resursno-zasnovane politike, nego senzorni procesi. Ili bolje, način na koji oni politički nastaju, jeste povezan sa čulima“ (Lancione, McFarlane, 2016a: 54). Oligoptički momenat otkrivanja, opet, ne ishodi samo u razlučivanju metaboličkih mreža i cirkulacija; daleko više, on uključuje specifične načine sastavljanja i artikulacije skupova entiteta, odnosa, iskustava i senzacija u zajedničkim prostorima suživota. To ujedno čini i da se politika skrivenog grada ne zaustavlja na emancipatornom i etičkom karakteru otkrivanja i estetizacije infrastrukture, nego vodi ka pronalasku novih vidova kohabitacije. Paradoksalno ili ne, takve politike skrivenog grada se već naveliko vode kroz neformalne, svakodnevne urbanizme. Pokušajmo da ove tačke razmotrimo u narednom poglavlju, osvrćući se na skora preispitivanja neformalnosti kao koncepta i zaista osobene vidove infrastrukturnih inverzija koje su očito svakodnevna praksa urbanih većina.

Iza neformalnosti: svakodnevnni urbanizmi i prilagodljivost

(...) ponavljanje bilo koje sekvence koja okuplja i usklađuje višestruke sile i materijalnosti postavlja mogućnost neočekivanog. Planiranje, redosled i struktura zaista upravljaju izgledima, stvaraju sporazumno priznatu predvidljivost toka određenih događaja i operacija. Ali, sposobnost naizgled nasumičnog preseka sila da pronađe sopstveni čvrsti oblik, bez preliminarnih proračuna verovatne uzročnosti, takođe pokazuje da je stabilnost, ma koliko trenutna, odvojena od svega što se smatra preovlađujućim normativnim procedurama njene anticipacije. Mnogi putevi tada vode do istog odredišta, a oznake formalnosti i neformalnosti jednostavno predstavljaju pragmatiku onoga na čemu će se, između mnoštva stvari na koje treba obratiti pažnju, završiti određeni čin svesti, individualni i kolektivni.

(Simone, 2019a: 617)

Na rubovima urbanog

Slika neuglednih, delom i opasnih, a pre svega nehumanih urbanih formacija izgleda neumoljivo. Čak se i optimizam koji se pomalja kroz različite podatke agencija Ujedinjenih nacija, prikazuje jalovim (upor. UN Habitat, 2015; 2020; 2022). Naime, izveštaji iz *Milenijumskih razvojnih ciljeva* UN-a (*Millenium Development Goals*) sugerišu da su se od ranih 2000-ih godina uslovi života „značajno poboljšali“ za oko 227 miliona

stanovnika sirotinjskih četvrti u ovim zemljama. Slavodobitno, u istom izveštaju se isprva navodi da se ovakvi pozitivni ishodi mogu pripisati kombinaciji faktora: strateškim naporima nacionalnih i gradskih vlada, međunarodnih razvojnih agencija i različitih koalicija između lokalnih zajednica i nevladinih organizacija. Kako se navodi, boljitak je nastao uvođenjem i sprovođenjem progresivnih strategija urbanog razvoja, održivih stambenih rešenja i politika za unapređenje slamova i upravljanje zemljištem. Ove inicijative su utrle put za razvoj infrastrukture, inovativnu finansijsku podršku za ugrožene i stambena rešenja, zasnovana na partnerstvu, što je dovelo do regulisanja neformalnih naselja i sveobuhvatnih projekata poboljšanja slamova. Međutim, bez obzira na ovaj napredak, značajan deo, otprilike četvrtina globalnog urbanog stanovništva, i dalje živi u sirotinjskim delovima grada, što ukazuje na povećanje od 213 miliona stanovnika u tim „sirotinjskim četvrtima“ od 1990. godine. Projekcije za 2050. godinu dodatno guše ove optimistične zaključke. Tu se, recimo, sugerije da će približno 1,5 milijardi ljudi obitavati u neformalnim naseljima, dok će oko 2,5 milijardi ljudi živeti u naseljima s nedostatnim sanitarnim uslovima. Pritom, te sumorne prognoze važe i za oblasti severnije od ekvatora. „Prosperitetni“ gradovi Zapada su ophrvani stambenim krizama, dok različiti vidovi urbane „prekarnosti“ u ovim slučajevima pokazuju takođe povećanu fragilnost urbanog življenja. U kontekstu globalne populacije, ovi brojevi ukazuju da će, već u ovom trenutku, svaka šesta ili četvrta osoba živeti u naseljima koja su rezultat spontane gradnje, te su njihove strukture inherentno nestabilne i izazovne.

Urbane periferije paradoksalno počinju da se smeštaju u epicentar urbanog života i planetarne urbanizacije. Lavirint planetarnih urbanih pejzaža, naime, nalaže da se emergentna svojstva urbanog života, koji postaje sve intenzivniji na periferijama, revitalizuju upravo u uporednom maniru. To se posebno odnosi na to da se periferije brže-bolje ne percipiraju kao neposlušne (pa i neugledne) materijalizacije samoobnovljive urbane isključenosti – da bi se potom dušebrižnički podredile nadzoru, kontroli i preoblikovanju. Rečju, periferije i margine nipošto nisu izuzetni ili čak opskurni teorijski objekti, određeni odstupanjem od kulturnih i urbanističkih standarda (upor. Simone, 2004; 2017). Štaviše, ovi termini po sebi izazivaju konfuziju, a i njihove morfologije ostaju istovrsno slabo definisane (upor. Dovey, King, 2011). Mekfarlan (McFarlane, 2011a), ali i Lancione (Lancione, 2016) s pravom upozoravaju da se periferije, neformalna naselja i urbana marginalnost ne manifestuju ujednačeno u različitim urbanim sredinama, niti da one imaju uniformna značenja. Oslanjajući se na uvide Dženis Perlman, Mekfarlan pobraja nekoliko semantičkih varijacija „marginalnosti“. U nekim slučajevima, marginalnost je sinonim za „socijalnu

isključenost“. Katkad, marginalnost se privezuje za odsustvo političkih prava – pre svih, državljanstvo, a još češće, ona implicira različite vidove uskraćivanja – socijalnih, ekonomskih, pa i kulturnih. Neizbežno, u ovom značenjskom mozaiku, navodi on, terminologija napredne marginalnosti (*advanced marginality*) oslikava i novi osoben vid isključivanja, potekao od neoliberalne deregulacije i deindustrijalizacije, na koji su nakalemljene sve oštrije politike kažnjavanja i stigmatizacije (vid. i: Wacquant, 2009).

Ali, fenomeni urbane marginalnosti i periferijalizacije, pridobijaju sasvim novu dimenziju sa, kako smo već istakli, pokušajima „decentriranja“ urbane teorije od strane postkolonijalnih autora, ali i kroz dalji povoj teze o planetarnoj urbanizaciji. Kako pre svega Brener i Šmid, ali i njihovi saradnici (Brenner, Schmid, 2015; Nüssli, Schmid, 2016; Schmid et al., 2017; Schmid, 2014; 2017; 2018) uporno ističu, planetarni urbani procesi produkuju pregršt odista divergentnih urbanih formi, te i uobičajene tipologije centar/periferija ili urbano/ruralno, gube na analitičkoj potentnosti. Mnogi od identifikovanih modela ovih perifernih urbanizacija na različitim meridijanima prikazuju ponekad napetu koegzistenciju divergentnih pravnih i regulativnih sistema, očito šarolikih vidova vlasništva i upotrebe zemljišta, a potom i varijetete lokalnih scenarija koji ishode iz često sporadičnih i postepenih načina gradnje. Iako ova područja nesumnjivo ostaju pritisknuta turobnom stigmatizacijom, delom i ekonomskom eksploatacijom, ali ponajviše, različitim vidovima infrastrukturnih neizvesnosti i rizika poteklih od eskalacije nasilja, oni nipošto nisu otuđeni entiteti. Bilo da se nazivaju periferijama, ili pak, ekstenzijama, ove urbane stvarnosti u nastajanju danas predstavljaju dom za većinu planetarne urbane populacije, kako Simoun i dr. (Simone et al., 2023) uverljivo demonstriraju. Prepune neizvesnosti, one stvaraju i „nove vrste heterogenosti – one koje se odnose na prostorne formacije, različitih istorija, ekonomskih praksi i infrastrukturnih razvoja“. Upravo taj život na ekstenzijama je po sebi „doveden u pitanje – ne kroz konvencionalni urbocentrični osećaj linearnih progresija, nego nešto što je neposlušnije, impulsivnije i promenljivije“ (ibid.: 3–4).

Kontigentnost ovih perifernih, često inkrementalnih i neformalnih urbanizama, utoliko zahteva podešavanje teorijske dioptrije kako bi se dešifrovali različiti „manevri“ ugrađeni u svakodnevne urbanizme i potencijalno – otkrili inovativni vidovi metaboličke prilagodljivosti i eksperimentacije. Ovo nipošto ne povlači egzotizaciju raznoraznih „dovijanja“ kojoj stanovnici ovih, često neuglednih, perifernih naseobina u globalnim megalopolisima, pribegavaju, tražeći nešto dostojanstva i pristupa uobičajenim urbanim infrastrukturama. Međutim, opsežne studije iz više regiona pokazale su da prakse stanovnika ovih periferija obiluju anticipativnim merama i merama predostrožnosti, naročito u regionima

sa populacijom koja se smatra posebno podložnim raznim opasnostima. Na određen način, krhke infrastrukture poguravaju ka nekada urgentnom pravljenju *zajedničkih svetova* u posve eksperimentalnom obliku. U ovim scenarijima, bezbroj strategija dovodi do inventivne integracije infrastrukturnih sistema i bezbroj manjih prilagođavanja svakodnevnim realnostima. Neretko, ove akcije se oslanjaju na neformalnije tehnike za formiranje partnerstava, iskorištavanje kolektivnih snaga i stvaranje fleksibilnih asocijacija među rezidentima kao protiveži infrastrukturnim nedostacima. Iako takve mere pokazuju kreativne načine upravljanja nepredvidljivošću i urbanim poremećajima, one retko imaju za cilj da se vrate na prethodno stanje. Umesto toga, ove urbane taktike naglašavaju različite *vernakularne etnometode* koje se koriste za restrukturiranje urbanih prostora na osnovu neposrednih izazova sa kojima se suočavaju. Kao takve, one postavljaju korišćenje infrastrukture kao zajedničkih urbanih dobara na nov kolosek.

Ono na šta ova zamršena diskusija upućuje jeste imperativ da se urbana neformalnost, marginalnost i periferijalizacija percipiraju kao dinamičko središte koje usložnjava urbanistički vokabular, neočekivano postajući potencijalni rezervoar prilagodljivosti i otpornosti. Ovde je posredi ne samo razrešenje „kletve“ nerazvijenosti koja, po dobro uhodanom scenariju „razvoja“, uspostavlja dijagnostiku koja treba da odvede ka reformi neformalnih morfoloških celina i praksi, bez prefinjenijeg metodološkog pristupa. No, razlog više ovakvom zaokretu takođe proizlazi iz pitanja koja su pokrenuta u prethodna dva poglavlja – kreaciji relativno spontanih asocijacija između stručnjaka i laika u formiranju zajedničkih dobara, kao i ništa manje urgentnoj problematici infrastrukturnog rekonfigurisanja urbanih metabolizama pred neizvesnostima antropocena. Dodatni razlog jeste neposredno vezan za teoriju i praksu urbanog dizajna. Kamalipur i Peimani primećuju (Kamalipour, Peimani, 2019) da su izazovi, dualiteti i nijanse svojstveni urbanoj neformalnosti, neretko neadekvatno razjašnjeni kroz prizmu urbanog dizajna. Imperativ uključivanja neformalnosti u urbani dizajn, navode oni, nadilazi koncipiranje javnih prostora: ono suštinski pokreće interesovanje za *obične* urbane prostore i neformalne arene koje služe kao pozornice za svakodnevni život. Shodno tome, okvire urbanog dizajna treba smestiti na kontinuum koji se proteže od dizajniranja formalnih urbanih artefakata do razumevanja i podsticanja immanentnih, autonomnih praksi koje se razvijaju u neformalnom maniru.

Usmeravajući našu pažnju na opšte koncipiranje neformalnosti i s posebnim naglaskom na infrastrukturne zamršenosti koje prate ove urbane kreacije, ovo poglavlje okuplja prethodno razmatrane teme i konkretno nastoji da ispita kako se spontani, neformalni urbanizmi mogu čitati afirmativno. Potrebno je ipak napraviti nekoliko ograda. U prvoj sekciji

ćemo se zato fokusirati na dosta ambivalentne, čak i distopijske prikaze neformalnih naselja i konkretno iskazati oprez prema posve perverznim čitanjima ontologija neformalnosti kao slavljenja snalaženja i samodovoljnosti. Na tom tragu, u sledećoj sekciji ćemo pristupiti preispitivanju mogućih teoretizacija neformalnosti, ukazujući da je ovaj koncept neprekidno ophrvan senkom formalnog „drugog“, te da postoji nužnost da se ove „spoljašnje“ epistemologije unekoliko izvrnu, kako mnoge rasprave u skoriye vreme pokazuju. Sledeća tačka predstavlja upravo pogled na tipologiju neformalnih, adaptivnih morfologija, da bi u sekciji potom ukazali i na dinamičku relacionalnost samo-organizacije. Izvan stereotipnih predstava neformalnosti u vidu nedostatka ili pak, zbog preterane koncentracije stanovništva, neformalnost se pojavljuje kao dinamički asemblaž, stalno prepravljane materijalnosti. Neformalnost zato ima transformativne kapacitete, te u sledećoj sekciji ukazujemo na različite primere tzv. socijalnih infrastruktura i svakodnevnih pregovaranja vrednosti u fizičkom okruženju. Na kraju, diskusija je uperena ka pitanju kako se „trajna privremenost“ neformalnosti može primeniti u urbanom dizajnu. Grubo govoreći, naš argument jeste da pragmatički aspekti adaptibilnosti, ali posebno, senzorni okviri neformalnosti treba uvažiti – naročito da bi se senzibilnost povodom infrastruktura postavila kao osnov zajedničkih dobara.

(Ne)atraktivne distopije. Antinomije podređenih urbanizama

Dvosmislenosti koje, jednako u *etičkom* i *estetskom* smislu, okružuju tipične izraze ovih navodno aberantnih morfoloških celina, pre svega neformalnih naselja, slamova i siromašnih četvrti, izuzetno su prigodan pokazatelj inače liminalnog teorijskog statusa neformalnosti, kao i pokušaja da se ovaj fenomen, makar ontološki dostojanstveno tretira. Pre nešto više od 10 godina, Roj (Roy, 2011b) je u dosta uticajnom članku upravo pokušala da zamršenosti ovih ontologija neformalnosti istrgne iz uobičajenih, distopijskih prikaza koji opsedaju metodološko određivanje megalopolisa na globalnom jugu. U senci tradicionalnih urbanističkih kategorija, megalopolisi i njihova ostrva neformalnosti, postaju *metonimija nedovoljnog razvoja*. Time se, kazuje Roj, unižava analitička sofisticiranost potrebna za prepoznavanje perspektiva i dejstvenosti marginalizovanih, ali se, kako Dauvi dodaje, posledično nakalemkuje i *negativni socijalni kapital* – kroz izraze nedostataka i bespomoćnosti (upor. Dovey, 2010; King, Dovey, 2012). *Podređeni urbanizam (subaltern urbanism)* se otuda javlja kao analitička alternativa metonimijama koje, takoreći, „proganjaju“

megalopolise juga, sagledavajući ih kao područja ophrvana neformalnošću i svim pratećim nuspojavama: bezizlazim siromaštvom, klijentelizmom, manjkom adekvatnih higijenskih uslova i sl. Suprotno preovlađujućim sumornim prikazima, podređeni urbanizam oslikava ove sirotinjske četvrti kroz različite oblike otpornosti, prilagođavanja i dinamičkog političkog života. Opet, Roj primećuje da i uvođenjem daleko savitljivijih metodologija, kakva je podređeni urbanizam, jednako akademski i popularni prikazi neformalnosti – konkretno, rasprave o sirotinjskim četvrtima – zapravo osciliraju između dve krajnosti: prikaza uznemirujuće „pornografije siromaštva“ i gotovo neverovatnog divljenja preduzetništvu i samodovoljnosti stanovnika slamova.

Dve figure se suštinski prelamaju oko prikaza preduzetničkih kapaciteta lokalaca i to kroz narative u kojima se otkrivaju brojne inicijative koje glavni protagonisti preduzimaju, mahom kontra često bezizlaznom siromaštvu u slamovima. Verovatno najpopularniji medijski prikaz kog Roj detaljno promatra, jeste čuveno blokbuster ostvarenje režisera Denija Bojla, *Milioner iz blata* (*Slumdog Millionaire*). Iako hvaljen zbog živopisnog prikaza čuvenog slama Daravi u Bombaju, ovaj film je bio izložen brojnim kritikama zbog prevelikog pojednostavljivanja i komodifikacije života u slamovima. Smešteni između stvarnosti i fikcije, prikazi kakvi se naziru u *Milioneru iz blata*, prema Rojevoj, oslikavaju metonimijsku verziju megalopolisa, koja kulminira u pornografiji siromaštva, odnosno romantizovanoj predstavi individualnog uspeha u savladavanju izazova neformalnosti, i to kroz bekstvo iz slama. Štaviše, ovi savremeni prikazi podstakli su rasprave i debate u akademskim i političkim krugovima. Recepcija filmova poput *Milionera iz blata* je istakla različite i, povremeno, suprotstavljene perspektive o sirotinjskim četvrtima. Brojne organizacije i neki indijski intelektualci, oštro su osporili ovakve „fiktivne tehnologije“ opisa gradova kao što je Bombaj, koje u slučaju ovog filma slave ulično „snađi-se-druže“ preživljavanje.

Zalažući se umesto toga za prepoznavanje ovih prostora kao područja snalažljivosti, druga figura lišenost prevodi u vernakularne izraze ekonomske inventivnosti, ali i šire, kao prepoznavanje osobenih neformalnih mreža i područja. Ananja Roj ukazuje da se predstavljaju neformalno područje kao simbol borbe i prilagođavanja marginalizovanih, koje se često smatra oličenjem pobuna građana protiv institucionalne birokratije ili čak znakom spekulativnog preduzetništva. Ova tumačenja, počev od prikaza „neformalnog preživljavanja“ do identifikacije „urbanog subproletarijata“, obično povezuju neformalnost sa siromaštvom i marginalnošću, označavajući je kao arenu podređenog urbanizma. Roj zato ističe promenu u načinu na koji se urbani prostori, posebno sirotinjske četvrti, percipiraju i

predstavljaju u savremenim narativima. Termin *putanja priznanja* je ovde neobično važan, kako označava transformaciju slamova u znamenitosti ili čak turističke atrakcije, što se može videti u gradovima kao što su Rio de Žaneiro i Bombaj. Fenomen obilazaka sirotinjskih četvrti, poput onih koje organizuje *Reality Tours* upravo u Daravi slamu u Bombaju, ukazuje na širi trend posmatranja ovih oblasti ne samo kao mesta nemaštine, već i kao čvorišta energije, preduzetništva i složenosti (ibid.).

Turistifikacija slamova ipak predstavlja sporno mesto. U istraživanju sve prisutnije estetizacije slamova i njihovog smeštanja na turističke mape sa osvitom 21. veka, Dauvi i King (Dovey, King, 2012; King, Dovey, 2013) primećuju da ovu komplikovanu interakciju mahom Zapadnjaka sa krhkim svetovima domicilnog stanovništva, karakteriše višeslojnost. S jedne strane, estetizacija siromaštva i neformalnog urbanizma otkriva duboku perversiju. Elementi nostalgije i potrage za autentičnošću koju mnogi od posetilaca slamova gaje, manifestuju se kroz voajerizam koji se hrani navodnim strahopoštovanjem pre nego formalnom lepotom. Dok je privlačnost slamova duboko protkana moralnim i kognitivnim brigama usled glorifikacije siromaštva, turistifikacija rađa kaskadu paradoksa. Opšta nevidljivost slamova održava njihovu socioekonomsku stagnaciju, ali pogled stranca, misle Dauvi i King, ima potencijal da katalizuje promene. Uticaj sirotinjskog turizma na zapadnjačku percepciju i to u vidu kreiranja atraktivnih distopija je neosporan, a njegov kapacitet da izazovu niz emocija, od šoka do aktivizma, je moćan. Slamovi naprosto izazivaju naše percepcije logike, etike i estetike, jer one razlažu grad kroz sekvence slika i dovode do rastakanja one prve: formalnog grada. „Dok neformalna naselja mogu postati spektakl sama po sebi, njihov prostorni položaj kao urbanih procepa znači da su često na istoj ravni sa suprotstavljenim slikama, te oni formiraju dijalektičku sliku gde je nesklad slike ono što nosi efekat – jedan element slike dekonstruiše drugi i oba su dovedena u pitanje“ (Dovey, King, 2012: 288). Legitimnost fotografisanja slamova je nesumnjivo siva zona, ali se moć slike ne može poreći. No, istinski izazov leži u određivanju kako bi takva izloženost mogla da podstakne dalje akcije protiv endemskog siromaštva – jer uostalom, i lokalno stanovništvo na određen način preduzimljivo prihvata turistifikaciju slamova.

Kojoj god od ove dve figure se dá naklon, one su suštinski odraz značajnih ograničenja u razumevanju ontologija neformalnosti. Roj doista istančano podvlači da nedostatak odgovarajućih epistemoloških i metodoloških okvira podupire gotovo bezizlazno kruženje između čiste nemaštine i strahopoštovanja. Ipak, odstupajući od ovih preovlađujućih perspektiva, neformalnost treba posmatrati kao sveobuhvatni način urbanog razvoja, mehanizam pomoću kojeg se proizvodi i upravlja različitim

prostornim vrednostima. Uopšte, geneza i dinamika sirotinjskih četvrti, urbane marginalnosti i nastajućih periferija deluju da su iscrpno istraženi, ali samo na prvi pogled: jedinstveno kulturno i društveno okruženje – ili „habitus slamova“, ostaju u senci. Zagovarajući koncepciju podređenog urbanizma, Roj nastoji da prevaziđe ove analitičke granice, sa ciljem da obnovi i prizna političku autonomiju i vitalnost svojstvenu ovim urbanim pejzažima. Svakako, ona dobro razume i ograničenja ove koncepcije: kako navodi, „podređeni urbanizam teži da ostane vezan za proučavanje prostora siromaštva, suštinskih oblika narodnog delovanja, habitusa lišenih, preduzetništvo samoorganizovanih ekonomija“ (Roy, 2011b: 232). No, ova perspektiva prevazilazi puko povezivanje neformalnosti sa sirotinjskim četvrtima ili sa određenim aspektima sive ekonomije (upor. Roy, 2009b) – a naročito, sa suptilnom ekonomskom emancipacijom na koju su ukazali mnogi postkolonijalni teoretičari (upor. Baldwin, Bettini, 2017; Bettini, 2014; 2019).¹¹ Isto tako, ta perspektiva nagoni da se ponajpre razmotri navodni jaz između formalnosti i neformalnosti – kako bi horizonti neformalnosti osvetlili ontološki, ali i morfološki, bez fatalizacije i egzotizacije.

Aporije neformalnosti: u senci formalnog „drugog“

Eksplozija interesovanja za urbanim marginama, ali i za mnoštvom navodno „krnjih“ urbanih formi, u protekle dve decenije, praćena je dakle oštrom reakcijom, posebno iz perspektive postkolonijalne teorije. Ono što su brojni autori u ovom pogledu primetili jeste da je neformalnost daleko raspršeniji fenomen koji, iako je u proteklih pola veka doživeo ekspanziju na globalnom jugu, u različitim formama prisutan i na tzv. globalnom severu (vid. Devlin, 2018). Ukazivanjem na brojne manifestacije rasute po

11 To posebno zahvata validnost mnogih kategorija koje, prateći neoliberalnu mantru razvoja, ocrtavaju visoko sposobne, rezilijentne pojedince, koji su bez obzira na hronično siromaštvo i brojne rizike s kojim se suočavaju, „prilagodljivi“. Postkolonijalni autori, posebno oni fokusirani na klimatske migracije, ukazuju da politička epistemologija i arhitektura ovih kategorija, suptilno umeće neoliberalne racionalnosti (vid. i: Vesković-Andelković, Bobić, Janković, 2022). Na primer, Bettini (Bettini, 2017a; 2017b; vid. i: Clark, Bettini, 2017) sugeriše da je ideja prilagođavanja bliska čistoj tehnologiji upravljanja. Kroz svoju analizu, on naglašava da ekonomska emancipacija i forsiranje preduzetničkih inicijativa, oslikava duboko evolutivnu selektivnost u kojoj uspevaju samo najpreduzimljiviji. On ističe da postoji neoliberalizacija ovih procesa, pri čemu se migranti često predstavljaju kao samopreduzetnici. Različiti izveštaji, poput onih Svetske banke, podržavaju ovaj ekonomski pristup, gde se ovakve inicijative često vidi kao sredstvo za poboljšanje životnih uslova. No, prilagođavanje, iako se čini kao podrška onima u potrebi, u stvarnosti može predstavljati pritisak da se prilagode globalnom tržištu rada. Kroz sve ovo, postoji prihvatanje decentralizovanog mehanizma upravljanja rizikom, što dodatno komplikuje ovu problematiku.

različitim meridijanima, iste ove rasprave istakle su i zaista fascinantnu relevantnost neformalnosti. Pre svega, neformalnost zahvata širok spektar društveno-ekonomskih grupa i klasa sa kojima se može privezati. Isto tako, zamršena veza između formalnog i neformalnog sektora ovde verovatno ima ključnu ulogu, pošto je određivanje neformalnosti ujedno i verifikacija sveobuhvatnih struktura društvene moći, otevoljenih naročito u državnim i pravnim sistemima, kao i u navodnoj neumoljivosti ekonomskog jezika razvoja (upor. Legg, McFarlane, 2008), što smo uostalom maločas podvukli. Neformalnost stoga ostaje isuviše često prikačena za formalnost, ali kao sušti antipod. Ova binarna opozicija zasigurno ostaje zagonetna i to u smislu prolongiranog epistemološkog eha na promišljanje neformalnosti. Iako je očito da zamka formalnog „drugog“, kako smo i iznad istakli, dovela do istinske ontološke revitalizacije, slojeviti procesi, scenariji i rebusi neformalnosti su otvorili korpus ozbiljnih teorijskih pitanja (Acuto et al., 2019; Boudreau, Davis, 2016; De Boeck, 2015; McFarlane, 2012; 2018; 2019; Schindler, 2014; Simone, 2014).

Jaz između formalnog i neformalnog oslikava niz delikatnih momenata. Mekfarlan i Vajbel (McFarlane, Waibel, 2012) najpre prepoznaju konceptualni paradoks u kome je neformalnost smeštena, time što je određena isključivo posredstvom *spoljašnjih* epistemoloških kategorija. S jedne strane, na neformalnost se gleda kao na antitetički odraz urbane modernosti i liberalizacije – domena čiji oblik tradicionalno biva tumačen kao bastion formalnosti. Manifestacije neformalnosti stoga se neretko vide kao rezultanta deficita, lišenosti opipljivih ciljeva koji bi potencijalno mogli biti jasni i predvidljivi. Takva dualnost je, navode oni, plod percepcije o limitima ili pak uspešnosti implementacije državne moći, te se neformalnost često posmatra kao deficit same države da reguliše različite institucije, tržišta ili društvene strukture.¹² No, debate o odnosu između formalnosti, državnih struktura i neformalnosti ističu određene nijanse

---

12 Posebno spornom tačkom deluje praksa vezivanja neformalnosti za ekonomske aktivnosti iz tzv. „sive zone“ koja se opire propisima i posebno, uspostavljanje veze između rasta neformalnih naselja sa slabijim okvirima koji regulišu politiku, često se prikazuju kao ograničene. Ono što je posebno istaknuto od strane nekih autora, jeste da se neformalnost ne treba izvoditi isključivo kao adaptacija na neoliberalizam, ili uopšte, specifične ekonomske uslove. Štaviše, niz je primera koji govore o tome da se neformalne mreže pokazuju ključnim posebno u izuzetnim trenucima katastrofa (npr. Carrero et al. 2019). Takođe, Deuskar (2020) uverljivo prikazuje da veza između uspona neformalnosti u ekstenzivnim urbanim zonama i kljentelizma – kao neformalnih ustupaka koje vlasti čine u pogledu pružanja usluga i zemljišta siromašnima zauzvrat očekujući političku podršku i urbanog rasta nije linearna. Naime, analizirajući preko 200 gradova, ovaj autor sugerije da je rast neformalnih naselja posebno ispod ekvatora, iako ide naporedo sa stopom kljentelizma, ipak rezultanta političke dinamike. Drugim rečima, ovaj autor upućuje da se, spram čestog mišljenja kako

povodom ovih relacija. Najpre, neformalnost jeste uokvirena upravljačkim mehanizmima države, ali je istovremeno i pitanje organizacione forme. U ovoj tački se najčešće i kristalizuje uobičajeno derogiranje neformalnosti kao praksi i formi koje izbegavaju eksplicitne i predvidljive regularnosti ustanovljene poštovanjem normi i pravila. Ali, ono gde neformalnost istinski izaziva ove premise formalne rigidnosti, jesu dve njene najčešće manifestacije: onda kada postaje *teritorijalizovana* i onda kada ovaploćuje svakodnevne *pregovore oko vrednosti*.

Ipak, bez obzira na izuzetno uporne pokušaje brojnih teoretičara za dostizanjem adekvatnog digniteta, relikti ove antinomije – naročito, inicijalno derogativna značenja, ne garantuju automatski analitičku potentnost za neformalnost. Štaviše, Šmid i ostali (Schmid et al., 2018) nabrajaju nekoliko razloga zbog kojih neformalnost ima malo šta da kaže ponajpre o kompleksnim teritorijalizacijama i spekulativnim vidovima urbanizama. Nalik džentrifikaciji i suburbanizaciji, konceptualizacija neformalnosti ostaje duboko ukotvljena u strogo zapadnjačkim iskustvima i otuda teško da može obuhvatiti planetarne varijetete urbanih procesa. Neformalnost, konkretno, ima svoje korene u razlici između „neformalnih“ tržišta rada koja su počela da prožimaju javni diskurs početkom sedamdesetih godina prošlog veka sa migracijskim kratanjima osiromašenog stanovništva u gradove globalnog juga. Nastala pretežno iz metodologije Međunarodne organizacije rada, neformalnost je prvobitno oslikavala odstupanje od „modernih“, zapadnih standarda formalizovanih radnih odnosa. Vremenom se ova konceptualizacija neformalnosti proširila, obuhvatajući ne samo radne odnose već i urbane prostore koji su rasli izvan konvencionalnih paradigmi urbanog planiranja i stambene izgradnje. Shodno tome, urbana neformalnost je dugo bila opterećena pogrđnim tonovima, što ukazuje na odstupanje od „modernog“ modela urbanizacije.

S tim u vezi, Šmid i ostali kao suštinski konceptualni izazov, pronalaze ne samo ovu neumoljivu derivaciju neformalnosti iz formalnih regulativa, nego opasnost od *jednodimenzionalnih interpretacija*. Koliko god neformalnost bila primamljiva za opis različitih varijeteta urbanizacije, koren diferencijacije između formalnog i neformalnog, često zasenjuje višestruke prostorne i iskustvene dimenzije urbanog života. Gradovi i naselja širom sveta, svaki sa svojom jedinstvenom prostornom konfiguracijom i socio-kulturnim kontekstom, manifestuju različite nijanse neformalnosti. Stoga je ograničavajuće, a možda čak i zavaravajuće, navode oni, jednoobrazno označavati različita urbana područja – bilo da se radi o straćarima u Kalkuti, planiranim naseljima u Meksiko Sitiju, perifernoj gradnji

---

politika manipuliše zemljištem, javlja upravo suprotno: prostorne forme poput neformalnih naselja prve narastaju, a tek potom dolaze klijentelističke prakse.

u Beogradu od 1990-ih godina ili kineskim selima koja se brzo urbanizuju – kao „neformalna naselja“ samo zato što pokazuju kršenje inače duboko kontekstualizovanih formalnih propisa planiranja. Dok je korisnost neformalnosti kao primarnog deskriptora sporna, konačno, javlja se i *izazov konceptualnog razvodnjavanja*. Često je koncept, prvobitno ukorenjen u specifičnom prostorno-vremenskom kontekstu, rastegnut da bi se uklopio u naizgled analogne situacije u različitim geografskim područjima, što dovodi do njegove preterane generalizacije. Ovo razvodnjavanje ne samo da slabi originalnu specifičnost i moć koncepta, već i rizikuje da postane generička oznaka. Povoј koncepta džentrifikacije je ovde valjana ilustracija. Prvobitno korišćen da opiše specifične društveno-ekonomske promene u Londonu tokom 1960-ih godina, džentrifikacija se u trenutnim oblicima široko reinterpretira i primenjuje na različite projekte urbane obnove širom sveta. Stoga, zaključuju Šmid i dr., iako nude osnov za pravljenje određenih analogija, ovako naširoke konceptualne generalizacije potencijalno zamagljuju nijanse i dinamiku svojstvenu pojedinačnim urbanim transformacijama (ibid.).

Strahovi od brzopletih uopštavanja i prevelikog rastezanja neformalnosti u konceptualnom smislu deluju dosta opravdano. No, jedna nedavno vođena diskusija (upor. Acuto et al., 2019; Cirolia, Scheba, 2019; Marx, Kelling, 2019; Merkel, 2019) predstavlja iskorak iz ovih inače sumornih aporija koje progone teoretizaciju neformalnosti. Slično kao kod Šmida i dr., u ovoj raspravi je ukazano na nužnost izgradnje znatno sofisticiranijih i savitljivijih teorijskih aparata, upravo radi izbegavanja generičke primene uniformnog modela neformalnosti. Marks i Keling (Marx, Kelling, 2019) valjano ukazuju da se različiti načini saznanja neformalnosti protežu preko rigidnih disciplinarnih granica, ali i da ti epistemološki modusi na uistinu suptilan način i dalje zadržavaju latentnu dinamiku moći koja obnavlja ovu dihotomiju. Naime, preuzimajući meta-analitički pristup, oni ukazuju na „zajedničke imenitelje kao unapred baždarene registre ili mehanizme“ (ibid: 496). U slučaju neformalnosti, vlasnička prava i urbana estetika predstavljaju dve agregatne teme koje se, bez obzira na ogromnu količinu „ne-binarnih“ kritika, zadržavaju na kontinuumu formalno-neformalno. Razmontiranje ove dihotomije neumitno povlači preuzimanje *analektičke* pozicije. Iza ove veštačke podele, zadatak koji se nameće jeste identifikovanje brojnih tačaka preseka u kome se formalno i neformalno susreću, potiru i preklapaju. Suština ovog poziva se, pritom, ne zaustavlja u podupiranju višestruke prirode neformalnosti posredstvom relacione analize koja potkopava esencijalistička shvatanja, govoreći da određeni prostori i aktivnosti, obično skoncentrisani u materijalno fragilnim središtima, takođe imaju formu i stabilnost. Uopšte, žilavost ovog dualizma

je umnogome hranjena odsustvom rigidnijeg dokumentovanja oscilacija i sinteza, te je empirijska otvorenost nužna kako bi se razlučili varijeteti (ne)formalnosti (Acuto et al., 2019).

Uz obilje opreza i rezervi prikazanim u ovoj diskusiji, konceptualni potencijal neformalnosti se ne gubi: štaviše, on započinje rastakanjem formalnog „drugog“, kao glavnog izvora teorijskog pojednostavljenja i generičkih modela. Zadržska prema podređenom urbanizmu na globalnom jugu ovde igra neubičajeno bitnu ulogu. Sirolija i Šeba (Cirolia, Scheba, 2019) ilustrativno ukazuju da su relikti postkolonijalizma nesporno ostavili važan trag na promišljanje neformalnosti, ali da su istovremeno doveli do paradoksalne reifikacije svakodnevnog života – kao neuhvatljive i neuređene ontološke sfere. Rizik ponovnog pojednostavljenja je očigledan: iako svakodnevica teorijski ističe improvizacijski aspekt kao reakciju na prekarnost, neformalnost je isto tako oblikovana širim relacionalnostima i nije isključivo omeđena „lokalnim“ okvirom. Istražujući sve frekventniji *freelance* rad, Merkel (2019) isto tako ukazuje na iznenadno „otkrice“ neformalnosti iznad ekvatora. Tekući trendovi fleksibilizacije i političke deregulacije, posebno kroz projekte koji prevladavaju u kulturnim i kreativnim industrijama, radne prakse čine i neregulisanim i nestandardizovanim, prožimajući sve ešalone zapošljavanja u ovim sektorima. Stoga, neformalnost sve manje postaje diktirana „spoljašnjom“ epistemologijom formalnosti, naročito kada se sagleda komparativno.¹³ Ali, gubeći marginalnu epistemološku ulogu, čudnovata koegzistencija sa domenima formalnosti ostaje i dalje provokativna, neistražena, ali i podsticajna tačka za razmatranja – posebno kada na red dođe planiranje.

---

13 U postkolonijalnoj vizuri, bogatstvo različitih urbanih iskustava nalaže upotrebu daleko prilagodljivijih analitičkih pristupa, koji bi bili dovoljno podsticajni za uključivanje *varijeteta urbanih trajektorija i ishoda*, a tako i izuzetno oprezni prema *kompleksnoj fluidnosti gradova*. Kako Roj navodi, „forme svetovanja ne mogu biti shvaćene isključivo kao globalizacija nametnuta Ostatku od strane Zapada“ (Roy, 2011a: 10), te su potrebni drugi vidovi pravljenja generalizacija. Budući da imperativ jeste da se teorija gradova ne ograniči na uži, konvencionalni pristup, odabir je utoliko taktičkog karaktera: *komparativizam*. Iako na ovom mestu nije moguće detaljnije razmotriti zbilja plodne analize komparativnog metoda od strane postkolonijalnih teoretičara (Leitner, Sheppard, 2015; Robinson, 2016; Robinson, Roy, 2016; upor. Streule, 2020), ova reorijentacija baštini intenciju da se urbani život sagleda pre svega kroz *relacione osobenosti* koje se u konkretnim slučajevima protežu u izučavanim gradovima, te da se različite forme urbanizacije, heterogenost planiranja, a potom i načini na koje se urbani život konstituiše kroz metabolički rad ne-ljudskih elemenata, istakne. Umesto da ostanemo u okvirima poređenja gradova kao homogenih entiteta, možemo se usredsrediti na specifične aspekte ili procese unutar gradova, proučavajući *relacionalnosti, tokove i atmosfere koje oblikuju urbane pejzaže*. Takav sveobuhvatan pristup ne samo da omogućava poređenje urbanih iskustava preko širokog spektra slučajeva, već nudi i istraživačke strategije koje su prilagodljive višedimenzionalnim aspektima urbanih formi i pre svega, *načina njihovog konstituisanja*.

Neformalne morfologije i umeće adaptacije

Dauvi zasigurno nije bio u krivu zaključujući da su neformalne urbane tvorevine „crne rupe urbanističkog diskursa – uglavnom nevidljive i neproučene u morfološkom pogledu“ (Dovey, 2010: 140). Polimorfnost koja stoji u pozadini ovih mahom perifernih, marginalizovanih i inkrementalnih urbanih predela, međutim, tek u skorije vreme počinje da se sagledava kroz neumoljivu isprepletanost navodno striktnih aranžmana planiranja i relativno razuđenih, samoorganizovanih i nezvaničnih praksi koje prate urbanu morfogenezu. Roj (Roy, 2009a) posebno ukazuje na suptilnu ulogu koju neformalnost odigrava u državnom upravljanju. Urbano planiranje kao mehanizam ne prati nužno ortodoksiju ovlašćene ili pak, autoritativne prakse, jer stoji u trouglu *izuzetnosti*, *deregulacije* i *dvosmislenosti*. Na sasvim intrigantan način, ovaj mehanizam daje legitimitet specifičnim manifestacijama neformalnosti, dok istovremeno zanemaruje, stigmatizuje ili čak kriminalizuje alternativne, mahom narodske oblike morfogeneze. Sa ovako zamršenim upravljanjem koje počiva na razgraničenju između zakonitih i nezakonitih radnji, državno upravljanje obitava kroz *selektivnu teritorijalnu fleksibilnost*, kroz koju dodatno pojačava političku moć. Ova dinamika postaje očigledno opipljiva u državnom pristupu otkupu zemljišta i upravljanju, gde naglašena centralna uloga urbane neformalnosti u vršenju i konsolidaciji moći države, posebno u pogledu njene interakcije sa marginalizovanim stanovništvom. „Neformalnost onda nije niz nereguliranih aktivnosti koje leže van domašaja planiranja: naprotiv, planiranje je to koje upisuje neformalno, označavajući određene aktivnosti kao ovlašćene, a neke druge kao neovlašćene, rušeći slamove i pružajući zakonski status jednako ilegalnim suburbanim projektima“ (ibid: 10; vid. i: Roy, 2018).

Sporan karakter ove diferencijacije, opet, ne potire zamršenu interakciju između urbane formalnosti i neformalnosti. Dauvi i Kamalipur (Dovey, Kamalipour, 2018) na ovom planu prave izuzetno uputnu refleksiju povodom uobičajenih sekvenci i operacija koje morfogenetski stoje u osnovi ove diferencijacije, a koje suštinski ovlašćuju, odnosno, razvlašćuju određene prakse. Reč je, naime, o krajnje banalnoj razlici između urbanog dizajna, koji uključuje stvaranje ulica i blokova, i arhitekture, koja se odnosi na razvoj pojedinačnih zgrada. U okviru formalizovanog postupka kreiranja gradova, uspostavljanje uličnog rasporeda prethodi, razdvajajući grad u različite blokove, koji se naknadno dele na parcele na kojima se podižu zgrade u skladu sa utvrđenim kodeksima. Nasuprot tome, u mnogim neformalnim naseljima ovaj redosled je obrnut. Ovde se najpre grade zgrade, a ulice, parcele i blokovi se vremenom razvijaju, koegzistirajući

naporedo sa ovim neformalnim tvorevinama. Dauvi i Kamalipur pritom naglašavaju da je ovaj proces ponajmanje jednostavan, jer se neformalna proširenja mogu pojaviti i unutar formalizovanih oblasti, probijajući formalno kreirane ulice i kršeći unapred definisane kodove. Međutim, vremenom, neformalna naselja i formalni gradovi skupa pokazuju tendenciju ka promenama, prilagođavajući se međusobno. No, u svim slučajevima, bazični kriterijum neformalnosti, podjednako u arhitektonskoj i urbanističkoj manifestaciji, počiva na načelu *samoorganizovane morfogeneze*: dostupne, sporadične i adaptibilne gradnje.

S druge strane, ovaj poslednji momenat otkriva komplikovanu amalgamaciju društvenih, morfoloških i arhitektonskih relacija. Izvan uobičajenih prikaza gde samoorganizacija naprosto izrasta kao improvizovana strategija niskoprihodovnih, marginalizovanih grupa, u skorije vreme mnoge diskusije o periferijalizaciji nameću daleko nijansiranija pojašnjenja relativno autogenih i dereguliranih vidova urbanizacije. Na primer, izuzetno rasprostranjena *popularna urbanizacija* svakako otelovljuje samoorganizovani proces, prožet karakterom ilegalnosti i obimnog prisvajanja zemljišta u uslovima slabe teritorijalne regulacije. Posebno upadljiva odlika popularne urbanizacije jeste postojanje kolektivnih inicijativa: kao mreža ispomoći i solidarnosti, mahom zasnovanih na srodničkim odnosima i zajedničkom poreklu (Caldeira, 2017; Sawyer, 2014; Streule *et al.*, 2020). Dok su kod popularne urbanizacije kolektivna saradnja i ispomoć često istaknutiji, kod tzv. *urbanizma zacrtavanja* (*plotting urbanism*) ovi aspekti slabe i usmeravaju se ka više komodifikovanim odnosima, mahom između rentijera i zakupaca. Iako se elementi neformalnosti, ilegalnosti i postepene izgradnje ističu, zacrtani urbanizam se oslanja na naglašenu ulogu tržišnih snaga koje oblikuju urbani pejzaž (Karaman *et al.*, 2020).

Da su relacije koje ishode iz morfogeneze samoorganizovanih urbanih prostora izuzetno složene, ukazuje i Dauvi, prepoznajući *tri morfogenetska modela*. Jedan takav način inicira mala frakcija pojedinaca koji, prepoznajući potencijal neiskorišćenog zemljišta, preuzimaju na sebe da zauzmu ove prostore bez zvaničnog odobrenja. Kako utvrđuju svoje prisustvo, ovi početni doseljenici često preuzimaju pseudoadministrativnu ulogu, nadgledajući naredni talas doseljenika. U određenim slučajevima, ovi pioniri mogu čak i naplatiti naknadu za pridošlice ili se pak pretvoriti u neformalne stanodavce, monetizujući zemlju koju su nekada zauzimali iz nužde. Ovo rezultira karakterističnom urbanom morfologijom obeleženom postepenim i sporadičnim razvojem. Suprotni pristup formiranju neformalnih naselja uključuje koordinisanije i unapred smišljene napore, koje predvode lideri zajednice ili druge organizovane grupe. U ovim slučajevima, zauzimanje zemljišta je gotovo trenutno i ponekad je olakšano

sticanjem neformalnih „prava korišćenja“ od onih koji polažu pravo na vlasništvo, iako bez zvaničnog priznanja. Takva naselja su uočljivo strukturisana, često usvajajući rudimentarni raspored mreže. Kako ljudi hrle u ove oblasti, parcele se ocrtavaju i dodeljuju, dajući privid planiranja, iako bez formalne sankcije. Još jedan model, znatno više preduzetničke prirode, uključuje vlasnike zemljišta koji poseduju legitimno vlasništvo nad svojom zemljom, ali biraju da je eksploatišu neovlašćenim sredstvima. Umesto da se pridržavaju zvaničnih propisa i zahteva za zoniranje, oni se upuštaju u nedozvoljene podele, prave parcele ili čak grade stanove. Ovo podeljeno zemljište, sada prepuno stambenih objekata, zatim se komercijalizuje, bilo direktnom prodajom ili iznajmljivanjem, donoseći profit vlasnicima prava. Ovaj model, kolokvijalno nazvan „gusarsko stanovanje“, predstavlja primer fuzije formalnog vlasništva i neformalnih razvojnih praksi, otkrivajući složene slojeve strategija urbanog razvoja koje postoje izvan formalnih paradigmi planiranja (Dovey, 2010).

Udubljujući se u arhitekturu neformalnih domena, očigledno je da se bezbroj manifestacija neformalnosti često spaja oko specifičnih, prepoznatljivih obrazaca urbanog dizajna i izgradnje. Neformalna arhitektura ispoljava tragove lokalnog pristupa, mikroprostornih prilagođavanja, odstupanja i nepravilnosti. Iako se ovakve forme mogu činiti neuređenim i proizvoljnim, one inherentno otepljuju osnovnu strukturu koju karakterišu postepena, ali opet, *progresivna proširenja* – od stambenih jedinica do mreže lavirinta uličica. Štaviše, neformalna arhitektura se može uočiti korišćenjem građevinskih materijala koji su privremeni, nedovršeni, improvizovani i nepravilni, ali nisu ograničeni na plastiku, drvo, metal, beton i ciglu, što je izdvaja od uglađenijih i standardizovanih građevinskih tehnika koje se nalaze u formalnom gradu. Jedna dosledna arhitektonska manifestacija na ovim različitim terenima i procesima je postepeno proširenje – prostorija po prostorija. Iako se pojedinačne prostorije i proširenja mogu razlikovati u zavisnosti od kulturnih, klimatskih i geografskih razloga, konzistentna tema se pojavljuje u sveobuhvatnim obrascima razvoja. Takve strukture, koje često čine susedne amalgamacije, imaju tendenciju da se šire i horizontalno i vertikalno, obično se zatvarajući na visini od približno pet do šest nivoa. Ovaj arhitektonski trend je u osnovi oblikovan ekonomskim ograničenjima i postepenim prikupljanjem ograničenih resursa. Priroda ove ekspanzije ostaje konzistentna, bez obzira na to da li je osnovni proces *taloženje, umetanje ili spajanje*, i bez obzira na specifične urbane izazove sa kojima se susreće (upor. Dovey, Kamalipour, 2018; Dovey, Recio, 2023; Dovey et al., 2018; Kamalipour, Dovey, 2019; Silver, 2014).¹⁴

14 Silver (2014: 799) na sve ovo dodaje da postupni vid gradnje ishodi u posebnim relacijama koje neformalnim tvorevinama daju kontinuitet. „Ove stambene konfiguracije ostaju u trajnom stanju, ne samo kroz poboljšanu infrastrukturu, već i kroz stvaranje

Bez obzira na to što neformalna naselja nastaju i evoluiraju kroz različite procese, ona odražavaju prilagodljivu otpornost njihovih stanovnika. Zato Dauvi i King (Dovey, King, 2011) u vrlo uputnom tipološkom osvrtu ukazuju na tri ključna mehanizma koji pokreću rast ovih naselja. *Naseljavanje* predstavlja prvi među ovim mehanizmima i direktno oslikava čak i primordijalan proces prisvajanja zemljišta – nalik onome kako su autohtone zajednice formirale naselja tokom vekova. Naredni mehanizam je *ubacivanje*, pri čemu zajednice kapitalizuju napuštene, zanemarene ili preostale fragmente unutar urbane matrice. Njihovo pozicioniranje u urbanim pejzažima varira, pri čemu su neki upadljivo poređani duž primarnih saobraćajnih pravaca, dok drugi ostaju skriveni, smešteni u gradskim nišama kao što su obale, železničke pruge i strmine. Treći je *pričvrščivanje* – fenomen u kojem neformalna proširenja ili izrasline bujaju, bilo da nastaju iz strukturiranih arhitektura formalnog grada ili se pričvrščuju za njih. Sve ovo pridodaje neobičnu formalnost ovim inače neformalnim scenarijima. Ali, upravo ono što ostaje neistraženo jeste kako prilagodljivost samoorganizacije može biti rabljena jednako u planerskoj teoriji i praksi kao *dinamički asemblaž*.

Asemblaži i dinamičke metabolizacije neformalnosti: iza deficita i suficita

Ako je jasno da je striktna deoba među režimima formalnosti i neformalnosti krhka i spekulativna, ova dihotomija permanentno generiše *statičnu ontologiju*, baziranu nauštrb dinamičke relacionalnosti samoorganizacije, koja se gotovo stereotipno vidi kao dramatični izvor neizvesnosti – bilo usled pretpostavljenih nedostataka infrastruktura ili zbog preterane koncentracije stanovništva. Recimo, metodologije koje sledi UN Habitat, obiluju jezikom *neoptimalnog urbanog planiranja*. Dok se sa jedne strane pretpostavlja da ekspanzija neformalnih habitata neposredno ostavlja očigledne nedostatke u stambenim uslovima, sa druge, ista ta ekspanzija je izazov po sebi – kako agregira brojnu ranjivu populaciju (upor: UN Habitat, 2015). Inherentno složeni elementi metabolike neformalnosti time

---

novih prostora, kao što su prostori za kuvanje ili spavanje. Ove improvizovane stambene geografije su stoga zasnovane na transformaciji materijala dok se zidovi od valovitog gvožđa pretvaraju u betonske zidove, kuju se veze za regulisano snabdevanje energijom, a arhitektonska forma se razvija. Ovakvi eksperimenti u uređenju materijala predočavaju poboljšane buduće uslove za urbane stanovnike. Kao takvi, tokom vremena, ranije neformalni stanovi razvijaju izgled i prepoznavanje formalnih, robustnih struktura. Ovo učvrščuje ne samo zgradu, već i status domaćinstva u zajednici i percipirano pravo na posedovanje zemljišta.“

bivaju skrajnuti – pre svega, zato što se materijalnost ovih prostornih konfiguracija, brže-bolje podređuje imperativima budućih transformacija koje bi u perspektivi kompenzovale pretpostavljene deficite, ali i redukovale rizike potekle od navodno kataklizmične gustine. Međutim, neformalnost se pokazuje kao daleko više sofisticirana tehnika i taktika mikroadaptacije, čiji je prostorno-vremenski izraz slojevit i nelinearan, ishodeći u čudnovatim morfogenetskim simbiozama. Gledano iz perspektive asemblaža, u suprotnosti sa rigidnim hijerarhijama konvencionalnog urbanističkog planiranja, samoorganizovani karakter neformalnosti se ne samo opire inače spornoj koncepciji *fiksacije urbanih morfologija*: daleko više, samoorganizacija se posredstvom osobenih morfoloških i arhitektonskih adaptacija, otkriva kao *pragmatička inventivnost* koja u krajnjoj instanci naglašava fluidnu i iznova prilagodljivu prirodu gradova.

Jedna od osnovnih implikacija ovakvog gledišta jeste seciranje komplikovane dinamike *reteritorijalizacije* i *deteritorijalizacije* – kao rastegljivih procesa koji odstupaju od linearne, predvidljive logike. Kako smo i ranije istakli, zamisao asemblaža i pretpostavljeno presastavljanje gradova, ugrubo sugerišu da se urbana struktura materijalizuje iz nepredvidljivosti prespajanja bezbrojnih elemenata. Ali, u direktnoj vezi sa neformalnošću, logika asemblaža govori da se mikrotranzicije unutar neformalnih naselja, pospešene kroz sitne arhitektonske adaptacije, moraju shvatiti *fazno*. Dauvi (Dovey, 2014), ali i Kamalipur (Kamalipour, 2022) zato insistiraju da čitanje neformalnog urbanizma kroz prizmu asemblaža ukazuje na *rizomatsku strukturu* – daleko fluidniju i međusobno povezaniju perspektivu urbanih prostora koji su izloženi kontinuiranim procesima teritorijalnog vezivanja, redefinisanja i na kraju, prekida. Pritom, svaka od ovih faza interakcija između ljudi, infrastruktura, ne-ljudi, kodova i sl., poprma različite socioprostorne obime. Bez strogih hijerarhija, višestruke nijanse neformalnog urbanizma zahtevaju prepoznavanje cikličnih obrazaca teritorijalnog nastanka, rastakanja i ponovnog pojavljivanja. Još važnijim se čini ono na šta Mekfarlan (McFarlane, 2011a) ukazuje. Nizovi sociomaterijalnih interakcija, poseduju dualni karakter. Na primer, materijalnost neformalnih celina ne odražava samo ekonomsku realnost svojih stanovnika. Nedostatak adekvatnih stambenih uslova i infrastruktura takođe oblikuje i njihova svakodnevna iskustva, borbe i prilagođavanja urbanom životu sa svim pratećim nedaćama. Ali, kao takva, ona ne može biti shvaćena u krutim strukturnim okvirima; naprotiv, nepredvidivi karakter asemblaža neformalnosti potiče od čulnih i emotivnih odgovora, koji odводе ka potencijalnostima novih materijalizacija i jedinstvenih socioprostornih amalgamacija.

Potonja diskusija direktno navodi na perzistentan ćorsokak u koji je neformalnost smeštena kroz dramatične slike sociomaterijalnih deficita,

čiji se koren, sasvim paradoksalno, pronalazi u često uskogrudom koncipiranju *gustine* – kao prenaseljenosti, zagušenja i neretko krhke koncentracije ljudi i stvari. Upravo Mekfaran u nizu radova (McFarlane, 2016; 2020; 2023) sugerira da je gustina esencijalno politički problem, te da ovakve negativne konotacije odvođe na pogrešan trag. „Budući da je koncept tako opterećen, tako umrežen“, navodi on (McFarlane, 2016: 630, kurziv dodat), „nije iznenađujuće što je istorija urbanizma u značajnom delu istorija vrtloga *politizovanih gustina*: prenaseljenost, bolest, zagađenje, zagušenje su poznati negativci u ovom komadu; planiranje, regulacija, infrastruktura, usluge, stanovanje, podsticaji za odgušenje, zajedno sa javnim prostorom, često su umetnuti kao lek“. Premda po sebi ostaje provokativno, pitanje gustine je takođe rezultat rastepljivih prostorno-vremenskih kontrakcija, zavisnih od različitih katalizatora – od fluktuirajućih ekonomskih investicija, prevladajućih ideologija dizajna, urbanih migracija, sve do savremenih aspekata životnog stila. Recimo, dok međudnos između zgušnjavanja, ekološkog uticaja i sociokulturnih dispariteta ostaje duboko ukorenjen u urbanim pejzažima, očito je da ugljenički otisak za ovako visoke urbane gustine zavisi od niza karakteristika, od građevinskih materijala do društveno-ekonomskog položaja njegovih stanovnika i njihove međusobno povezane mreže potrošnje.

Kako se gustina manifestuje privremeno na određenom lokalitetu, sa pojedinačnim epizodama zgušnjavanja koje se spajaju sa brojnim drugim prostorno-vremenskim metaboličkim tokovima koji nadilaze gradove, Mekfaran predlaže da radije govorimo o (dis)kontinuitetu *re/de-densifikacije* i usvojimo topološki pristup. Na taj način, postaje moguće da se osvetle višestruke prostornosti i temporalnosti gustine.¹⁵ Najpre, one *topografskog* karaktera, vezane za brojeve, raspodelu, kretanje preko euklidskog

---

15 Slično Mekfarlanu, Dauvi i Pafka (Dovey, Pafka, 2018) takođe insistiraju da nijedna mera gustine ne može jednostavno biti nužni prediktor bilo kojih od pretpostavljenih morfoloških, pa čak i socijalnih karakteristika – time što su naprosto agregirane ili skoncentrisane. Kako ističu, „predlažemo da se više pažnje posveti pomalo tajanstvenom odnosu gustine prema urbanom intenzitetu. U zavisnosti od toga kako se upravlja kontrolama urbanističkog dizajna, možemo proizvesti gustinu bez intenziteta ili intenzitet bez velike gustine. Postoji mnogo vrsta urbanog intenziteta i, dok sve zavisi od određenih nivoa gustine, intenzitet nije fenomen koji se jednostavno povećava sa gustinom izgradnje ili naseljenosti. Ovo se čini kao sledeći korak u naraciji o ‘životu i smrti velikih gradova’ koju je Džejkobs pokrenula pre dosta vremena. Dok se njena analiza neposredno odnosila na američke gradove, ona se takođe pokazala široko primenljivom; no, sada su nam potrebni modeli koji se odnose i na azijske i neformalne gradove. Misterija će, međutim, ostati jer je kontrola gustine puka formula, a i urbani intenziteti velikih gradova su sada daleko više neuhvatljivi. Uz izvinjenje Tolstoju, moglo bi se reći: dosadni gradovi su svi isti, svaki veliki grad je velik na svoj način“ (ibid: 79).

površinskog prostora. Potom, moguće je razlučiti i one *relacione* gustine, ispoljene kroz komplikovane translokalne transakcije, jednako u interhumanom maniru, ali i između ljudi i ne-ljudi. Ništa manje, tu su *volume-trijski* aspekti koji zahvataju kako vertikalne višespratne gustine ali i guste podzemne mreže. Na kraju, gustine mogu biti i *iskustvene*, odnosno *perceptivne*: zavisne od tačke gledanja i mobilizacije svakodnevnih, somatskih osećaja (ibid; McFarlane, 2020; upor: Simone, 2020).

Neformalnost kao taktička samoorganizacija, obiluje ovim razuđenim topologijama koje, protivno statičnim i fatalnim pogledima, bivaju mobilizovane kroz širok spektar inkrementalnih operacija, uperenih ka poboljšanju nesigurnih uslova života i infrastruktura. Međutim, samu otpornost i prilagodljivost utkanu u neformalnost, ne bi trebalo pogrešno tumačiti kao implicitnu podršku preterano optimističnim intervencijama koje se umeću u ove neformalne mreže, a niti ih svoditi na isključivo romantične prikaze lokalne solidarnosti. No, ističući dinamiku i domišljatost koja se često nalazi u ovim oblastima, Mekfarlan (McFarlane, 2011a) naglašava duboko transformativni kapacitet neformalnosti. Evidentno je otuda da se akteri približavaju urbanoj gustini kroz postepenu adaptaciju, kontinuirano poboljšavajući stanovanje i infrastrukturu uz adekvatnu interakciju sa zamršenim urbanim mrežama i drugim akterima. Umesto toga, pojavljuje se daleko više nijansirana perspektiva, s naglaskom na latentni potencijal eksperimentacije i prespajanja ovih gustih konfiguracija.

Svakodnevni urbanizmi i socijalne infrastrukture

Zavidna količina istraživanja je, manje ili više direktno, ukazala na heterogene aspekte neformalne prilagodljivosti. Ono što je putokaz u ovim debatama, unekoliko jeste proširivanje teze o *pregovaranju vrednosti*. Dok je sam koren ove teze postkolonijalno osporavanje inače statičnog razgraničenja između neformalnosti i formalnosti, čije stereotipne manifestacije jesu pitanje zakonitosti prostorne organizacije, ona se suštinski odnosi na društvene, estetske i ekonomske vrednosti koje se morfogenetski grade i upisuju kroz *samoorganizaciju*. U tom pogledu, neformalnost se smešta među različite prakse koje ujedno obuhvataju aspekte pregovaranja autoriteta i spekulacije, odnosno uključivanja brojnih aktera poput lokalnog stanovništva, predstavnika vlasti, pa čak i brojnih međunarodnih institucija koje prave skupa kompoziciju ovih odnosa u neformalnim naseljima. Prema Mekfarlanu (McFarlane, 2012), ovo prožimanje režima formalnosti sa neformalnim momentima podrazumeva ne samo spekulativne prakse ili pak brikolaž kao izraz adaptibilnih institucija, nego i kompoziciju kao

združeni napor, gde akteri *koriste jedni druge kao infrastrukturu* u fluidnom okruženju koje se stalno prilagođava. Još bliže od ovog zamučivanja linija između formalnog i neformalnog jesu konkretne manifestacije pregovaranja koja sa jedne strane stvaraju neformalne alijanse i saveze – postajući osoben izraz „socijalnih infrastruktura“, a sa druge, one donose konkretna morfološka i arhitektonska prilagođavanja, naročito, fizičkih infrastruktura.

Istražujući dugi niz godina tzv. *urbane većine*, Simoun (Simone, 2004; 2011; 2013; 2015; 2017) je na zaista inovativan način uveo lokalizovane mehanizme adaptacija i stvaranja zajedničkih dobara, mahom kao odgovor na nejednak urbani razvoj i rapidno urušavanje institucionalnih aranžmana. Izvan jezika građanskog angažovanja, Simoun radije govori o oblicima samosvesnog planiranja čiji oblik predstavljaju tzv. *snopovi (bundles)*. Naime, snopovi označavaju zamršene interakcije među stanovnicima grada, njihove akcije, verovanja i složenu mrežu urbanih infrastruktura sa kojima se povezuju. Implicitno, snopovi podražavaju kolektivnu efikasnost za održavanje bazične vitalnosti. Takvi spekulativni vidovi povezivanja, međutim, nisu samo alatke za podsticanje izdržljivosti u opštem smislu; Simoun je ovde vrlo obazriv, pošto su interesi heterogeni i često variraju, a sklonosti individua mogu izazvati zastoje u saradnji. Međutim, na ovom mestu je od izuzetnog značaja osobena, kolektivna improvizacija koja potiče od same živahnosti gradskog života. Urbani prostori prema Simounu, prepuni su isprepletanih prilagođavanja i manevara koji duboko preoblikuju materijale i tela, te, kako njegova opsežna etnografska istraživanja prikazuju, ovi vidovi sporadičnih improvizacija zasnovanih na mrežama gustih interakcija, dosta često postaju produktivni – u smislu razrešenja brojnih ranjivosti. Koncept *ljudi kao infrastruktura* koja potiče iz ranijih faza Simounovog rada, valjano sumira ove zamisli (Simone, 2021: 3, kurziv u originalu), pošto

„prepozicionira urbano ljudsko postojanje na način koji priznaje konstelaciju događanja u urbanom životu. To je imaginacija šireg terena igre gde je ljudsko postojanje u urbanom okruženju obeleženo neprekidnim sudarima između ljudske pozicioniranosti, ljudskog stremljenja i nasleđenih stvarnosti resursa. Infrastruktura je izgledala kao koncept koji omogućava tu proširenost, mehaniku radikalne otvorenosti koja nadmašuje pitanje ljudskih odluka i karakteriše poziciju ljudskog života koja je konstitutivno otvorena za (...) *transindividualni domen*, gde interakcija između tela i materijala rađa nove konstelacije smisla i kapaciteta.“

Premda nestabilne i privremene, neformalne asocijacije predstavljaju ponekad i ključni mehanizam prilagođavanja na nepredvidivost; istovremeno, varijeteti ovih socijalnih infrastruktura doprinose kultivaciji *ad hoc*

mehanizama koji su savitljivi i prilagodljivi sociomaterijalnim uslovima.¹⁶ Neka istraživanja (npr. Lancione, 2020; Kaker, 2019; Plyushteva, Schwannen, 2023) su nadasve jasno prikazala kako se ove socijalne infrastrukture grade kao brikolaž u neizvesnim scenarijima, kada konvencionalni institucionalni sistemi i njihovi formalni protokoli ne uspevaju da holistički odgovore na višestruke izazove sa kojima se suočavaju pogođene zajednice. Istražujući posledice zemljotresa u Gorki (Nepal) koji se dogodio 2015. godine, Karero i dr. (Carrero et al. 2019) su uočili da su se nakon ove katastrofe, neformalne mreže aktera pokazale daleko više otpornosti, nadomešćujući bazične potrebe pogođenog stanovništva. Građena kroz susedske i rodbinske veze, kako oni pronalaze, urbana otpornost je ukazala na ograničen domet drugih mreža, poput NVO i međunarodnih organizacija. U slučaju zemljotresa u Gorki, upravo su socijalne infrastrukture bile prećutno privilegovane i štaviše, daleko više umetnute kao virtuelne, implicitne mreže koje su korišćene za smanjenje rizika od daljih katastrofa i sanaciju posledica.

Posebno se interesantnim čine sporadična nadomešćivanja infrastrukturnih manjaka i praksi prilagodljivosti. Recimo, Baptista (2019) je ispitivala krhku mrežu snabdevanja električnom energijom u Mozambiku, ilustrujući zamršen odnos između formalnih i neformalnih sistema. Baptista ističe da svakodnevne, neformalne procedure koje se koriste za održavanje i popravljanje komunalnih mreža mogu dovesti do povezivanja sa širim, zvaničnim elektroenergetskim mrežama. Intrigantno je da ove formalne nacionalne mreže, iako dizajnirane da budu strukturisane i konzistentne, pokazuju sopstvene nivoe nestabilnosti. Na njihovo efikasno funkcionisanje značajno utiču pragmatične, situirane prakse. Bez njih,

---

16 Sumirajući nalaze istraživanja iz Kampale, Mekfarlan i Silver (McFarlane, Silver, 2017) podvlače da socijalne infrastrukture pospešuju fundamentalne aspekte života, poput pristupa zapošljavanju, osnovnom zdravstvenom sistemu, obrazovanju i drugim vitalnim funkcijama unutar grada, na tri načina. Najpre, kako se urbane zajednice razvijaju, postoji tendencija ka konsolidaciji, u kojoj stanovnici dostižu veći stepen ekonomske stabilnosti. U ovom stanju, oslanjanje na socijalnu infrastrukturu ne nestaje, ali se modifikuje, omogućavajući pojedincima veću autonomiju u upravljanju svojim urbanim životom, dok istovremeno poboljšavaju i proširuju postojeće infrastrukture. Potom, koordinacija nastaje kao rezultat dobro konsolidovane urbane sredine, označava sposobnost organizacije i upravljanja društveno-ekonomskim ili političkim aktivnostima unutar zajednice. Ova organizaciona sposobnost može se manifestovati na mnogo načina, bilo kroz stvaranje okruženja međusobne podrške ili kroz uticaj na šire dinamike unutar zajednice. Važno je naglasiti da se stepen koordinacije može razlikovati među različitim segmentima zajednice. Na kraju, spekulacija je još jedan ključni aspekt urbane dinamike. Ona se odnosi na anticipiranje budućih izazova i prilika u urbanom okruženju. Spekulativne strategije variraju od svakodnevnih odluka do dugoročnih i proračunatih rizika koji mogu značajno oblikovati sredstva za život i materijalne resurse u urbanom kontekstu.

mnoge od infrastrukturnih mreža ne bi mogle biti održavane. Štaviše, to čini da infrastruktura bude „nesigurno dostignuće“: pružanje usluga tako postaje proces koji nije unapred obezbeđen. Ali kao takav, on pojačava i samu ljudsku infrastrukturu, kako njena bazična reprodukcija zavisi od lokalne saradnje. Slično ukazuje i Silver (2014), raspravljajući da inkrementalne infrastrukture ne mogu biti definisane samo kroz nedostatak ili snalaženje usled materijalne oskudice. Istražujući nestabilni protok električne energije u Akri (Gana), Silver govori da stanovnici koriste brojne inkrementalne metode za rekonfiguraciju pristupa. Oni stvaraju tajne ili neovlašćene veze, a neki čak i manipulišu *prepaid* brojlama kako bi pristupili električnoj energiji po nižoj ceni ili besplatno. Osnovni razlog ovakvih postepenih prilagođavanja energetske mreže nije samo svakodnevni opstanak već i težnja za boljim ekonomskim i društvenim uslovima. Silver zaključuje da ove inkrementalne promene urbanih stanovnika ilustruju njihovu otpornost i prilagodljivost u upravljanju urbanim nejednakostima i traženju boljih mogućnosti, čak i u okruženju sa ograničenim resursima.

Načini politizacije infrastruktura u svakodnevicu, ali i niz ovih oscilatornih adaptacija čine se još ilustrativnijim prilikom ispitivanja sanitarnih uslova (upor Lancione, McFarlane, 2016a; 2016b; McFarlane et al. 2014; McFarlane, et al., 2016; McFarlane, Silver, 2017). Nedostatak bazičnih higijenskih uslova u mnogim slučajevima – bilo da se radi o slamovima Bombaja ili beskućnicima u Torinu, otvara zamršeno polje čulnih i telesnih osećaja, koji iziskuju ogromnu veštinu adaptacije. Za razliku od navodno sveprisutne prirode ovih izazova u različitim kulturnim i socio-ekonomskim okruženjima vezanim za higijenu, sanitarna iskustva u slamovima ili ona proživljena od strane beskućnika, zahtevaju istraživanje višedimenzionalnih aspekata njihovog okruženja. Ovo zahvata ne samo fizičku dostupnost infrastrukture, nego i dinamiku određenu kroz lokalizovane načine na koji se ona koristi, uz niz drugih finesa – poput inherentne rodne pristrasnosti u domaćim poslovima – međusobno se prepliću i definišu heterogena iskustva ovih pojedinaca. Prostorno, pitanje sanitarnih uslova ukazuje na zanemarene regione gradova i infrastrukturu koja u njima postoji ili je upadljivo odsutna. Štaviše, država igra značajnu, često pljačkašku ulogu, naročito u slučaju neovlašćenih priključaka za vodosnabdevanje, ističući napetosti između legalnosti i stvarne potrebe za bazičnim uslugama. No, domet i funkcionalnost infrastruktura u ovim scenarijima nije samo rezultanta fizičkog rasprostiranja. Svakodnevne borbe, uključujući svakodnevno oslanjanje na druge aktere kroz razmatranja o bezbednoj pijaćoj vodi, pomoći prilikom pranja stanova i odeće, odvijaju se pod stalnom senkom države i preduzetničkih oportunistu u trgovini vodom. Takve dinamike pojačavaju shvatanje da su infrastrukturni izazovi materijalnog porekla, ali da se nužno manifestuju u metaboličkim i telesnim iskustvima stanovnika grada.

Potonja tačka je od izuzetne važnosti za razumevanje kako infrastrukturni deficiti i selektivnost urbanih metabolizama, u krajnjoj instanci ujedno stvaraju vidove međusobne ispomoći i solidarnosti. Ispitujući svakodnevne infrastrukturne prekide i neizvesnosti u Josu (Nigerija), Trovala i Trovala (Trovala, Trovala, 2015) pronalaze čudnu semiologiju lokalaca, uperenu na čitanje naznaka gotovo neprestanih infrastrukturnih manjkova. Kako bi razumeli neredovnost usluga poput vode, struje i goriva, lokalno stanovništvo je primorano da stalno teži da razume uzroke ovih fluktuacija. Međutim, nepredvidiva infrastruktura postaje i sistem znakova kroz koji građani pokušavaju da razumeju pitanja koja prevazilaze neposredne potrebe. Infrastrukturne mreže, poput signala, cevi, kablova i puteva, povezuju pojedince s većim zajednicama, a karakter ovih povezanosti informiše i transformiše percepciju društvenog sveta. Kako navode, infrastruktura nije samo objekt, već i *sredstvo predviđanja*, kako služi kao prikaz neuhvatljivih i promenljivih entiteta. Kroz materijalnost infrastrukture, njen protok i prekide pažljivo tumačene od strane stanovnika, izranja sve više fragmentiran grad. Autori zato ističu da je suština infrastrukture u Josu manje stvar opipljivih stvari: ona više nalikuje dijagnostičkom alatu, koji predskazuje priče o budućim događajima. Dok se građani bore sa isprekidanom infrastrukturnom stvarnošću, bez pristupa putevima, izvorima vode ili strujnim mrežama, pojavljuje se jednako osećaj izgubljenih, ali i nastajućih zajedničkih narativa i zajedničkih iskustava. Na zaista čudnovat način, *agensnost odsutnosti* postaje *agensnost komonifikacije*: infrastrukturni fragmenti stvaraju zamišljene zajedničke afekte povodom materijala, što očite podele i razlike preobličava u svakodnevne urbane prakse prilagodljivosti. No, kako se ovi aspekti neformalnosti, posebno mobilizacija nevidljivih agenasa, mogu primeniti na urbanizam manje u tehničkom, a više u etičkom smislu?

Trajna privremenost: od infra-pravljenja do infra-bivanja

Potonji zaključak nipošto ne bi trebalo jednoznačno sagledati kao potvrdu prekarnih životnih uslova. Međutim, izvan slike i estetike haosa koja se uočava kao prva manifestacija, ove perspektive infrastrukturnih neizvesnosti u konačnici pružaju barem spekulativni model, zahvatajući neizbežno *infra-pravljenja*, ali moguće i *infra-bivanja*. Što se tiče prvog, isprepletane veze između mehaničkih aspekata grada i ljudske agensnosti su očite: one u nelinearnom maniru provociraju alternativne scenarije asocijacija i prilagodljivosti, odvođeci ka postupnom *infra-postanju* kroz varijetete

infrastrukturnih premošćavanja. Još više, socijalne infrastrukture u savim afektivnom pogledu, pojačavaju trenutke povezivanja i nenadane koalicije. Međutim, prilagodljivost ukorenjena u ove svakodnevne urbanizme usled nedostatka formalnih infrastrukturnih sistema i različitih usluga i javnih servisa, ostaje nelinearna i potencijalno zadržava moment privremenosti, bez obzira na kumulativne efekte samoorganizacije – zajedničkih infrastrukture i izgrađenih okruženja. Štaviše, upravo gore istaknuti konflikti povodom sanitarnih uslova, neumitno se odvijaju povodom dugotrajnijeg infra-bivanja: ritmova sociomaterijalnosti gradova, gde se uz nadomešćivanje krhkosti infrastrukture, umeću delikatni metabolički momenti. Prosto govoreći, infra-bivanja direktno rezonuju pitanjem temporalnosti: kako i na koji način se privremene tvorevine i strategije mogu prevesti u trajnije prakse – posebno, kada je reč o materijalnim dimenzijama neformalnosti?

Najpre, osnovni paradoks može biti taj što se materijalnost – barem kada se govori o neformalnim socio-prostornim formacijama, pokazuje vrlo krhkom. To posebno zahvata urgentno promišljanje klimatske budućnosti. Ziervogel (2020) argumentovano ističe da se pitanja tzv. klimatskog urbanizma na neobičan način prelamaju kada se umetne neformalnost. Sa jedne strane, neformalne stambene strategije deluju kao jedini izvodljiv scenario za sve brojniju populaciju koja će u budućnosti postajati urbana – delom, usled ekonomske privlačnosti gradova, ali još više, usled klimatskih neizvesnosti. Međutim, jasno je da krajnje nezavidni stambeni uslovi otvaraju daleko složeniju zagonetku rešavanja „vremenske tenzije“ – između ciljeva koji se tiču smanjivanja emisije CO₂ i pravljenja prilagodljivih, a opet, materijalno otpornih rešenja. Sa druge strane, to suštinski zahvata rešavanje pitanja „ranjivosti“ koju neformalnost trenutno donosi, tako što će se ova dva vremenska toka valjano integrisati. Ziervogel utoliko predlaže da na mesto inkrementalnog prilagođavanja stupi *transformativna adaptibilnost*. Konkretno, ona se odnosi na suspenziju neizvesnosti koju neformalnost trenutno sadrži, ali i potencijalno donosi u budućnosti. No, kako Ziervogel komentariše, iako je model transformativne adaptibilnosti usmeren prema novim klimatskim imperativima, on se stvara kroz upotrebu postojećih kolektivnih veza i, delom, oblika lokalne samoorganizacije.

Ipak, opipljivost, temporalnost i svakodnevna dinamika ovakvih arhitektonskih formi umnogome ostaje neistražena i marginalizovana. Moatasim (2019) prigovara da modularni, prilagodljiv i savitljiv karakter ove vernakularne arhitekture neretko ostaje u senci ispitivanja sociopolitičkih dimenzija neformalnosti i akcenta stavljenog na socioekonomske ekstreme. Istražujući kolektivne poduhvate uličnih prodavaca u Islama-

badu (Pakistan), Moatasim ilustruje kako ekspanzija improvizovanih kioska van okvira formalnih propisa i razvoj neformalnih tržnica izgrađenih s privremenim materijalima zahteva preispitivanje pristupa koji bi se mogao nazvati *trajnom privremenošću*. Naime, ove vernakularne građevinske prakse dodavanja manjih mobilnih elemenata na radnje, govore o otpornom karakteru ovih prostora koji, upotrebom fleksibilnog dizajna i laganih materijala, pridodaju izuzetno dinamičan karakter koji prati trgovačke aktivnosti. Dok ta praksa, kako smo i iznad naznačili, predstavlja takoreći genetski kod neformalnosti, ono na šta Moatasim konkretno aludira, jeste samoodrživ karakter ovih adaptacija – koje, uprkos stalnim pokušajima državne intervencije, bujaju iznova. Moatasim je mišljenja da privremeni urbanizam pre svega treba osloboditi negativnih konotacija. „Materijalnosti i modaliteti ulične preprodaje, zasnovani na logici privremenosti, ne predstavljaju nužno strukturnu ranjivost, već se odnose na praksu i estetiku privremenog postojanja.“ Pre nego da se primene drakonske sankcije, arhitektonska artikulacija bi prema Faizi Moatesim, fokus valjalo da prebaci na raznolike, temporalno diskontinuirane modalitete koji su praćeni prepravljajanjem materijalnosti i to s ciljem da se ne uguši potpuno spontani karakter ovih aktivnosti. „Kakav je uticaj privremenog neformalnog urbanizma na formu i iskustvo savremenih gradova? Namerno izbegavajući strukturnu trajnost, privremeni urbanizam nudi i fleksibilnost i otpornost na urbano izgrađeno okruženje. Prakse privremene gradnje otvaraju urbane prostore ljudima i aktivnostima koje se ne mogu prilagoditi formalnim mehanizmima planiranja“ (ibid: 292; upor. Schindler, 2014).

Temporalnost autokonstrukcije (Caldeira, 2017; Rubin, 2020) se pojavljuje kao značajna lekcija neformalnosti, jer se ovi ritmovi neumoljivo vezuju za tela i neverovatno kompozitnom karakteru arhitekture koja naprosto izrasta sa vitalnim, metaboličkim tokovima. Debokova antropologija Kinšase (Kongo) (DeBoeck, 2012; 2015) donosi zaista interesantne uvide u dinamiku urbanosti u mestima gde klasični oblici urbanog planiranja gotovo da ne postoje. Kako Debok navodi, pošto su u Kinšasi infrastrukturne mreže i javne ustanove često u stanju propadanja ili potpune odsutnosti, gradski prostori pridobijaju osobenu dinamiku. No, umesto da postanu samo simboli napuštenosti, ovi prostori i njihove „rupe“ – kao što su rupe na putu ili bare vode – postaju samosvojne infrastrukturne jedinice, kreirajući specifične urbane interakcije. Na primer, ovakvi prostori mogu usporiti prolaznike dovoljno da im se nešto proda, istovremeno postajući mesta okupljanja i interakcije. Ove „slabe tačke“ urbanog pejzaža, stoga, kreiraju vlastite prilike i dinamične prostore za interakciju. No, u Debokovom razumevanju grada, ne radi se samo o parcijalnom odsustvu;

naprotiv, Kinšasa je svakako *akumulacija fragmenata* koji proizlaze iz različitih istorijskih intervencija – kao izraza lokalnog, prilagodljivog urbanizma koji se oslanja na ono što on naziva „spretnim veštinama improvizacije“. Ove veštine predstavljaju osnovne elemente fleksibilnog grada, omogućavajući različite kapacitete za reagovanje na neočekivane situacije nastale usled postupnog razvoja. Debok (DeBoeck, 2015: 51) stoga opisuje rezultate iz njegovog istraživanja iz Kinšase na sledeći način, upućujući na značaj tih ritmova:

„Često nepovezani infrastrukturni figmenti i fragmenti koji čine urbani pejzaž su tako ugrađeni u druge ritmove i temporalnosti, u totalno različite slojeve društveno umrežene infrastrukture, isprekidane različitim prostornim, temporalnim i afektivnim oscilacijama između povezanosti i nepovezanosti, situiranim u rastućim i opadajućim pokretima između prednjeg i pozadinskog ili podzemlja, između površine, nabora i jaza, između vidljivog i nevidljivog, tame i svetlosti, kretanja i nepokretnosti, kontinuiteta i diskontinuiteta, toka i blokada, otvaranja i zatvaranja. Kao takav, urbani život je neprekidno ritmovan svojim ekscesima i oskudicama; njegova rasejanja i imobilizacije; njegova homogenost i heterogenost; totalna bezgraničnost i totalitarna priroda njenog beskraja ograničenja; njegove česte trenutke nasilnog usijanja i dosade; beskrajno čekanje koje karakteriše i urbani život.“

Međutim, ono što posebno ističe Kinšasu jeste način na koji gradski život ne zavisi primarno od fizičke infrastrukture, već od ljudskih tela i međuljudskih odnosa koji metabolički teku kroz grad. Dok su arhitekta i urbanisti tradicionalno fokusirani na materijalnu infrastrukturu kao osnovu za kreiranje javnog prostora, u Kinšasi je urbana dinamika obrnuta. Grad je definisan pre svega odnosima među njegovim stanovnicima, autokonstruisan kroz početnu tačku koja u bazičnom smislu uzima telesnost i njegov metabolički kontinuitet kao osnovnu jedinicu. Telo je to koje postaje primarna „građevina“, osnovna infrastrukturna jedinica, a njegova estetika i prezentacija ključni su aspekti gradskog života. Kroz Debokovu prizmu, Kinšasa postaje primer grada gde je urbanost u velikoj meri produkt kolektivne imaginacije, a ne strogo definisane fizičke infrastrukture, gde su oni manje rezultat planskih urbanističkih intervencija, a više spontano generisani i naseljeni prostori koje koriste oni koji ih kreiraju i zauzimaju. Očito je da ovakav pristup podstiče preispitivanje konvencionalnih urbanih paradigmi, pozivajući na razumevanje kako tela i ljudske interakcije mogu definisati i oblikovati urbanu stvarnost u uslovima gde tradicionalna infrastruktura možda izostaje (ibid.). No, pitanje je, kako koristiti ova saznanja i mogu li ona iznedriti osobene kvalitete nezavisno od izgrađene urbane forme?

Žive infrastrukture, urbanizmi u nastajanju

Egzotizacija i ekskulpacija za ponekad turobne životne uslove u neformalnim naseljima, dva su očita rizika koja se pomaljšaju u ovim razmatranjima. Ipak, kako Amin (2013b; 2014; vid. i: Amin, Cirolia, 2018) uverljivo raspravlja, ove živahne, nastajuće ekologije zasnovane na neformalnosti, snalaženju i dovijanju, sa jedne strane simptomatično prikazuju selektivnost prava na infrastrukture. Istovremeno, one ostaje uronjene u dramatične političke rasprave i često neefikasne intervencije koje, polazeći od generičkih koncepata poput ljudskih prava ili minimuma standarda, ne prave preteranu razliku. Opet, ukazuje on, sa svim ovim zadržkama, iskustva neformalnih, adaptivnih urbanizama predstavljaju prakse *infra-pozajedničenja* (*infra-commoning*). „Ovi hipervidljivi infrastrukturni razvoji koji se stalno razvijaju čine atmosferu mesta koja formira prekognitiv mentalnih, čulnih i afektivnih dispozicija: iskustvo stanovnika koji žive u naselju, njihova osećanja i obaveze prema svakom drugom, njihova privrženost i odgovornost prema zajedničkoj javnosti prostora, njihova očekivanja od zajedničkog dobra“ (Amin, 2014: 146). Kako smo istakli, kada se neformalnost istrgne iz „spoljašnjih“ epistemologija, ona postaje značajna ne samo kao nezavidno iskustvo planetarne urbane većine, nego i paradoksalna paradigma infra-bivanja i infra-pravljenja, gde se kroz samoorganizaciju i prilagodljivost, urbanizam neprekidno odmotava, dovodeći urbanu estetiku, afekte i opipljive elemente u zamršenu interakciju.

Neformalnost je, kao urbanizam u nastajanju, očito značajna i za ranije razmatranu ulogu laičkih mišljenja i vernakularnih praksi i sinergije koju je moguće ostvariti sa stručnjacima. Uopšte, tradicionalna urbanistička politika često marginalizuje veliki broj gradskih stanovnika – i to čak ne nužno planski, smatrajući ih preprekom u kreiranju modernije, kapitalno-intenzivne zamisli organizovanja gradova. Konfuzija sa „spoljašnjom“ epistemologijom jeste ta što ne prepoznaje varijetete prostornih relacija, posebno u smislu dinamičnih i nikad zatvorenih vidova korišćenja prostora. Ovi novi modeli podstiču ne samo koncentrisanje na fragmentacije urbanih prostora koje često glomazni planovi izostavljaju, već i veće crpljenje svakodnevnih urbanih iskustava. Otuda, prilagodljivost se „preliva“ na neformalno planiranje kao poziv da se koriste različita terenska iskustva, inicijative i dijalog, odnosno procesi pregovaranja koja prave *in situ* rešenja, ali pre svega, da se što je više moguće iskoriste momenti samoorganizacije. Čertoma i dr. (Certoma et al., 2020: 979) stoga ističu da se „koncept neformalnog planiranja odnosi na neobičan, ali emergentni proces koji utiče na prakse planiranja, u kojima se raznovrsnost aktera (formalnih i neformalnih) odnosi na uključivanje u kontinuirane prego-

vore o korišćenju prostora i menadžmentu koji nije zamišljen, niti regulisan formalnim planskim dokumentima.“

Ali, izvan mogućnosti da se neformalnost primeni u spekulativnom okviru, u vidu *ad hoc* rešenja, ona se otkriva i kao vid intenzivnih odnosa koje se grade spram materijalnosti gradova i konačno, kao platforma za zajednička urbana dobra. Već smo razmotrili kako adaptibilne, savitljive i delom reaktivne prakse infra-postanja generišu jedinstvenu *politiku afekata*: u nedostatku infrastrukture, ona osim sinergija, animira istinski intimne međusobne veze između čulnih iskustava urbanih prostora i njihovih inherentnih materijalnih konstrukcija. Infrastrukture tako postaju nezaobilazan deo metabolike vezane za telesna iskustva – od onih tradicionalnih, kao što su kablovi, prolazi i vodovi, do onih koji su više apstraktni i dinamični, uključujući aspekte ljudskih tela, lokalnih inicijativa i ispomoći. Dok je proces infra-pravljenja kompleksna igra povezivanja i odvajanja pojedinaca od gradskih infrastrukturnih resursa, njegova ritmičnost pokazuje integralnu ulogu u oblikovanju i reagovanju na dinamične ritmove gradskog života. To potencijalno dovodi do pragmatičnih aranžmana – upravo gde neki urbani objekti bivaju postavljeni u središte kolektivnog života i upravo upućuju na oligoptičku politiku skrivenog grada, pojačavajući doživljaje urbanih metabolizama. No, razumevanje kompleksnih materijalnih konfiguracija se ne ograničava samo na ne-ljudske objekte ili opipljivu infrastrukturu, poput cevovoda ili javnih objekata, već i nematerijalne aspekte kao što su međusobno oslanjanje, ispomoć i socijalne infrastrukture.

Neformalna prilagodljivost ima potencijalno i dublje značenje. Isticanje samoorganizacionih i adaptabilnih momenata, međutim, pokazuje znatno zamršenije relacije koje su smeštene u neformalnosti svakodnevice – a to je da rutinska korišćenja prostora, vernakularne adaptacije i idiosinkratične vidove sastavljanja – govore o konstantnom protoku u koje su arhitektonska rešenja i morfološki oblici smešteni. Nalik čuvenim projektima Alehandra Aravene (Aravena, 2011), korišćenje neformalnih urbanizama podrazumeva da se urbane forme mogu nadograđivati, prepravljati i dodavati po potrebi. Štaviše, takvi oblici urbanizama su neophodni za rešavanje nekih od urgentnih urbanih kriza, kao što je stanovanje, ali još više, klimatskih promena. Preplitanje samoorganizovanih prilagođavanja sa postepenim adaptacijama materijalnog okruženja, ima važnost kao animiranje mogućih scenarija neizvesnosti. Granice i obrisi urbanih prostora se neprestano oblikuju i redefinišu, usled planetarnih dinamika. Isto tako, morfološke forme mogu potencijalno poprimiti do sada nepoznate oblike. Adaptibilnost zato zahvata mnogo dublju ravan u antropocenu. Na samom početku ove knjige smo istakli da će klimatske mutacije potencijalno iziskivati da se morfologije kakve poznajemo kapitalno počnu menjati. Mogućno, neformalnost ovde može postati urbanizam u nastajanju.

Zaključak

Za sada možemo samo da priznamo mnogostrukost leksičkih jedinica (čitanja) povezanih sa urbanim fenomenom. (...) Ima raznih načina čitanja ovog veoma složenog fenomena. Tu je morfološko čitanje (praktikuje ga geograf, a moguće i urbanista). Postoji tehnološko čitanje, praktikuje ga administrator, a političar traži sredstva za intervenciju. Postoji i čitanje mogućeg (i nemogućeg) što nam daje sliku varijacija konačnog postojanja – ljudskog bića – obezbeđenog urbanim životom umesto tradicionalnog jedinstva koje obuhvata „pogone“ i vrednosti unutar njegovih uskih granica. (...) Možda je ovaj narativ manje reduktivan od fragmentarnih čitanja i razumevanja koje se koristi tako što se izdvaja iz konteksta i uzima izolovano. Možda taj narativ projektuje sliku urbane problematike samo prikriivanjem njenih kontradikcija. Scenario budućnosti tek treba da se utvrdi.

(Lefebvre, 2003: 114)

Zaista, kako utvrditi scenario urbane budućnosti? Sa osvitom 21. veka, postaje jasno da urbanizmi u nastajanju, naveliko diktirani ubrzanim tempom i mnogostrukim formama planetarne urbanizacije, otepljuju novu stvarnost za koju je potrebno dodatno podesiti epistemološku optiku. Sa gubitkom jasno ocrtane urbane forme i uz rastegljivost procesa koji se protežu kroz gradove, korisnost nekadašnjih binarnih kategorija u razdvajanju centara i različitih vidova periferija, iščezava. Naprosto, marginalnost više nema uobičajeno značenje – nekada vezivano za prostore i aktere koji su isključeni iz različitih blagodeti urbanog života. Iako gradovi ostaju mesta intenzivnih relacija i sklapanja, planetarna urbanizacija se nalazi takođe *ispod* i *izvan* gradova, možda više nego ikada, kroz stalne procese re/de-densifikacije, sa novim oblicima nejednakosti i podređenosti – posebno, nekadašnjih „zaleđa“. Upravo ovde počiva zagonetka.

Promišljanje urbanih scenarija se, naime, u ovakvim okolnostima svakako usložnjava, ali se ujedno ne iscrpljuje sa nešto više epistemološke pozornosti. Deo problema je u tome što je ekstenzivna urbanizacija, kako Kejl (Keil, 2018) podseća, glavni *artefakt* antropocena. Ali još više, pred zaoštavanjem neizvesnosti kakvu prepoznajemo u vidu klimatske krize, ekstenzivna urbanizacija ostaje slepa mrlja. Nedostajuća karika je ta, primećuje Goh (2020), što mnoštvo urbanih scenarija, posebno onih vezanih za klimatsku adaptaciju, i dalje ne prepoznaje valjano performativnosti tokova, metabolizama i protoka proširenih urbanih područja. Kako onda napraviti adekvatnu „kalibraciju“ urbanih politika, arhitektonskih i planerskih rešenja za obavljanje onoga što smo prepoznali kao infrastrukturnu inverziju – s ciljem ne samo prilagođavanja, već i pospešivanja senzibiliteta za ekstenzivne vidove urbanih stvarnosti, sve više umetnute u začarani krug klimatskih kriza?

Očito je da, po ovom pitanju, repertoar standardnih političkih alternativa u antropocenu deluje istrošeno. Dometi tzv. progresivnih politika se pokazuju suženim za koncipiranje potencijalnih planetarnih vidova koegzistencije. Kako neki autori ističu (npr. Latour 2018; 2020; Nelson, Braun 2017; Stengers 2017), niti smemo da sanjarimo kao socijalistički modernizatori (a još manje kao njihovi neosuverenistički parnjaci), o idealima političke i socijalne autonomije koja ostaje slepa na ekološke međuzavisnosti; niti se možemo nadati, kao što to čine teoretičari odrasta (*degrowth*) u skorije vreme, da je rešenje u zauzdavanju ekonomskog rasta (vid. Crownshaw et al., 2018; Otchere-Darko, 2023; Reichel, Perry 2018). U antropocenu, naprosto, linearna kontrola, dominacija i upravljivost termodinamičkom i biohemijskom kompozicijom planetarnih procesa, postaje fantazija po sebi – koja, bez obzira na kritičnost prema hazardnim ljudskim uticajima, ostaje antropocentrična. Mnoge od rasprava u proteklih par godina, položene su upravo na žestokoj kritici modernističkih koncepcija biopolitičke kontrole i zamisli ljudske prevlasti nad navodno pasivnim svetom objekata i više-nego-ljudskih formacija (Chandler, 2018; 2020; vid. i: Delanty, Mota, 2017; Mann, Wainwright, 2018). Izvan ideala političke autonomije, prostog uverenja o obuzdavanju kapitalizma ili dalje eksploatacije modernističkih zamisli kontrole, karakter ovih odgovora ne sme biti zaustavljen na, kako ga Čakrabarti (Chakrabarty, 2021) naziva, „prvom antropocenu“: našoj, relativno skoro stečenoj ekološkoj svesti, koja dovodi do samorazumevanja ljudi kao glavnih ekoloških protagonista. Naprosto, antropocen nalaže poseban oblik *senzibiliteta*, jedinstvenu hermeneutiku za čitanje više-nego-ljudskih procesa i pre svega, za neumoljivu trajnost planete – koja je uostalom, suštinski ravnodušna prema ljudskom postojanju (ibid.; upor: Charbonnier, 2017; Fagan, 2017; Morton,

2018; Szerszynski, 2017). To je nešto što Kaika (2018) ilustrativno opisuje i kao pogled orla sa *visine*, ali i kao pogled žabe sa *dna*, koji prave temelj nove *etičko-estetske paradigme*.

Gradovi u ovoj formuli zauzimaju jedinstveno mesto, posebno kada se urbani dizajn, planiranje i arhitektura uvrste među glavne instrumente socioekološke tranzicije i generisanja novih vidova senzibiliteta sa infrastrukturnom inverzijom u središtu. Pitanje dizajna svakako jeste pitanje oblika i forme koje nužno moraju zahvatiti metabolizme ekstenzivne urbanizacije. Sve dok mislimo kroz uobičajeni *greenwashing* koji se potura kroz uverenje da što više podesimo naše gradove da budu „pametni“, „održivi“ ili „otporni“, mi pravimo katastrofu negde drugde i nekom drugom – nastavljajući da budemo u lagodnom odnosu eksploatacije. Pretpostavljena emancipacija i podešavanje planiranja stoga ne znači isključivo odricanje od halapljivog snabdevanja gradova brojnim blagodetima i upravljanje planiranja ka više etičnoj perspektivi, sa izraženim materijalnim efektima. Gledano kroz najfinije kanale infrastruktura, pitanje *ko* i *gde* se nalazi u ovim zamršenim mrežama na neki način *decentrira* uobičajenu prevlast i urbanu izuzetnost, zahtevajući da se ova podešavanja obave *situaciono*, upotrebom *komparativnog* znanja, ali i u *eksperimentalnom* maniru. Zato, valjalo bi na samom kraju da se – umesto zamornog ponavljanja kazanog – nešto pažnje posveti oblicima intervencija koje bi, prateći principe neformalne adaptivnosti i kultivacije infrastruktura kao zajedničkih dobara, predstavljale mogući oblik tog dizajna.

Iako je neizvesnost, kako smo istakli ranije, već postala vektor spram kog se planiranje sve više upravlja, antropocen nalaže poseban vid senzibiliteta prema izvanljudskim aspektima urbanih metabolizama i infrastruktura, kakav je skoro predložen od strane posthumanih planera i onih koji zagovaraju novi materijalizam u planiranju (upor. Houston et al., 2018; Jon, 2020; 2021; Lieto, 2017; Rydin, 2014; Webb, 2018). Na određen način, materijalni i posthumani zaokret u planiranju je neizbežno centriran oko antropocena. Iako integracija antropocena u postojeće planiranje često nailazi na otpor zbog osećaja beznada, ona se naprosto odnosi na *kultivaciju ontološke neizvesnosti* koje klimatske promene donose. No, bez obzira na to što složenosti ere antropocena postavljaju stvarne izazove za urbanističko planiranje zbog nepredvidljivog karaktera, one nipošto ne bi trebalo da budu posmatrane isključivo kao prepreke. Umesto toga, oni pružaju platformu za preispitivanje veze između urbanog okruženja i prirode. Kako sugerišu Hjuston i drugi (Houston et al., 2018), ključno je udaljiti se od isključivo antropocentrične perspektive. To uključuje ponovno preispitivanje opipljivih, moralnih i političkih dimenzija koji su tradicionalno bile utkane u urbanu izuzetnost i spram toga, strateški povezivati

urbane politike s međusobno isprepletanim ekološkim lancima – upravo u ranije spominjanom ključu biotehničke demokratije.

U tom pogledu, uloga planera je decentrirana i zahteva neprekidno uključivanje laika, ali ujedno i upućena na istinsku saradnju i inkorporaciju ne-ljudskih entiteta u planiranje. Modernističke ambicije su, pre svega, skrajnute, jer efekti planiranja često ne mogu biti materijalizovani prema pretpostavljenom redosledu i sekvencama. Ali, daleko više od toga, radi se i o potrebi da se urbani prostori počnu shvatati kao dinamička i heterogena polja. Materijalni obrt u planiranju otuda zadire u materijalnost urbanog dizajna i planiranja, naglašavajući ulogu fizičkih komponenti izgrađenog okruženja (npr. zgrade, parkovi, ulice, ulice) u oblikovanju naše percepcije sveta (vid. Lieto, 2017; Rydin, 2014). Za razliku od pristupa planiranju čiji je fokus isključivo bio na konstrukciji humanih okruženja, sa snažnim akcentom stavljenim na to kako različite vrednosti figuriraju u planiranju, materijalni obrt proširuje perspektivu. Planeri se sada podstiču da razmotre *opipljive* efekte planiranja, uviđajući da arhitektura, pejzaži i iskustva urbanog prostora mogu značajno uticati ili čak temeljno oblikovati percepciju ljudi o svetu. Ovakav akcenat vodi i ka preispitivanju uverenja da su vrednosti i značenja isključivo domen ljudske dejstvenosti, za koju se tradicionalno verovalo da ima potpunu kontrolu nad sopstvenom svešću i svrsishodnim delovanjem. Shodno tome, teorija planiranja se preokreće ka materijalnim dimenzijama i isticanju rada ne-ljudskih entiteta u održavanju gradova, s posebnim naglaskom ne na puku suspenziju rizika ili klasične parole „očuvanja prirode“, nego na nove vidove obligacija prema više-nego-ljudskim svetovima, kao i na momenat inkorporacije metaboličkih protoka u svakodnevicu (vid. Jon, 2020). Takva perspektiva postavlja kurs planerske teorije i prakse upravo u pravcu koji se gradi izvan uobičajenih kognitivnih mapa urbanih stanovnika i postavlja u dinamičan *etički* i *estetski* susret sa širom ekološkom strukturom i drugim formama života.

Nalik određenim arhitektonskim eksperimentima, posthumano planiranje ima za cilj da ispuni emancipatorsku ulogu i naglasi materijalnu zavisnost kroz estetski trenutak. Estetizacija kontingencija ne-ljudskih entiteta i materijala, kako bi se otkrila njihova krhka performativnost koja održava ljudski život, već zauzima istaknuto mesto u arhitektonskim diskusijama (vid. Gradzinski, 2019; Prominski, 2014; Ripley et al., 2009). Estetika se u ovim eksperimentalnim pokušajima postavlja kao sredstvo za prikaz performativnih aspekata materijala i ne-ljudskih elemenata, pospešujući humanu percepciju prema njihovim „produktivnim“ aspektima. Biodigitalna estetika na sličan način otkriva rad različitih ne-ljudskih entiteta uz pomoć veštačke inteligencije. Kao što Paskero i Poletto (Pasquero,

Poletto, 2019) ističu, ovaj pristup naglašava lepotu i sofisticiranost složene interakcije između žive i nežive materije, rezultirajući vizuelno zadivljujućim i inovativnim dizajnom. Integracijom digitalnih tehnologija mogu se stvoriti upečatljive arhitektonske amalgamacije organskog i neorganskog koje slave estetiku ne-ljudske inteligencije. Paskero i Poletto su mišljenja da ovo „[p]onovno otvaranje tamne strane urbane ekologije znači otvaranje ka novoj estetici prirode i, posledično, arhitekture. Ova nova estetika prirode projektuje arhitektonski diskurs u carstvo mikroorganizama kao što su bakterije i gljive, stvorenja obdarena izuzetnim svojstvima koja ih čine sposobnim da otpad i zagađenje pretvore u hranljive materije i sirovine. Ovi skalarni i materijalni domeni otkrivaju nedostajuće karike za redefinisavanje savremenog urbanog metabolizma“ (ibid: 60).

Ideja ovakvih intervencija je još više značajna sa aspekta otvaranja „skrivenog“ grada – odnosno, pomeranja etičke i estetske senzibilitnosti na ravan direktnih kontakata ostvarenih kroz infrastrukture. Verovatno najzanimljivija koncepcija ovde, sa snažnim uporištem u teoriji asemblaža, jeste ona ponuđena od strane urbaniste Pabla Sendre i sociologa Ričarda Seneta u studiji *Dizajnirati nered: eksperimenti i prekidi u gradu* (Sendra, Sennet, 2020). Sendra i Senet najpre jasno ukazuju da je koncepcija gradova ostvarenih kroz uređeno, linearno urbano planiranje na određen način prepreka ostvarenju postupnog urbanog razvoja, bliskog ideji organske arhitekture, sa relativno spontanima načinima upotrebe prostora. Oni, naime, tvrde da trenutni oblici nametnutog i krutog dizajna, stvoreni linearnim modernističkim planiranjem, jednostavno potiskuju pojavu neformalnog, spontanog i neplanskog korišćenja i prave temelj novih elitizama, isključivosti i manjka relacija. Stoga, oni navode da „[a]ko je nered definisan kao nestabilno stanje, on isto tako može biti odgovor na nametnute sisteme, te različite predložene strategije urbanog dizajna treba da ospore ove postojeće forme nametnutog poretka – rigidni dizajn koji komodifikuje lokalnu kulturu, proizvodi otuđujuća urbana okruženja i vodi ka procesima društvenog isključivanja i raseljavanja“ (ibid.: 52). Njihova vizija, pak, jeste model izgrađen na prilagodljivosti, gde se uz dinamički koordinisan urbani kaos, prihvataju principi fluidnog rasporeda, poroznih granica i višestrukih urbanih narativa. „Suprotno ovim nametanjima, dizajnirati nered znači dizajnirati urbane intervencije koje su fleksibilne, prilagodljive i otvorene ka stalnoj promeni; one koje podstiču nastanak neformalnih, spontanih i neplaniranih upotreba javnih prostora; koje stimulišu kulturnu ekspresiju i koje kreiraju atmosferu tolerancije prema razlici i nepoznatom kroz konstrukciju zajedničkih mesta gde ljudi mogu stupiti u interakciju i deliti interesovanja i iskustva.“ (ibid.)

Sendra i Senet otuda predstavljaju inovativni trijadni model za ugradnju prilagodljivosti u urbane okvire, gde centralno mesto predstavljaju relacije infrastrukturne mreže ili, konkretnije, sitne intervencije koje shodno recepturi politike skrivenog grada, mogu imati ogromne efekte. Naime, njih dvojica raspoznaju da je infrastrukturne intervencije potrebno podesiti tako da one najpre omoguće poroznost granica, odnosno pospeše vidove komunikacija kroz upotrebu infrastrukture, zatim da koriste tzv. otvorene forme, odnosno namernu nedovršenost i slede nelinearni narativ ili, konkretnije, da samo planiranje bude sekvencijalno. Sendra i Senet pritom podvlače da te intervencije treba obaviti na tri različita nivoa: *ispod, iznad i u preseku*. Gledano ispod, fokus je na postizanju infrastrukturne povezanosti putem terminala, slivova i stvaranja novih veza. Prema njima, arhitektonsko projektovanje treba ponovno da uspostavi javnu infrastrukturu kroz primere „prekida“ i primenu logike poroznih granica koje se mogu izmeniti kroz praktičnu upotrebu. Ovo ujedno povlači i nelinearni narativ kao osnovu za novi prostor pregovaranja, interakcije i različite upotrebe infrastrukture. Gledano iznad, odnosno sa površine, logika otvorenih formi podstiče interakciju kroz različite mobilne elemente. Na primer, umetanje različitih pristupnih tačaka infrastrukture (kao što su stanice za punjenje, fontane itd.) može otvoriti javne prostore poput trgova za neformalne aktivnosti. Takođe, primena modularne logike omogućava stvaranje fleksibilne površine – prilagodljivih prostora otvorenih za promene granica. Integracijom sa infrastrukturom poput vode i struje, linearni prostorni narativi mogu biti napušteni, stvarajući prostor za raznolike, neformalne i nepredviđene prakse (ibid.; vid. i: Janković, 2023a).

Infrastrukture nereda, konačno, ovaploćuju više od zamisli pristupačnih sociomaterijalnih veza. Štaviše, njihov prilagodljiv karakter se odmiče od zamisli kakvo je pravo na grad – koje se zaustavlja na transcendentnim koncepcijama političkih prava i daleko je bliži zamislama koje je Himezez (Jiménez, 2014) krstio kao *prava na infrastrukturu*: konkretne privrženosti i specifičnosti koje su u neprekidnom pvoju kako predstavljaju otvoreno učešće u hibridnim spojevima omogućenim infrastrukturom. Iako Himezez konkretno vezuje pravo na infrastrukture za softver otvorenog koda, odnosno za javne prostore u kojima se javljaju nove digitalne tehnologije, alternativni izvori energije i *wi-fi* mreže, one omogućavaju da gradovi kroz nove sociotehničke mreže, pospeše vidove urbanih intervencija. Ovakav akcenat stavljen na upotrebu digitalnih tehnologija ide korak dalje od komunikativnih aspekata, ali i metaboličkih podešavanja, jer u središte stavlja upravo dopunske, „protetičke“ sposobnosti koje se dobijaju njihovom upotrebom. Utoliko, zamisao sa ovim konceptom prava na infrastrukturu jeste da se preoblikuju interakcije između tela, ljudskog

subjekta i sistema koji podržavaju urbani život. Kako sam Himenez (ibid.: 343, kurziv u originalu) ističe:

„Pravo na infrastrukturu nije ni „prav“ usredsređeno na čoveka, deo onoga što se može smatrati pristupima urbane socijalne pravde na osnovu ljudskih prava; niti je ono objekat ili uređaj čije nove (recimo, senzorske ili mrežne) mogućnosti „traže“ priznanje u urbanoj ekologiji. To nije ni *pravo na infrastrukturu*, niti infrastruktura *napravljena pravom*. Umesto toga, pravo na infrastrukturu nam omogućava da u potpunosti izbegnemo dihotomije ljudsko – ne-ljudsko i epistemološko – ontološko, otvarajući agentski rad infrastruktura kao izvora (otvorenog izvora) *mogućnosti samih po sebi*.“

Premda ne upućuje direktno na pitanja klimatske adaptacije, ovakav pravac „podešavanja“ planiranja, usmeren ka etičkom i estetskom doživljaju ne-ljudskih kontingencija, metaboličkih protoka i „odigravanja“ kroz infrastrukture, barem pospešuje razmišljanje o dizajnu gradova kao *zajedničkih svetova (common worlds)* ljudi i ne-ljudi (Fariás, Blok, 2016a). Utoliko, promišljanje budućih scenarija proširene urbanizacije nužno mora prići bliže istinski dinamičnim i složenim operacijama koje u središte stavljaju pitanje povezanosti gradova. Unekoliko, zajednički svetovi pospešuju jednako morfo-genetski, ali i ontogenetski proces privezivanja ljudskih i ne-ljudskih aktera. Pritom, zajednički svetovi ishode iz različitih vidova organizacije grada, ukazujući na čudnovatu biotehničku kombinatoriku vernakularnih etnometoda, ekspertskog znanja, formalnih i neformalnih političkih institucija koje kroz tenzije i dogovore proizlaze u privremenim i, otuda, nestabilnim koalicijama ljudi i ne-ljudi, podložnim daljim pregovaranjima. Neretko, one su privremeni ishod eksperimentalnih i čak spekulativnih transformacija urbanog okruženja kroz promene u materijalnim infrastrukturama, političkim mogućnostima, ali i samim estetskim vidovima pristupa ne-ljudskim svetovima. Zato, oni nisu pitanje održivosti ili javnog interesa: oni su suštinski vezani za ponovno promišljanje nastanjivosti koja neće biti svedena na imunološko odvajanje i pravljenje urbanih elita – jednako sastavljenih od ljudi i ne-ljudi, nego za adaptabilnost, samoorganizaciju i pragmatična rešenja koji postaju ključni vektor za oblikovanje urbanog prostora ne bi li se pojačale sposobnosti za suočavanje s izazovima antropocena. Sada, dilema postaje unekoliko egzistencijalna. Kako je Latour davno ukazao (Latour, 2008), Hajdegerov koncept *tubitka* – čuveni *Dasein*, zapravo nije pitanje egzistencije koja se zbiva u apstraktnom prostoru, već je ono uistinu materijalno, te treba da postane pitanje dizajna. *Dasein ist design*.

Bibliografija

- Abbott, A. (1988). *The System of Professions: An Essay on Expert Division of Labor*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Acuto, M. (2011). Putting ANTs into the mille-feuille. *City*, 15(5), 552–562. <https://doi.org/10.1080/13604813.2011.609021>
- Acuto, M., Dinardi, C., & Marx, C. (2019). Transcending (in)formal urbanism. *Urban Studies*, 56(3), 475–487. <https://doi.org/10.1177/0042098018810602>.
- Agnew, J. (2011). Space and Place. In J. Agnew & D. Livingstone (Eds.), *The SAGE Handbook of Geographical Knowledge* (316–330). London: Sage Publications.
- Ahern, J., Cilliers, S., & Niemelä, J. (2014). The concept of ecosystem services in adaptive urban planning and design: A framework for supporting innovation. *Landscape and Urban Planning*, 125, 254–259. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2014.01.020>.
- Allen, J. (2016). *Topologies of Power: Beyond Territory and Networks*. London: Routledge.
- Amin, A. (2002). Spatialities of globalization. *Environment and Planning A*, 34(3), 385–399.
- Amin, A. (2004). Regions Unbound Towards a New Politics of Place. *Geografiska Annaler Series B, Human Geography*, 86, 33–44.
- Amin, A. (2013a). Telescopic urbanism and the poor. *City*, 17(4), 476–492. <https://doi.org/10.1080/13604813.2013.812350>.
- Amin, A. (2013b). Surviving the Turbulent Future. *Environment and Planning D: Society and Space*, 31(1), 140–156. <https://doi.org/10.1068/d23011>.
- Amin, A. (2014). Lively Infrastructure. *Theory, Culture & Society*, 31(7–8), 137–161. <https://doi.org/10.1177/0263276414548490>.
- Amin, A. (2015). Animated Space. *Public Culture*, 27, 239–258. <https://doi.org/10.1215/08992363-2841844>.
- Amin, A., Thrift, N.J. (2002). *Cities: Reimagining the Urban*. Cambridge: Polity.

- Amin, A., Howell, P. (2016). Thinking the Commons. In A. Amin & P. Howell (Eds.), *Releasing the Commons: Rethinking the Futures of the Commons* (1–17). London and New York: Routledge.
- Amin, A., Thrift, N.J. (2016). *Seeing Like a City*. Cambridge: Polity.
- Amin, A., Cirolia, L. R. (2018). Politics/matter: Governing Cape Town's informal settlements. *Urban Studies*, 55(2), 274–295. <https://doi.org/10.1177/0042098017694133>.
- Anderson, B., & McFarlane, C. (2011). Assemblage and geography. *Area*, 43(2), 124–127. <http://www.jstor.org/stable/41240473>.
- Angelo, H., Wachsmuth, D. (2015). Urbanizing Urban Political Ecology: A Critique of Methodological Cityism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 39, 16–27. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12105>.
- Aravena, A. (2011). Elemental: A Do Tank. *Architectural Design*, 81, 32–37. <https://doi.org/10.1002/ad.1235>.
- Arènes, A., Latour, B., Gaillardet, J. (2018). Giving depth to the surface: An exercise in the Gaia-graphy of critical zones. *The Anthropocene Review*, 5(2), 120–135.
- Åsberg, C., Braidotti, R. (2018). Feminist Posthumanities: An Introduction. In C. Åsberg & R. Braidotti (Eds.), *A Feminist Companion to the Posthumanities* (1–22). Cham: Springer.
- Asher, K., Wainwright, J. (2018). After Post-Development: On Capitalism, Difference, and Representation. *Antipode*, 51(1), 25–44.
- Baldwin, A., & Bettini, G. (2017). Introduction: Life Adrift. In A. Baldwin & G. Bettini (Eds.), *A Life Adrift: Climate Change, Migration, Critique* (1–22). London: Rowman & Littlefield.
- Baptista, I. (2019). Electricity services always in the making: Informality and the work of infrastructure maintenance and repair in an African city. *Urban Studies*, 56(3), 510–525. <https://doi.org/10.1177/0042098018776921>
- Barad, K. (2018). Posthumanist Performativity: Toward an Understanding of How Matter Comes to Matter. In C. Åsberg & R. Braidotti (Eds.), *A Feminist Companion to the Posthumanities* (1–22). Cham: Springer.
- Barry, A., & Maslin, M. (2016). The politics of the anthropocene: A dialogue. *Geo: Geography and Environment*, 3(2), 1–12.
- Bettini, G. (2014). Climate migration as an adaptation strategy: Desecuritizing climate-induced migration or making the unruly governable? *Critical Studies on Security*, 2(2), 180–195.
- Bettini, G. (2017a). Unsettling Futures: Climate Change, Migration, and the Obscene Biopolitics of Resilience. In A. Baldwin & G. Bettini (Eds.), *A Life Adrift: Climate Change, Migration, Critique* (79–96). London: Rowman & Littlefield.
- Bettini, G. (2017b). Where Next? Climate Change, Migration, and the (Bio)politics of Adaptation. *Global Policy*, 8(1), 33–39.
- Bettini, G. (2019). And yet it moves! (Climate) migration as a symptom in the Anthropocene. *Mobilities*, 14(3), 336–350.

- Bettini, G., & Gioli, G. (2015). Waltz with development: insights on the developmentalization of climate-induced migration. *Migration and Development*. <https://doi.org/10.1080/21632324.2015.1096143>
- Birkmann, J., Garschagen, M., & Setiadi, N. (2014). New challenges for adaptive urban governance in highly dynamic environments: Revisiting planning systems and tools for adaptive and strategic planning. *Urban Climate*, 7, 115–133. <https://doi.org/10.1016/j.uclim.2014.01.006>.
- Blečić, I., & Cecchini, A. (2017). On the antifragility of cities and of their buildings. *City Territory Architecture*, 4(3). <https://doi.org/10.1186/s40410-016-0059-4>.
- Blečić, I., & Cecchini, A. (2020). Antifragile planning. *Planning Theory*, 19(2), 172–192. <https://doi.org/10.1177/1473095219873365>.
- Blok, A. (2020). On Comparative Methodologies, or, How Professional Ecologies Vary. *Professions and Professionalism*, 10(2). <https://doi.org/10.7577/pp.3807>.
- Blok, A. (2022). Jurisdictional engagements: Rethinking change in professional authority via pragmatic sociology. *European Journal of Cultural and Political Sociology*, 9(2), 197–225. <https://doi.org/10.1080/23254823.2021.1923546>.
- Blok, A., & Jensen, C. B. (2019). The Anthropocene event in social theory: On ways of problematizing nonhuman materiality differently. *The Sociological Review*, 67(6), 1195–1211.
- Blok, A., Lindstrøm, M.D., Meilvang, M.L., & Pedersen, I.K. (2018). Translocal professional projects: Re-scaling the linked ecology of expert jurisdictions. *Journal of Professions and Organization*, 5(2), 106–122. <https://doi.org/10.1093/jpo/joy003>.
- Blok, A., Lindstrøm, M.D., Meilvang, M.L., & Pedersen, I.K. (2019). Ecologies of Boundaries: Modes of Boundary Work in Professional Proto-Jurisdictions. *Symbolic Interaction*, 42, 588–617. <https://doi.org/10.1002/symb.428>.
- Boudreau, J.-A., & Davis, D. E. (2017). Introduction: A processual approach to informalization. *Current Sociology*, 65(2), 151–166. <https://doi.org/10.1177/0011392116657286>.
- Boscov-Ellen, D. (2020). Whose Universalism? Dipesh Chakrabarty and the Anthropocene. *Capitalism Nature Socialism*, 31(1), 70–83.
- Bould, M. (2021). *The Anthropocene Unconscious. Climate Catastrophe Culture*. London: Verso.
- Braidotti, R. (2013). Posthuman Humanities. *European Educational Research Journal*, 12(1), 1–19.
- Braidotti, R. (2017). Critical Posthuman Knowledges. *South Atlantic Quarterly*, 116(1), 83–96.
- Brenner, N. (2013). Theses on Urbanization. *Public Culture*, 25(1), 69: 85–114. doi: <https://doi.org/10.1215/08992363-1890477>.
- Brenner, N. (2014). Introduction: urban theory without an outside. In N. Brenner (Ed.), *Implosions/Explosions: Towards a Study of Planetary Urbanization* (14–35). Berlin: Jovis.

- Brenner, N. (2018). Debating planetary urbanization: For an engaged pluralism. *Environment and Planning D: Society and Space*, 36(3), 570–590. <https://doi.org/10.1177/0263775818757510>
- Brenner, N., Madden, M., & Wachsmuth, D. (2011). Assemblage urbanism and the challenges of critical urban theory. *City*, 15(2), 225–240. <https://doi.org/10.1080/13604813.2011.568717>.
- Brenner, N., Schmid, C. (2011). Planetary urbanization. In M. Gandy (Ed.), *Urban constellations* (10–13). Berlin: Jovis.
- Brenner, N., Schmid, C. (2014). The ‘urban age’ in question. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38, 731–755. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12115>.
- Brenner, N., Schmid, C. (2015). Planetary Urbanization. In N. Brenner & C. Schmid (Eds.), *Implosions/Explosions: Towards a Study of Planetary Urbanization* (160–163). Berlin, Boston: JOVIS Verlag GmbH.
- Brenner, N., Katsikis, N. (2020). Operational landscapes: hinterlands of the capitalocene. *Architectural Design/AD*, 90(1), 22–31.
- Bryant, L. (2014). *Onto-Cartography: An Ontology of Machines and Media*. Edinburgh: University of Edinburgh Press.
- Büscher, M., Sheller, M., Tyfield, D. (2016). Mobility intersections: social research, social futures. *Mobilities*, 11(4), 485–497.
- Caldeira, T. P. (2017). Peripheral urbanization: Autoconstruction, transversal logics, and politics in cities of the global south. *Environment and Planning D: Society and Space*, 35(1), 3–20. <https://doi.org/10.1177/0263775816658479>
- Callon, M. (1987). Society in the making: the study of technology as a tool for sociological analysis. In W. Bijker, T. Hughes, & T. Pinch (Eds.), *The Social Construction of Technological Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology* (83–103). Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Carrero, R., Acuto, M., Tzachor, A., Subedi, N., Campbell, B., & To, L. S. (2019). Tacit networks, crucial care: Informal networks and disaster response in Nepal’s 2015 Gorkha earthquake. *Urban Studies*, 56(3), 561–577. <https://doi.org/10.1177/0042098018810606>
- Certomà, C., Chelleri, L., & Notteboom, B. (2019). The ‘fluid governance’ of urban public spaces. Insights from informal planning practices in Rome. *Urban Studies*, 57(5), 976–995. <https://doi.org/10.1177/0042098018819734>.
- Chandler, D. (2018a). Biopolitics 2.0: Reclaiming the power of life in the anthropocene. *Contemporary Political Theory*, 19, 14–20.
- Chandler, D. (2018b). *Ontopolitics in the Anthropocene: An Introduction to Mapping, Sensing and Hacking*. London: Routledge.
- Chakrabarty, D. (2009). The Climate of History: Four Theses. *Critical Inquiry*, 35(2), 197–222.
- Chakrabarty, D. (2014). Climate and Capital: On Conjoined Histories. *Critical Inquiry*, 41(1), 1–23.

- Chakrabarty, D. (2015). The Human Condition in the Anthropocene. *The Tanner Lectures in Human Values*, 139–188.
- Chakrabarty, D. (2016). Humanities in the Anthropocene: The Crisis of an Enduring Kantian Fable. *New Literary History*, 47(2–3), 377–397.
- Chakrabarty, D. (2017a). The future of the human sciences in the age of humans: A note. *European Journal of Social Theory*, 20(1), 39–43.
- Chakrabarty, D. (2017b). The Politics of Climate Change Is More Than the Politics of Capitalism. *Theory, Culture & Society*, 34(2–3), 25–37.
- Chakrabarty, D. (2017c). Afterword. *The South Atlantic Quarterly*, 116(1), 163–168.
- Chakrabarty, D. (2018). The Seventh History and Theory Lecture: Anthropocene Time. *History and Theory*, 57(1), 5–32.
- Chakrabarty, D. (2019). The Planet: An Emergent Humanist Category. *Critical Inquiry*, 46, 1–31.
- Chakrabarty, D. (2021). *The Climate of History in a Planetary Age*. Chicago: University of Chicago Press.
- Charbonnier, P. (2017). A Genealogy of the Anthropocene: The End of Risk and Limits. *Annales HSS (English Edition)*, 72(2), 199–224.
- Charbonnier, P. (2021). *Affluence and Freedom: An Environmental History of Political Ideas*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Chiu, C. (2020). Theorizing Public Participation and Local Governance in Urban Resilience: Reflections on the „Provincializing Urban Political Ecology“ Thesis. *Sustainability*, 12(24), 10307. MDPI AG. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.3390/su122410307>.
- Cirolia, L. R., & Scheba, S. (2019). Towards a multi-scalar reading of informality in Delft, South Africa: Weaving the ‘everyday’ with wider structural tracings. *Urban Studies*, 56(3), 594–611. <https://doi.org/10.1177/0042098017753326>.
- Clark, B., & York, R. (2005). Carbon metabolism: Global capitalism, climate change, and the biospheric rift. *Theoretical Sociology*, 34, 391–428. <https://doi.org/10.1007/s11186-005-1993-4>.
- Clark, N. (2022). Planetary Cities: Fluid Rock Foundations of Civilization. *Theory, Culture & Society*, 39(2), 177–196. <https://doi.org/10.1177/026327642111030986>.
- Clark, N., & Szerszynski, B. (2021). *Planetary Social Thought: The Anthropocene Challenge to the Social Sciences*. Cambridge: Polity Press.
- Clark, N., Yusoff, K. (2017). Geosocial Formations and the Anthropocene. *Theory, Culture & Society*, 34(2–3), 3–23.
- Colding, J., & Barthel, S. (2013). The potential of ‘Urban Green Commons’ in the resilience building of cities. *Ecological Economics*, 86, 156–166. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2012.10.016>.
- Connolly, C. (2019). Urban Political Ecology Beyond Methodological Cityism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 43, 63–75. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12710>.

- Conroy, W. (2019). The biopolitical commons: A revised theory of urban land in the age of biopolitical production. *Planning Theory*, 18(4), 470–491. <https://doi.org/10.1177/1473095219852988>.
- Cox, K. (2013). Territory, Scale, and Why Capitalism Matters. *Territory, Politics, Governance*. 1 (1), 46–61.
- Crowe, P., Foley, K., & Collier, M. J. (2016). Operationalizing urban resilience through a framework for adaptive co-management and design: Five experiments in urban planning practice and policy. *Environmental Science & Policy*, 62, 112–119. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2016.04.007>.
- Crutzen, P., & Stoermer, E. (2000). The Anthropocene: How Can We Live in a World Where There Is No Nature Without People? In L. Robin, S. Sörlin, & P. Warde (Eds.), *The Future of Nature: Documents of Global Change* (479–490). New Haven: Yale University Press.
- Dalby, S. (2013). The geopolitics of climate change. *Political Geography*, 37, 38–47. <http://dx.doi.org/10.1016/j.polgeo.2013.09.004>.
- Dalby, S. (2014). Rethinking Geopolitics: Climate Security in the Anthropocene. *Global Policy*, 5(1), 1–9. <http://dx.doi.org/10.1111/1758-5899.12074>.
- Dalby, S. (2015). Climate geopolitics: Securing the global economy. *International Politics*, 52, 426–444.
- Danowski, D., & Viveiros de Castro, E. (2017). *The End of the World*. Cambridge: Polity Press.
- Davoudi, S. (2016). Resilience and Governmentality of Unknowns. In M. Bevir (Ed.), *Governmentality after Neoliberalism* (1st ed., pp. 210–249). Routledge: London, UK.
- Dawson, A. (2017). *Extreme Cities: The Peril and Promise of Urban Life in the Age of Climate Change*. London and New York: Verso.
- De Boeck, F. (2015). Divining“ the city: rhythm, amalgamation and knotting as forms of „urbanity“. *Social Dynamics*, 41:1, 47–58. DOI: 10.1080/02533952.2015.1032508.
- de Oliveira, L., & Triana, B. (2023). A Postcolonial Approach to the Right to the City. *Oxford Research Encyclopedia of Anthropology*. Retrieved 10 Nov. 2023, from <https://oxfordre.com/anthropology/view/10.1093/acrefore/9780190854584.001.0001/acrefore-9780190854584-e-590>.
- Delanty, G., & Mota, A. (2017). Governing the Anthropocene: Agency, Governance, Knowledge. *European Journal of Social Theory*, 20(1), 9–38. <https://doi.org/10.1177/1368431016668535>.
- Deuskar, C. (2020). Informal urbanisation and clientelism: Measuring the global relationship. *Urban Studies*, 57(12), 2473–2490. <https://doi.org/10.1177/0042098019878334>.
- Devlin, R. T. (2018). Asking ‘Third World questions’ of First World informality: Using Southern theory to parse needs from desires in an analysis of informal urbanism of the global North. *Planning Theory*, 17(4), 568–587. <https://doi.org/10.1177/1473095217737347>.

- Dixon, S., Viles, H., & Garrett, B. (2018). Ozymandias in the Anthropocene: The city as an emerging landform. *Area*, 50, 117–125. <https://doi.org/10.1111/area.12358>.
- Dodson, J. (2017). The Global Infrastructure Turn and Urban Practice. *Urban Policy and Research*, 35(1), 87–92. DOI: 10.1080/08111146.2017.1284036.
- Dovey, K. (2010). *Becoming Places: Urbanism*. London: Routledge.
- Dovey, K. (2011). Uprooting critical urbanism. *City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*, 15(3–4), 347–354. DOI: 10.1080/13604813.2011.595109.
- Dovey, K. (2019). Urban design as a contested field. *Journal of Urban Design*, 25(1), 14–16. DOI: 10.1080/13574809.2019.1706896.
- Dovey, K., King, R. (2011). Forms of Informality: Morphology and Visibility of Informal Settlements. *Built Environment*, 37(1), 11–29. <http://www.jstor.org/stable/23289768>.
- Dovey, K., King, R. (2012). Informal Urbanism and the Taste for Slums. *Tourism Geographies*, 14(2), 275–293. DOI: 10.1080/14616688.2011.613944.
- Dovey, K., Ristic, M. (2017). Mapping urban assemblages: the production of spatial knowledge. *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability*, 10(1), 15–28. DOI: 10.1080/17549175.2015.1112298.
- Dovey, K., Ristic, M., Pafka, E. (2018). Mapping as Spatial Knowledge. In: Dovey, K., Ristic, M., Pafka, E. (eds.), *Mapping Urbanities: Morphologies, Flows, Possibilities*. New York and London: Routledge (223–248).
- Dovey, K., Kamalipour, H. (2018). Informal/ Formal Morphologies. In: Dovey, K., Ristic, M., Pafka, E. (eds.). *Mapping Urbanities: Morphologies, Flows, Possibilities*. New York and London: Routledge (62–82).
- Dovey, K., Pafka, E. (2018). Densities. In: Dovey, K., Ristic, M., Pafka, E. (eds.). *Mapping Urbanities: Morphologies, Flows, Possibilities*. New York and London: Routledge (62–82).
- Dovey, K., Recio, R. (2023). Harnessing settlement re-informalization: morphogenesis of on-site upgrading at Sitio Pajo. *Habitat International*, 131, 102724. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2022.102724>.
- Ekers, M., & Prudham, S. (2017). The Metabolism of Socioecological Fixes: Capital Switching, Spatial Fixes, and the Production of Nature. *Annals of the American Association of Geographers*, 107(6), 1370–1388. <https://doi.org/10.1080/24694452.2017.1309962>.
- Ernstson, H. Swyngedouw, E. (2018). Politicizing the environment in the urban century. In: Ernstson, H. Swyngedouw, E. (eds.) *Urban Political Ecology in the Anthropo-obscene: Interruptions and Possibilities*. (3–22) London and New York: Routledge.
- ESPAS (2019). *Global Trends to 2030: The future of urbanization and Megacities*. ESPAS Ideas Paper Series.
- Escobar, A. (2016). Thinking-feeling with the Earth: Territorial Struggles and the Ontological Dimension of the Epistemologies of the South. *Revista de Antropología Iberoamericana*, 11(1), 11–32.

- Fagan, M. (2017). Who's afraid of the ecological apocalypse? Climate change and the production of the ethical subject. *The British Journal of Politics and International Relations*, 19(2), 225–244. <https://doi.org/10.1177/1369148116687534>.
- Fariás, I. (2011). The politics of urban assemblages. *City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*, 15(3–4), 365–374. DOI: 10.1080/13604813.2011.595110.
- Fariás, I. (2017). Assemblages without systems: From the problem of fit to the problem of composition. *Dialogues in Human Geography*, 7(2), 186–191. <https://doi.org/10.1177/2043820617720091>.
- Fariás, I., Blok, A. (2016a). Introducing urban cosmopolitics: Multiplicity and the search for a common world. In: *Urban Cosmopolitics: Agencements, Assemblages, Atmospheres*, Blok, A., Fariás, I. (eds.), London and New York: Routledge (1–22).
- Fariás, I., Blok, A. (2016b). Technical democracy as a challenge to urban studies. *City*, 20(4), 539–548. DOI: 10.1080/13604813.2016.1192418.
- Fitch, R. (1993). *The Assassination of New York*. London & New York: Verso.
- Fitch, R. (1994). Explaining New York City's Aberrant Economy: Post-Industrial vs Classical Perspectives. *New Left Review*, Vol I, no. 207, 17–48.
- Foster, J. B. (1999). Marx's Theory of Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology. *American Journal of Sociology*, 105(2), 366–405. <https://doi.org/10.1086/210315>.
- Fusco, G., Cagliani, M., Emsellem, K., Merad, M., Moreno, D., & Voiron-Cancio, C. (2017). Questions of uncertainty in geography. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 49(10), 2261–2280. <https://doi.org/10.1177/0308518X17718838>.
- Gandy, M. (2004). Rethinking urban metabolism: water, space and the modern city. *City*, 8 (3), 363–379, DOI: 10.1080/1360481042000313509.
- Gandy, M. (2005). Cyborg Urbanization: Complexity and Monstrosity in the Contemporary City. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(1), 26–49. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2005.00568.x>.
- Gandy, M. (2009). Urban Flux. *Archit Design*, 79, 12–17. <https://doi.org/10.1002/ad.943>
- Gandy, M. (2012). Where Does the City End? *Archit Design*, 82, 128–119. <https://doi.org/10.1002/ad.1363>.
- Gandy, M. (2018). Cities in deep time. *City*, 22(1), 96–105. DOI: 10.1080/13604813.2018.1434289.
- Gandy, M. (2022). Urban political ecology: a critical reconfiguration. *Progress in Human Geography*, 46(1), 21–43. <https://doi.org/10.1177/03091325211040553>.
- Gandy, M. (2023). Zoonotic urbanisation: multispecies urbanism and the rescaling of urban epidemiology. *Urban Studies*, 60(13), 2529–2549. <https://doi.org/10.1177/00420980231154802>.
- Gans, H. (2002). The Sociology of Space: A Use-Centered View. *City & Community*, 1(4), 329–339.

- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity.
- Gissen, D. (2011). Urban intrusions: a reflection on subnature. In: Gandy, M. (ed.), *Urban constellations*. Jovis, Berlin (35–41).
- Goh, K. (2020). Flows in formation: The global-urban networks of climate change adaptation. *Urban Studies*, 57(11), 2222–2240. <https://doi.org/10.1177/0042098018807306>
- Graham, S., McFarlane, C., Desai, R. (2013). Water wars in Mumbai. *Public Culture*, 25, 115–141.
- Graham, S., McFarlane, C. (2015). Introduction. In: Graham, S., McFarlane, C. (eds.) *Infrastructural lives: urban infrastructure in context*. (1–14) London: Routledge.
- Graham, S., Marvin, S. (2022). Splintering Urbanism at 20 and the „Infrastructural Turn“. *Journal of Urban Technology*, 29(1), 169–175. DOI: 10.1080/10630732.2021.2005934
- Gregory, D., Urry, J. (1985). Introduction. In: Gregory, D., Urry, J. (eds.) *Social Relations and Spatial Structures*. (1–14) Basingstoke and London: MacMillan.
- Grosz, E. (2013). Time Matters: On Temporality in the Anthropocene – Elizabeth Grosz in Conversation with Heather Davis and Etienne Turpin. In E. Turpin (Ed.), *Architecture in the Anthropocene: Encounters Among Design, Deep Time, Science and Philosophy* (1st ed., pp. 129–138). Open Humanities Press, London, UK.
- Grosz, E., Yusoff, K., Clark, C. (2017). An Interview with Elizabeth Grosz: Geopower, Inhumanism and the Biopolitical. *Theory, Culture & Society*, 34(2–3), 129–146.
- Grusin, R. (2017). „Introduction. Anthropocene Feminism: An Experiment in Collaborative Theorizing“. In *Anthropocene Feminism*. Minneapolis: University of Minnesota Press, vii–xix.
- Haraway, D. (1991). *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge, and London: Free Association Books.
- Haraway, D. (2016). „Staying with the Trouble: Anthropocene, Capitalocene, Chthulucene“. In Moore, Jason. (ed.) *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. (34–76) Oakland: PM Press-Kairos.
- Hardin, G. (1968). *The Tragedy of the Commons*. *Science*, 162(3859), 1243–1248. <http://www.jstor.org/stable/1724745>.
- Harman, G. (2016). *Immaterialism: Objects and Social Theory*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Harman, G. (2018). *Speculative Realism: An Introduction*. London: Wiley.
- Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (1996). *Justice, Nature & the Geography of Difference*. Oxford: Oxford University Press.

- Harvey, D. (2005). *Spaces of neoliberalization: towards a theory of uneven geographical development*. Heidelberg: Franz Steiner Verlag.
- Harvey, D. (2012). *Rebel cities: from the right to the city to the urban revolution*. London: Verso.
- Harvey, P., Knox, H. (2013). The enchantments of infrastructure. *Mobilities*, 7(4), 521–536.
- Harvey, P., Jensen, C.B., Morita, A. (2017). Introduction: Infrastructural Complications. Harvey, P., Jensen, C.B., Morita, A. (eds.). *Infrastructures and Social Complexity A companion*. (1–22) London and New York: Routledge.
- Heynen, N. (2014). Urban political ecology I: The urban century. *Progress in Human Geography*, 38(4), 598–604. <https://doi.org/10.1177/0309132513500443>
- Houston, D., Hillier, J., MacCallum, D., Steele, W., & Byrne, J. (2018). Make kin, not cities! Multispecies entanglements and 'becoming-world' in planning theory. *Planning Theory*, 17(2), 190–212. <https://doi.org/10.1177/1473095216688042>
- Ingold, Tim (2000). *The perception of the environment: essays on livelihood, dwelling and skill*. London: Routledge.
- Ingold, Tim (2007). *Lines: A Brief History*. London: Routledge.
- Ingold, Tim (2015). *The Life of Lines*. London: Routledge.
- Jabareen, Y., & Eizenberg, E. (2021). Theorizing urban social spaces and their interrelations: New perspectives on urban sociology, politics, and planning. *Planning Theory*, 20(3), 211–230. <https://doi.org/10.1177/1473095220976942>
- Jacobs, J. (1961). *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Vintage Books.
- Janković, Stefan (2021a). A stronger sense of place is possible: Anthropocene, non-relationality and chiasms. *Serbian Architectural Journal*, 13(3), 158–184.
- Janković, Stefan (2021b) Usred neizvesnosti: pandemija, zavere i formatiranje stvarnosti. U: Vuletić, V. (ur.) *Uticaj pandemije kovida-19 na društvene i psihološke posledice*. (73–86) Beograd: Filozofski fakultet.
- Janković, S. (2022). Ko se (ne) boji klimatske apokalipse? O planetarnim perspektivama političke teologije antropocena kroz nove slike Zemlje. *Etnoantropološki problemi*, 17(4), 1449–1482. <https://doi.org/10.21301/eap.v17i4.14>.
- Janković, S. (2023a). Anthropocene/disorder. An Outline for Associative Urbanism. In M. Loren-Mendez et al. (Eds.), *The International Handbook for Sustainable Heritage Management and Design: Notions, Methods and Techniques*. (296–307) University of Belgrade – Faculty of Architecture.
- Janković, S. (2023b). Kako artikulirati klimatsku varijabilnost? Antropocen, pravo i „parlament stvari“. U: Nikolić Popadić, S., Milenković, M. (ur.) *Klimatske promene: pravni i društveni izazovi*, (214–244) Beograd: Institut društvenih nauka.
- Janković, S. (2023c). Pjer Burdije i Bruno Latur. U: Mladenović, I., Zarić, Z., Urošević, M. (ur.) *Pjer Burdije: radikalna misao i praxis*. (474–505) Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju (IFDT).

- Jiménez, A. C. (2014). The Right to Infrastructure: A Prototype for Open Source Urbanism. *Environment and Planning D: Society and Space*, 32(2), 342–362. <https://doi.org/10.1068/d13077p>
- Johnson, L., Lobo, M., & Kelly, D. (2019). Encountering naturecultures in the urban Anthropocene. *Geoforum* 106(1), 358–362. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2019.05.005>.
- Jon, I. (2020). Deciphering posthumanism: Why and how it matters to urban planning in the Anthropocene. *Planning Theory*, 19(4), 392–420. <https://doi.org/10.1177/1473095220912770>.
- Jon, I. (2021). *Cities in the Anthropocene: New Ecology and Urban Politics*. London: Pluto Press.
- Kaika, M. (2015). The uncanny materialities of the everyday: domesticated nature as the invisible 'other'. In: Graham, S., McFarlane, C. (eds.) *Infrastructural lives: urban infrastructure in context*. (139–152) London: Routledge.
- Kaika, M. (2018). Reclaiming a scholarship of presence: Building alternative socio-environmental imaginaries. In: Ernstson, H., Swyngedouw, E. (eds.) *Interrupting the Anthro-po-ob(S)cene: Political Possibilities in the Natures of Cities*. (239–252) London and New York: Routledge.
- Kaker, S. A. (2019). Exchanging Information: Infrastructures of Survival in Karachi, Pakistan. In: Silver, J., Meth, P. (eds.) *Speculative Infrastructures and Cities-in-the-Making*. (31–33) Sheffield, Urban Institute – University of Sheffield
- Kamalipour, H., & Peimani, N. (2015). Assemblage Thinking and the City: Implications for Urban Studies. *Current Urban Studies*, 3(4), 402–408. <https://doi.org/10.4236/cus.2015.34031>.
- Kamalipour, H. (2022). Assembling informal urbanism. In: Maninic, G., Meninato, P. (eds.) *Informality and the City: Theories, Actions and Interventions*. (83–98) Cham: Springer.
- Kamalipour, H., Dovey, K. (2019). Mapping the visibility of informal settlements. *Habitat International*, Volume 85, 63–75, <https://doi.org/10.1016/j.habitat-int.2019.01.002>.
- Kamalipour, H., Peimani, N. (2019). Towards an Informal Turn in the Built Environment Education: Informality and Urban Design Pedagogy. *Sustainability*, 11(15): 4163. <https://doi.org/10.3390/su11154163>.
- Karaman, O., Sawyer, L., Schmid, C., & Wong, K.P. (2020). Plot by Plot: Plotting Urbanism as an Ordinary Process of Urbanization. *Antipode*, 52: 1122–1151. <https://doi.org/10.1111/anti.12626>.
- Keil, R. (2018). Paved paradise: The suburb as chief artifact of the anthropocene and terrain of new political performativities. In: Ernstson, H., Swyngedouw, E. (eds.) *Interrupting the Anthro-po-ob(S)cene: Political Possibilities in the Natures of Cities*. (165–183) London and New York: Routledge.
- Kennedy, C., Pincetl, S., & Bunje, P. (2011). The study of urban metabolism and its applications to urban planning and design. *Environmental Pollution*, 159(8–9), 1965–1973, <https://doi.org/10.1016/j.envpol.2010.10.022>.

- Khakee, A. (2020). Planning Dilemmas. *Planning Theory & Practice*, 21(1), 175–181. <https://doi.org/10.1080/14649357.2019.1700074>.
- King, R., & Dovey, K. (2013). Interstitial Metamorphoses: Informal Urbanism and the Tourist Gaze. *Environment and Planning D: Society and Space*, 31(6), 1022–1040. <https://doi.org/10.1068/d1412>.
- Knibbe, M., & Horstman, K. (2022). Overcoming the tragedy of urban commons. Collective practices for a healthy city ecology in disadvantaged neighborhoods, *Health & Place*, Volume 75, 2022, 102777, <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2022.102777>.
- Kornberger, M., & Borch, C. (2015). Introduction: Urban Commons. In: Kornberger, M., Borch, C. (eds.) *Urban Commons: Rethinking the City*. (1–21) London and New York: Routledge.
- Lancione, M. (2016). The Assemblage of Life at the Margins. In: Lancione, M. (ed.) *Rethinking Life at the Margins: The Assemblage of Contexts, Subjects and Politics*. (3–26) London and New York: Routledge.
- Lancione, M. (2020). Underground Inscriptions. *Cultural Anthropology*, Vol. 35, Issue 1, pp. 31–39.
- Lancione, M., & McFarlane, C. (2016a). Infrastructural becoming: Sanitation, cosmopolitics, and the (un)making of urban life at the margins. In: Blok, A., Fariás, I., (eds.) *Urban Cosmopolitics: Agencements, assemblies, atmospheres*. (45–62) London and New York: Routledge.
- Lancione, M., & McFarlane, C. (2016b). Life at the urban margins: Sanitation infra-making and the potential of experimental comparison. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 48(12), 2402–2421. <https://doi.org/10.1177/0308518X16659772>.
- Łapniewska, Z. (2017). (Re)claiming Space by Urban Commons. *Review of Radical Political Economics*, 49(1), 54–66. <https://doi.org/10.1177/0486613415616217>.
- Larkin, B. (2013). The Politics and Poetics of Infrastructure. *Annual Review of Anthropology*, 42, 327–343. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev-anthro-092412-155522>
- Latour, B. (1987). *Science in action: how to follow scientists and engineers through society*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Latour, B. (1993). *We Have Never Been Modern*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Latour, B. (1999). *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. (2004). *Politics of Nature. How to Bring the Sciences into Democracy*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Latour, B. (2008). A Cautious Prometheus? A Few Steps Toward a Philosophy of Design (with Special Attention to Peter Sloterdijk). *Keynote lecture for the Networks of Design meeting of the Design History Society*, Falmouth, Cornwall, 3rd September 2008.

- Latour, B. (2017). *Facing Gaia. Eight Lectures on the New Climatic Regime*. Cambridge: Polity Press.
- Latour, B. (2018). *Down to Earth: Politics in the New Climatic Regime*. Cambridge: Polity Press.
- Latour, B. (2020). „We Don't Seem to Live on the Same Planet“ – A Fictional Planetarium“. In B. Latour & P. Weibel (Eds.), *Critical Zones: The Science and Politics of Landing on Earth (193–199)*. Cambridge MA, London: MIT Press.
- Latour, B., & Lenton, T. (2019). Extending the Domain of Freedom, or Why Gaia Is So Hard to Understand. *Critical Inquiry*, 45(3), 659–680.
- Latour, B., & Chakrabarty, D. (2020). Conflicts of Planetary Proportion – A Conversation. *Journal of the Philosophy of History*, 14(3), 419–454. <https://doi.org/10.1163/18722636-12341450>
- Law, J. (1999). After Ant: Complexity, Naming and Topology. *The Sociological Review*, 47, 1–14.
- Law, J. (2004). *After Method. Mess in Social Science Research*. London: Routledge.
- Law, J. (2011). Knowledge places. Linking STS and the Social Sciences: Transforming 'the Social'? 28–29th October at Kookmin University, Seoul, South Korea.
- Law, J. (2015). What's wrong with a one-world world? *Distinktion: Journal of Social Theory*, 16(1), 126–139.
- Lawhon, M., Ernstson, H., & Silver, J. (2014). Provincializing Urban Political Ecology: Towards a Situated UPE Through African Urbanism. *Antipode*, 46, 497–516. <https://doi.org/10.1111/anti.12051>.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Basil Blackwell, Oxford.
- Lefebvre, H. (1992). *Critique of Everyday Life: Foundations for a Sociology of the Everyday, Vol. II*. Verso Books, London and New York.
- Lefebvre, H. (1996). *Writings on cities*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Lefebvre, H. (2003). *The urban revolution*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lefebvre, H. (2014). *Toward an Architecture of Enjoyment*. L. Stanek (Ed.). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Legg, S., & McFarlane, C. (2008). Ordinary Urban Spaces: Between Postcolonialism and Development. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 40(1), 6–14. <https://doi.org/10.1068/a40104>
- Lee, S., & Webster, C. (2006). Enclosure of the urban commons. *GeoJournal*, 66(1/2), 27–42. <http://www.jstor.org/stable/41148064>.
- Leitner, H., & Sheppard, E. (2016). Provincializing Critical Urban Theory: Extending the Ecosystem of Possibilities. *International Journal of Urban and Regional Research*, 40, 228–235. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12277>
- Lenton, T., & Latour, B. (2018). Gaia 2.0 Could humans add some level of self-awareness to Earth's self-regulation? *Science*, 361(6407), 1066–1068.
- Lenton Timothy, Sebastian Dutreuil, Bruno Latour (2020), „Life on Earth is hard to spot“. *The Anthropocene Review*, 7(3), 248–272.

- Lieto, L. (2017). How material objects become urban things? *City*, 21(5), 568–579. <https://doi.org/10.1080/13604813.2017.1374782>
- Lorimer, J. (2017). „The Anthro-po-scene: A guide for the perplexed“. *Social Studies of Science*, 47(1), 117–142.
- Lövbrand, E., Beck, S., Chilvers, J., Forsyth, T., Hedrén, J., Hulme, M., Lidskog, R., & Vasileiadou, E. (2015). Who speaks for the future of Earth? How critical social science can extend the conversation on the Anthropocene. *Global Environmental Change*, 32, 211–218.
- Marx, C., & Kelling, E. (2019). Knowing urban informalities. *Urban Studies*, 56(3), 494–509. <https://doi.org/10.1177/0042098018770848>.
- McCann, E., & Ward, K. (2011). Introduction. Urban Assemblages: Territories, Relations, Practices, and Power. In E. McCann & K. Ward (Eds.), *Mobile Urbanism. Cities and Policymaking in the Global Age* (xiii-xxxv). Minneapolis and London: University of Minnesota Press.
- McCann, E., Roy, A. Ward, K. (2013). Assembling/Worlding Cities. *Urban Geography*, 34(5), 581–589. <https://doi.org/10.1080/02723638.2013.793905>.
- McFarlane, C. (2011a). Assemblage and critical urbanism. *City*, 15(2), 204–224. <https://doi.org/10.1080/13604813.2011.568715>.
- McFarlane, C. (2011b). The City as Assemblage: Dwelling and Urban Space. *Environment and Planning D: Society and Space*, 29(4), 649–671. <https://doi.org/10.1068/d4710>.
- McFarlane, C. (2012). Rethinking Informality: Politics, Crisis, and the City. *Planning Theory & Practice*, 13(1), 89–108. <https://doi.org/10.1080/14649357.2012.649951>.
- McFarlane, C. (2013). Metabolic inequalities in Mumbai. *City*, 17(4), 498–503.
- McFarlane, C. (2016). The geographies of urban density: Topology, politics and the city. *Progress in Human Geography*, 40(5), 629–648. <https://doi.org/10.1177/0309132515608694>
- McFarlane, C. (2018). Fragment urbanism: Politics at the margins of the city. *Environment and Planning D: Society and Space*, 36(6), 1007–1025. <https://doi.org/10.1177/0263775818777496>.
- McFarlane, C. (2019). Thinking with and beyond the informal–formal relation in urban thought. *Urban Studies*, 56(3), 620–623. <https://doi.org/10.1177/0042098018810603>.
- McFarlane, C. (2020). De/re-densification. *City*, 24(1–2), 314–324. <https://doi.org/10.1080/13604813.2020.1739911>.
- McFarlane, C. (2023). Density and the compact city. *Dialogues in Human Geography*, 13(1), 35–38. <https://doi.org/10.1177/20438206221144821>.
- McFarlane, C., Anderson, B. (2011). Thinking with assemblage. *Area Volume*, 43(2), 162–164.
- McFarlane, C., Waibel, M. (2012). Introduction: the informal-formal divide in context. In: C. McFarlane & M. Waibel (Eds.), *Urban Informalities Reflections on the Formal and Informal* (1–12). London: Routledge.

- McFarlane, C., Silver, J. (2017). Navigating the city: Dialectics of everyday urbanism. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 42, 458–471. <https://doi.org/10.1111/tran.12175>.
- Malm, A., & Hornborg, A. (2014). The geology of mankind? A critique of the Anthropocene narrative. *The Anthropocene Review*, 1(1), 62–69.
- Massey, D. (1999). Interpreting identities: Doreen Massey on politics, gender, and space-time. In D. Massey (Ed.), *Power-Geometries and the Politics of Space-Time* (pp. 47–79). Heidelberg: University of Heidelberg.
- Massey, D. (2005). *For Space*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Marston, S. A., Jones, J. P., & Woodward, K. (2005). Human geography without scale. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30(4), 416–432.
- Meerow, S., Newell, J. P., & Stults, M. (2016). Defining urban resilience: A review. *Landscape and Urban Planning*, 147, 38–49. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2015.11.011>.
- Metzger, J. (2015). The city is not a Menschenpark: Rethinking the tragedy of the urban commons beyond the human/non-human divide. In M. Kornberger & C. Borch (Eds.), *Urban Commons: Rethinking the City* (22–46). London and New York: Routledge.
- Meloni, M., Wakefield-Rann, R., & Mansfield, B. (2022). Bodies of the Anthropocene: On the interactive plasticity of earth systems and biological organisms. *The Anthropocene Review*, 9(3), 473–493.
- Merkel, J. (2019). ‘Freelance isn’t free.’ Co-working as a critical urban practice to cope with informality in creative labour markets. *Urban Studies*, 56(3), 526–547. <https://doi.org/10.1177/0042098018782374>.
- Mitchell, T. (2014). Introduction: Life of Infrastructure. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 34(3), 437–439. <https://www.muse.jhu.edu/article/566144>.
- Moatasim, F. (2019). Informality Materialised: Long-term Temporariness as a Mode of Informal Urbanism. *Antipode*, 51, 271–294. <https://doi.org/10.1111/anti.12434>.
- Moore, J. (2011). Transcending the metabolic rift: a theory of crises in the capitalist world-ecology. *The Journal of Peasant Studies*, 38(1), 1–46. DOI: 10.1080/03066150.2010.538579.
- Moore, J. (2016). Introduction: Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism. In J. Moore (Ed.), *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism* (pp. 1–13). Oakland: Kairos.
- Morrow, O., & Parker, B. (2020). Care, commoning and collectivity: from grand domestic revolution to urban transformation. *Urban Geography*, 41(4), 607–624. DOI: 10.1080/02723638.2020.1785258.
- Morton, T. (2013). *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Morton, T. (2016). *Dark Ecology For a Logic of Future Coexistence*. New York: Columbia University Press.

- Morton, T. (2018). *Being Ecological*. Boston MA: MIT Press.
- Mumford, L. (1970). *The Culture of Cities*. San Diego, New York, London: A Harvest/HBJ Book.
- Müller, M. (2015). Assemblages and Actor-networks: Rethinking Socio-material Power, Politics and Space. *Geography Compass*, 9, 27–41. doi: 10.1111/gec3.12192.
- Nail, T. (2019). Forum 1: Migrant climate in the Kinocene. *Mobilities*, 14(3), 375–380.
- Nelson, S., & Braun, B. (2017). Autonomia in the Anthropocene: new challenges to radical politics. *South Atlantic Quarterly*, 116(2), 223–235.
- Newell, J. P., & Cousins, J. J. (2015). The boundaries of urban metabolism: Towards a political–industrial ecology. *Progress in Human Geography*, 39(6), 702–728. <https://doi.org/10.1177/0309132514558442>.
- Nüssli, R., & Schmid, C. (2016). Beyond the Urban–Suburban Divide: Urbanization and the Production of the Urban in Zurich North. *International Journal of Urban and Regional Research*, 40, 679–701. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12390>.
- Obringer, R., & Nateghi, R. (2021). What makes a city ‘smart’ in the Anthropocene? A critical review of smart cities under climate change. *Sustainable Cities and Society*, 75, 103278. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2021.103278>.
- Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Otchere-Darko, W. (2023). Scaling-up degrowth: Re-imagining institutional responses to climate change. *Urban Studies*, 60(7), 1316–1325. <https://doi.org/10.1177/00420980221146861>.
- Palsson, G., & Swanson, H. (2016). Down to Earth. Geosocialities and Geopolitics. *Environmental Humanities*, 8(2), 149–171.
- Parr, A. (2015). Urban Debt, Neoliberalism and the Politics of the Commons. *Theory, Culture & Society*, 32(3), 69–91. <https://doi.org/10.1177/0263276414536234>.
- Pasquero, C., & Poletto, M. (2019). Beauty as Ecological Intelligence: Bio-Digital Aesthetics as a Value System of Post-Anthropocene Architecture. *Architectural Design*, 89(5), 58–65.
- Peck, J. (2015). Cities beyond compare? *Regional Studies*, 49(1), 160–182.
- Petrović, M. (2014). *Društvo i gradovi: između lokalnog i globalnog*. Beograd: ISI.
- Pincetl, S. (2017). Cities in the age of the Anthropocene: Climate change agents and the potential for mitigation. *Anthropocene*, 20, 74–82.
- Pellizzoni, L. (2015). *Ontological Politics in a Disposable World: The New Mastery of Nature*. Farnham: Ashgate.
- Plyushteva, A., & Schwanen, T. (2023). „We usually have a bit of flood once a week“: conceptualising the infrastructural rhythms of urban floods in Malate, Manila. *Urban Geography*, 44(8), 1565–1583. DOI: 10.1080/02723638.2022.2105003.

- Povinelli, E. (2016). *Geontologies: A Requiem to Late Liberalism*. Durham: Duke University Press.
- Povinelli, E. (2017a). The Ends of Humans: Anthropocene, Autonomism, Antagonism, and the Illusions of Our Epoch. *South Atlantic Quarterly*, 116(2), 293–310.
- Povinelli, E. (2017b). The Three Figures of Geontology. In R. Grusin (Ed.), *Anthropocene Feminism*. (49–64) Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Prominski, M. (2014). Andscapes: Concepts of nature and culture for landscape architecture in the 'Anthropocene'. *Journal of Landscape Architecture*, 9(1), 6–19. <https://doi.org/10.1080/18626033.2014.898819>.
- Rankin, K. (2011). Assemblage and the politics of thick description. *City*, 15(5), 563–569. DOI: 10.1080/13604813.2011.611287.
- Rauws, W., & de Roo, G. (2016). Adaptive planning: Generating conditions for urban adaptability. Lessons from Dutch organic development strategies. *Environment and Planning B: Planning & Design*, 43(6), 1052–1074.
- Ripley, C., Thün, G., & Velikov, K. (2009). Matters of Concern. *Journal of Architectural Education*, 62(4), 6–14.
- Robin, E., & Broto, V.C. (2021). Towards a postcolonial perspective on climate urbanism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 45, 869–878. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12981>.
- Robinson, J. (2006). *Ordinary Cities: Between Modernity and Development*. London and New York: Routledge.
- Robinson, J. (2016). Thinking cities through elsewhere: Comparative tactics for a more global urban studies. *Progress in Human Geography*, 40(1), 3–29. <https://doi.org/10.1177/0309132515598025>.
- Robinson, J., & Roy, A. (2016). Debate on Global Urbanisms and the Nature of Urban Theory. *International Journal of Urban and Regional Research*, 40, 181–186. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12272>.
- Roy, A. (2009a). Strangely Familiar: Planning and the Worlds of Insurgency and Informality. *Planning Theory*, 8(1), 7–11. <https://doi.org/10.1177/1473095208099294>.
- Roy, A. (2009b). Why India Cannot Plan Its Cities: Informality, Insurgency and the Idiom of Urbanization. *Planning Theory*, 8(1), 76–87. <https://doi.org/10.1177/1473095208099299>.
- Roy, A. (2011a). Commentary: Placing Planning in the World—Transnationalism as Practice and Critique. *Journal of Planning Education and Research*, 31(4), 406–415. <https://doi.org/10.1177/0739456X11405060>.
- Roy, A. (2011b). Slumdog Cities: Rethinking Subaltern Urbanism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 35, 223–238. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2011.01051.x>.
- Roy, A. (2011c). Urbanisms, worlding practices and the theory of planning. *Planning Theory*, 10(1), 6–15. <https://doi.org/10.1177/1473095210386065>.

- Roy, A. (2016). Who's Afraid of Postcolonial Theory? *International Journal of Urban and Regional Research*, 40, 200–209. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12274>.
- Roy, A., & Ong, A. (2011). *Worlding Cities: Asian Experiments and the Art of Being Global*. Malden MA and Oxford: Wiley-Blackwell.
- Rubin, M. W. (2020). Paralleling auto-construction: the danger of mis-conceptualising density. *Urban Geography*, 41(10), 1260–1266. DOI: 10.1080/02723638.2020.1837510.
- Rydin, Y. (2014). The challenges of the „material turn“ for planning studies. *Planning Theory & Practice*, 15(4), 590–595. DOI: 10.1080/14649357.2014.968007.
- Savransky, M. (2021a). After progress: Notes for an ecology of perhaps. *Ephemera: Theory & Politics in Organization*, 21(1), 267–281.
- Savransky, M. (2021b). Counter-Apocalyptic Beginnings: Cosmoecology for the End of the World. *Tapuya: Latin American Science, Technology and Society*, 4(1), 1–14. <https://doi.org/10.1080/25729861.2021.1914423>.
- Sawyer, L. (2014). Piecemeal Urbanisation at the Peripheries of Lagos. *African Studies*, 73(2), 271–289. DOI: 10.1080/00020184.2014.925207.
- Sawyer, L. (2019). From Lagos to Zurich: Comparative conversations through infrastructures. In J. Silver & P. Meth (Eds.), *Speculative Infrastructures and Cities-in-the-Making* (28–30). Sheffield: Urban Institute – University of Sheffield.
- Schindler, S. (2014). Producing and contesting the formal/informal divide: Regulating street hawking in Delhi, India. *Urban Studies*, 51(12), 2596–2612. <https://doi.org/10.1177/0042098013510566>.
- Schindler, S., & Silver, J. (2019). Florida in the Global South: How Eurocentrism Obscures Global Urban Challenges – and What We Can Do about It. *International Journal of Urban and Regional Research*, 43, 794–805. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12747>.
- Schmid, C. (2014). Patterns and Pathways of Global Urbanization: Towards Comparative Analysis. In N. Brenner (Ed.), *Implosions/Explosions: Towards a Study of Planetary Urbanization* (203–217). Berlin: Jovis.
- Schmid, C. (2018). Journeys through planetary urbanization: Decentering perspectives on the urban. *Environment and Planning D: Society and Space*, 36(3), 591–610. <https://doi.org/10.1177/0263775818765476>.
- Schmid, C., Karaman, O., Hanakata, N. C., Kallenberger, P., Kockelkorn, A., Sawyer, L., Streule, M., & Wong, K. P. (2018). Towards a new vocabulary of urbanisation processes: A comparative approach. *Urban Studies*, 55(1), 19–52. <https://doi.org/10.1177/0042098017739750>.
- Shields, R. (2013). *Spatial Questions: Cultural Topologies and Social Spatialisations*. London: Sage Publications.
- Schulz, K. (2017). Decolonising the Anthropocene: the Mytho-politics of Human Mastery, In M. Woons, S. Weier (Eds.), *Critical Epistemologies of Global Politics* (46–62), Bristol: E-Relational Publishing.

- Sennett, R., & Sendra, P. (2020). *Designing Disorder: Experiments and Disruptions in the City*. London, UK: Verso.
- Sheppard, E., Leitner, H., & Maringanti, A. (2013). Provincializing Global Urbanism: A Manifesto. *Urban Geography*, 34(7), 893–900. DOI: 10.1080/02723638.2013.807977.
- Sendra, P. (2018). Assemblages for community-led social housing regeneration. *City*, 22(5–6), 738–762. DOI: 10.1080/13604813.2018.1549841.
- Seto, K. C., Güneralp, B., & Hutyrá, L. R. (2012). Global forecasts of urban expansion to 2030 and direct impacts on biodiversity and carbon pools. *PNAS*, 106(4), 16083–16088.
- Silva, P. (2016). Tactical urbanism: Towards an evolutionary cities' approach? *Environment and Planning B: Planning and Design*, 43(6), 1040–1051. <https://doi.org/10.1177/0265813516657340>.
- Silver, J. (2014). Incremental infrastructures: material improvisation and social collaboration across post-colonial Accra. *Urban Geography*, 35(6), 788–804. DOI: 10.1080/02723638.2014.933605.
- Simone, A. (2004). People as Infrastructure: Intersecting Fragments in Johannesburg. *Public Culture*, 16(3), 407–429.
- Simone, A. (2011). The surfacing of urban life. *City*, 15(3–4), 355–364. <https://doi.org/10.1080/13604813.2011.595108>.
- Simone, A. (2013). Cities of Uncertainty: Jakarta, the Urban Majority, and Inventive Political Technologies. *Theory, Culture & Society*, 30(7–8), 243–263. <https://doi.org/10.1177/0263276413501872>.
- Simone, A. (2015). Afterword: Come on out, you're surrounded: The betweens of infrastructure. *City*, 19(2–3), 375–383. DOI: 10.1080/13604813.2015.1018070.
- Simone, A. (2019a). Contests over value: From the informal to the popular. *Urban Studies*, 56(3), 616–619. <https://doi.org/10.1177/0042098018810604>.
- Simone, A. (2019b). Infrastructural Survival(s). In J. Silver & P. Meth (Eds.), *Speculative Infrastructures and Cities-in-the-Making* (39–41). Sheffield: Urban Institute – University of Sheffield.
- Simone, A. (2020). The complicity and interdependency of temporalities. *Urban Geography*, 41(10), 1274–1276. DOI: 10.1080/02723638.2020.1837489.
- Simone, A. (2021). Ritornello: „People as Infrastructure“. *Urban Geography*, 42(9), 1341–1348. DOI: 10.1080/02723638.2021.1894397.
- Simone, A., Somda, D., Torino, G., Irawati, M., R., N., Bathla, N., Castriota, R., Vegliò, S., & Chandra, T. (2023). Inhabiting the extensions. *Dialogues in Human Geography*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/20438206231168896>.
- Simonetti, C., & Ingold, T. (2018). Ice and Concrete: Solid Fluids of Environmental Change. *Journal of Contemporary Archaeology*, 5(1), 19–31.
- Simonetti, C. (2019). The Petrified Anthropocene. *Theory, Culture & Society*, 36(7–8), 45–66.
- Sklair, L. (2017). Sleepwalking through the Anthropocene. *The British Journal of Sociology*, 68(4), 775–784.

- Sloterdajk, P. (2010). *Sfere I. Fedon*. Beograd.
- Smith, N. (1990). *Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space*. Athens and London: The University of Georgia Press.
- Steffen, W., Broadgate, W., Deutsch, L., Gaffney, O., & Ludwig, C. (2015). The trajectory of the Anthropocene: The Great Acceleration. *The Anthropocene Review*, 2(1), 81–98. <https://doi.org/10.1177/2053019614564785>.
- Stengers, I. (2017). Autonomy and the Intrusion of Gaia. *South Atlantic Quarterly*, 116(2), 381–400.
- Storper, M., & Scott, A. (2016). Current debates in urban theory: A critical assessment. *Urban Studies*, 53(6), 1114–1136.
- Streule, M. (2020). Doing mobile ethnography: Grounded, situated and comparative. *Urban Studies*, 57(2), 421–438. <https://doi.org/10.1177/0042098018817418>.
- Streule, M., Karaman, O., Sawyer, L., & Schmid, C. (2020). Popular Urbanization: Conceptualizing Urbanization Processes Beyond Informality. *Int. J. Urban Reg. Res.*, 44, 652–672. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12872>.
- Sun-Hee Park, L., & Pellow, D. N. (2019). Forum 4: The environmental privilege of borders in the anthropocene. *Mobilities*, 14(3), 395–400.
- Swanton, D. (2011). Assemblage and Critical Urban Praxis: Part Three. *City*, 15(5), 548–551. DOI: 10.1080/13604813.2011.634227.
- Swyngedouw, E. (1996). The City as a Hybrid – On Nature, Society and Cyborg Urbanisation. *Capitalism, Nature, Socialism*, 7(1), 65–80.
- Swyngedouw, E. (2006). Circulations and metabolisms: (Hybrid) Natures and (Cyborg) cities. *Science as Culture*, 15(2), 105–121. DOI: 10.1080/09505430600707970.
- Swyngedouw, E. (2009). The Political Economy and Political Ecology of the Hydro-Social Cycle. *Journal of Contemporary Water Research & Education*, 142, 56–60. <https://doi.org/10.1111/j.1936-704X.2009.00054.x>.
- Swyngedouw, E. (2017). More-than-human constellations as immuno-biopolitical fantasy in the Urbicene. *The New Geography*, 1, 20–27.
- Swyngedouw, E., Kaika, M., Castro, E., Heynen, N., & Kaika, M. (2002). Urban water: A political-ecology perspective. *Built Environment*, 28(2), 124–137.
- Swyngedouw, E., Heynen, N.C. (2003). Urban Political Ecology, Justice and the Politics of Scale. *Antipode*, 35, 898–918. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2003.00364.x>.
- Swyngedouw, E., E, U., Heynen, N., & Kaika, M. (2006). Urban Political Ecology: Politicizing the Production of Urban Natures. In E. Swyngedouw, U. E., N. Heynen, & M. Kaika (Eds.), *In the Nature of Cities – Urban Political Ecology and the Politics of Urban Metabolism* (1–19). London: Routledge.
- Swyngedouw, E., & Kaika, M. (2014). Urban Political Ecology – Great Promises, Deadlock, ... and New Beginnings? *Documents D'Analisi Geografica*, 30(3), 459–481.
- Swyngedouw, E., & Ernstson, H. (2018). Interrupting the Anthropo-obScene: Immuno-biopolitics and Depoliticizing Ontologies in the Anthropocene. *Theory, Culture & Society*, 35(6), 3–30.

- Szerszynski, B. (2012). The End of the End of Nature: The Anthropocene and the Fate of the Human. *Oxford Literary Review*, 34(2), 165–184.
- Szerszynski, B. (2016). Planetary mobilities: movement, memory and emergence in the body of the Earth. *Mobilities*, 11(4), 614–628.
- Szerszynski, B. (2017). Gods of the Anthropocene: Geo-Spiritual Formations in the Earth's New Epoch. *Theory, Culture & Society*, 34(2–3), 253–275. <https://doi.org/10.1177/0263276417691102>.
- Szerszynski, B. (2018). Drift as a Planetary Phenomenon. *Performance Research*, 23(7), 136–144.
- Szerszynski, B. (2019). A planetary turn for the social sciences? In O. Jensen, S. Kesselring, & M. Sheller (Eds.), *Mobilities and Complexities* (pp. 223–7). London: Routledge.
- Tessa A. Eidelman, Safransky, S. (2021). The urban commons: a keyword essay. *Urban Geography*, 42(6), 792–811. DOI: 10.1080/02723638.2020.1742466.
- Thrift, N. (2014). The 'sentient' city and what it may portend. *Big Data & Society*, 1(1). <https://doi.org/10.1177/2053951714532241>.
- Thrift, N. (2021). *Killer Cities*. London: Sage.
- Thomson, G., & Newman, P. (2016). Geoengineering in the Anthropocene through Regenerative Urbanism. *Geosciences*, 6(4), 837–846. <https://doi.org/10.3390/geosciences6040046>.
- Trovalla, E., & Trovalla, U. (2015). Infrastructure as a divination tool: Whispers from the grids in a Nigerian city. *City*, 19(2–3), 332–343. DOI: 10.1080/13604813.2015.1018061.
- Tyfield, D., Blok, A. (2016). Doing methodological cosmopolitanism in a mobile world. *Mobilities*, 11(4), 629–641.
- Tyfield, D., & Yuille, A. (2022). Introduction to the Special Issue „Bringing Governance Back Home: Lessons for Local Government Regarding Rapid Climate Action“. *Sustainability*, 14, 5310. <https://doi.org/10.3390/su14095310>.
- Tzaninis, Y., Mandler, T., Kaika, M., & Keil, R. (2021). Moving urban political ecology beyond the 'urbanization of nature'. *Progress in Human Geography*, 45(2), 229–252. <https://doi.org/10.1177/0309132520903350>.
- Ulmer, J. (2017). Posthumanism as research methodology: Inquiry in the Anthropocene. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 30(9), 832–848.
- UN Habitat (2015). *Habitat III: Issue Paper-22: Informal-Settlements*. New York: UN.
- UN Habitat. (2020). *Global State of Metropolis 2020 – Population Data Booklet*. UN-Habitat, Nairobi, Kenya.
- UN Habitat. (2022). *World Cities Report*. UN-Habitat, Nairobi, Kenya.
- Van Zandt, S. (2019). The Case for Planners as Disaster Specialists. *Journal of the American Planning Association*, 85(1), 22–23. <https://doi.org/10.1080/01944363.2018.1522966>.

- Vesković-Andelković, M., Bobić, M., Janković, S. (2022) *Rizici i šanse savremenih migracija*. Beograd: ISI FF.
- Viveiros de Castro, E. (2015). Who is Afraid of the Ontological Wolf? Some comments on an ongoing anthropological debate. *The Cambridge Journal of Anthropology*, 33(1), 2–17.
- Viveiros de Castro, E. (2019). On Models and Examples. Engineers and Bricoleurs in the Anthropocene. *Current Anthropology*, 60(20), 296–308.
- Wachsmuth, D. (2012). Three Ecologies: Urban Metabolism and the Society-Nature Opposition. *The Sociological Quarterly*, 53(4), 506–523. <http://www.jstor.org/stable/41679734>.
- Wakefield, S. (2018). Infrastructures of liberal life: From modernity and progress to resilience and ruins. *Geography Compass*, 12, e12377. <https://doi.org/10.1111/gec3.12377>.
- Wakefield, S. (2022). Critical urban theory in the Anthropocene. *Urban Studies*, 59(5), 917–936. <https://doi.org/10.1177/00420980211045523>.
- Wakefield, S., Grove, K., Chandler, D. (2020). Introduction: The Power of Life. In S. Wakefield, K. Grove, & D. Chandler (Eds.), *Resilience in the Anthropocene: Governance and Politics at the End of the World* (pp. 1–22). London: Routledge.
- Wacquant, L. (2009). *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Duke University Press.
- Waters, C. N., Turner, S. D., Zalasiewicz, J., & Head, M. J. (2023). Candidate sites and other reference sections for the Global boundary Stratotype Section and Point of the Anthropocene series. *The Anthropocene Review*, 10(1), 3–24. <https://doi.org/10.1177/20530196221136422>.
- Webb, D. (2018). Tactical Urbanism: Delineating a Critical Praxis. *Planning Theory & Practice*, 19(1), 58–73. <https://doi.org/10.1080/14649357.2017.1406130>.
- Whatmore, S. (2002). *Hybrid Geographies: Natures, Cultures, Spaces*. London, Sage Publications.
- Williams, M. J. (2017). Urban commons are more-than-property. *Geographical Research*, 56, 16–25. doi: 10.1111/1745–5871.12262.
- Wissman-Weber, N. K., & Levy, D. L. (2018). Climate adaptation in the Anthropocene: Constructing and contesting urban risk regimes. *Organization*, 25(4), 491–516. <https://doi.org/10.1177/1350508418775812>.
- Wohl, S. (2018). Tactical urbanism as a means of testing relational processes in space: A complex systems perspective. *Planning Theory*, 17(4), 472–493. <https://doi.org/10.1177/1473095217722809>.
- Wolman, A. (1965). The Metabolism of Cities. *Scientific American*, 213, 179–190. <http://dx.doi.org/10.1038/scientificamerican0965-178>.
- Zalasiewicz, J. (2020). Old and New Patterns of the Anthropocene. *RCC Perspectives*, 3, 11–40. <https://www.jstor.org/stable/26985545>.
- Zalasiewicz, J., Waters, C., & Williams, M. (2017). City-Strata of the Anthropocene. *Annales. Histoire, Sciences Sociales – English Edition*, 72(2), 225–245. doi:10.1017/ahsse.2019.11.

- Zalasiewicz, J., Waters, C., Williams, M., Summerhayes, C.P., Head, M., Leinfelder, R. (2019). A General Introduction to the Anthropocene. In J. Zalasiewicz, C. Waters, M. Williams, & C. Summerhayes (Eds.), *The Anthropocene as a Geological Time Unit: A Guide to the Scientific Evidence and Current Debate* (pp. 2–4). Cambridge: Cambridge University Press.
- Zapata, M. A., & Kaza, N. (2015). Radical uncertainty: Scenario planning for futures. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 42(4), 754–770. <https://doi.org/10.1068/b39059>.
- Ziervogel, G. (2020). Climate urbanism through the lens of informal settlements. *Urban Geography*, 42(6), 733–737. <https://doi.org/10.1080/02723638.2020.1850629>.
- Zimmer, A. (2010). Urban Political Ecology: Theoretical concepts, challenges, and suggested future directions. *Erdkunde*, 64(4), 343–354. <http://www.jstor.org/stable/25822107>.
- Zipp, S. (2010). *Manhattan Projects: The Rise and Fall of Urban Renewal in Cold War New York*. Oxford University Press.
- Zukin, S. (1995). *The Culture of Cities*. Oxford, UK; Cambridge, Massachusetts: Blackwell.
- Zukin, S. (2011). Reconstructing the authenticity of place. *Theor Soc* 40, 161–165.

Beleška o autoru

Stefan Janković je docent na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Takođe, radi kao predavač na Arhitektonskom fakultetu istog univerziteta. Aktivno učestvuje u mnogim istraživačkim projektima, nacionalnim i internacionalnim. Autor je mnogih članaka i poglavlja u knjigama, a takođe je kourednik dve monografije. Njegov istraživački fokus obuhvata teme kao što su antropocen, nove društvene ontologije, prostorna i urbana sociologija, studije migracija, kao i sociološka teorija.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.334.56

711.4

711.4:551.583

ЈАНКОВИЋ, Стефан, 1987–

Gradovi, antropocen, infrastrukture : o urbanoj ontologiji
neizvesnosti / Stefan Janković. – 1. izd. – Beograd : Filozofski
fakultet, Institut za sociološka istraživanja, 2024 (Beograd :
Službeni glasnik). – 151 str. ; 24 cm

Tiraž 200. – Beleška o autoru: str. 151. – Napomene i bibliografske
reference uz tekst. – Bibliografija: str. 127–149.

ISBN 978-86-6427-299-5

а) Социологија града

б) Урбанизација

COBISS.SR-ID 141905929

Temom, odabranim pristupom i ključnim porukama, rukopis *Gradovi, antropocen, infrastruktura* je izuzetno relevantno i provokativno štivo kako za urbane sociologe, tako i za arhitekta, urbaniste, prostorne planere. U cilju adekvatnog razumevanja ključnih dilema antropocena i kompleksnosti socio-tehničkih aspekata svakodnevnog života u savremenim gradovima, ovaj rukopis podstiče konceptualne iskorake i stimuliše saradnju ne samo između eksperata različitih disciplina, već i između ekspertskog i laičkog znanja i praksi.

dr Mina Petrović, redovna profesorka
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Posmatrajući antropocen kao datost, kroz nadovezivanje od zajedničkog i metaboličkog do privremenog, Janković spretno crpi pozitivne impulse koji daju nadu da infrastruktura, ako je posmatramo kao živo biće i instrument, može da pruži odgovor, odnosno razrešenje nedoumice: *Kako i kuda sa gradom sutra?* Rukopis koji se nalazi pred nama razvija temu odnosa grada, antropocena i infrastruktura kroz nadovezivanje od jednostavnijih elemenata ka složenijim – od onih koje, u kontekstu razvoja grada, lako možemo da prepoznamo kao pozitivne, do onih koje trenutno možemo razumeti samo kao razarajuće. Na akademski svojstven, ali i pitak i posve intiman način, situirajući sam čin pisanja i istraživanja u, savremeni, informacijama bogat prostor, autor se spretno povezuje sa čitaocem koji temu posmatra kao deo aktuelnog prostornog i društvenog okvira.

dr Ana Nikezić, redovna profesorka
Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet

Stefan Janković nam razložno i precizno pokazuje zašto savremeni ekološki izazovi nalažu da se gradovi proučavaju izvan ušančenih teorijsko-ideoloških mantri i razumeju kao prostor gde o(p)staje jedna specifična vrsta urbanog *phrónēsis*. Unutar ovog inovativnog ontološkog uvida, infrastruktura postaje jedan od centralnih pojmova, prevashodno zbog toga što nam predočava svu kompleksnost relacija – između ljudskog i ne-ljudskog, formalnog i neformalnog, stručnog i laičkog – od kojih u velikoj meri zavisi budućnost planiranja gradova. Tek ovakva nijansirana holistička slika koju tako odlučno pruža ova monografija nam naposletku može dati nadu da će savremena urbana sociologija biti u stanju da trasira put ka istinski refleksivnoj svakodnevici u okviru koje prihvatanje neotklonjivosti kontingencije i otvorenost ka eksperimentu čini osnov svake buduće društvene promene.

dr Srđan Prodanović, viši naučni saradnik
Univerzitet u Beogradu – Institut za filozofiju i društvenu teoriju

ISBN 978-86-6427-299-5

